

T.C.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI

İSLAM TARİHİ BİLİM DALI

**İBN CÜLCÜL'ÜN *ṬABAḲĀTÜ'L-EṬİBBĀ'* VE *L-ḤÜKEMĀ'* ADLI ESERİ VE
İSLÂM TIP TARİHİ AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ**

Yüksek Lisans Tezi

İLKNUR YETMİŞ

İstanbul, 2019

T.C.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI

İSLAM TARİHİ BİLİM DALI

**İBN CÜLCÜL'ÜN *ṬABAḲĀTÜ'L-EṬİBBĀ'* VE *L-ḤÜKEMĀ'* ADLI ESERİ VE
İSLÂM TIP TARİHİ AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ**

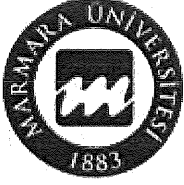
Yüksek Lisans Tezi

İLKNUR YETMİŞ

Danışman

DR. ÖĞR. ÜYESİ NİHAL ŞAHİN UTKU

İstanbul, 2019

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ

TEZ ONAY BELGESİ

İSLAM TARİHİ VE SANATLARI Anabilim Dalı İSLAM TARİHİ Bilim Dalı TEZLİ YÜKSEK LİSANS öğrencisi İLKNUR YETMİŞ'nin İBN CÜLCÜL'ÜN TABAKÂTÜ'L-ETİBBÂ' VE'L-HÜKEMÂ' ADLI ESERİ VE İSLAM TIP TARİHİ AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ adlı tez çalışması, Enstitümüz Yönetim Kurulunun 8.08.2019 tarih ve 2019-25/6 sayılı kararıyla oluşturulan jüri tarafından oy birliği / oy çokluğu ile Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Tez Savunma Tarihi 29 / 08 / 2019

Öğretim Üyesi Adı Soyadı

İmzası

1.	Tez Danışmanı	Dr. Öğr. Üyesi NİHAL ŞAHİN UTKU	
2.	Jüri Üyesi	Doç. Dr. GÜLGÜN UYAR	
3.	Jüri Üyesi	Prof. Dr. LEVENT ÖZTÜRK	

ÖZET

İslâm dünyasında tıp tarihi yazımında İshâk b. Huneyn'in (ö. 298/910) *Târîhu'l-eṭṭibbâ*'sından sonra İbn Cülcül (ö. 384/994 [?]) tarafından *Ṭabaḳātü'l-eṭṭibbâ' ve'l-ḥükemâ'* kaleme alınmıştır. Endülüslü tabip, eczacı, mütercim, tıp ve felsefe tarihçisi İbn Cülcül *Ṭabaḳātü'l-eṭṭibbâ' ve'l-ḥükemâ'* adlı eserinde farklı dönemlerde yaşamış, çeşitli milletlere mensup felsefe ve aklî ilimlerde öne çıkan elli yedi ünlü filozof ve bilgenin biyografisini dokuz tabaka halinde incelemiştir. İbn Cülcül'ün eseri kadim medeniyetler ile İslâm medeniyetinde farklı coğrafyalardaki milletlerin bilime olan katkılarını görmemizi sağlar. Tıp ve aklî ilimler merkezli tabakat literatürünün Endülüs'teki ilk örneği olan İbn Cülcül'ün *Ṭabaḳātü'l-eṭṭibbâ' ve'l-ḥükemâ'* isimli eseri içeriğindeki biyo-bibliyografik malumat gereği daha sonra yazılmış olan felsefe, tıp ve tarih merkezli tabakat eserlerine kaynaklık etmiştir. Müellifin bu eseri hem şekil hem de içerik açısından daha sonraki tıp odaklı felsefe-bilim tarihinde üretilmiş eserleri etkileyerek sistematik çalışmaların oluşmasına zemin hazırlaması bakımından İslâm tabakat geleneğinde önemi oldukça büyüktür. Bu tezde, İbn Cülcül'ün tabakat literatürü içerisinde önemli bir yeri olan *Ṭabaḳātü'l-eṭṭibbâ' ve'l-ḥükemâ'* adlı eseri tıp ilmi ve mesleği ile tabip profili açısından incelenerek, tıp merkezli tabakat literatürü geleneğinin oluşum süreci ve bu süreçte *Ṭabaḳātü'l-eṭṭibbâ' ve'l-ḥükemâ'*'nın yeri ortaya konularak, felsefe-bilim tarihi açısından tasvir ve tahlil edilecektir.

Anahtar Kelimeler: İbn Cülcül, *Ṭabaḳātü'l-eṭṭibbâ' ve'l-ḥükemâ'*, Tabakat, Tıp.

ABSTRACT

In the history of medicine in the Islamic world, *Ṭabaqāt al aṭibbā' wa'l-ḥukemā* was written by Ibn Juljul (384/994[?]) after Ishak b. Huneyn's (298/910) *Ta'rîh al-Atibbâ*. Ibn Juljul who is an Andalusian physician, pharmacist, translator, historian of medicine and philosophy studied the biography of fifty-seven famous philosophers and scholars who lived in different periods, came to prominence in philosophies and rational sciences belonging to various nations in his book *Ṭabaqāt al aṭibbā' wa'l-ḥukemā* in nine chapters. Ibn Juljul's work allows us to see the contribution of ancient civilizations and nations of Islam in different geographies to science. Ibn Juljul's *Ṭabaqāt al aṭibbā' wa'l-ḥukemā* which is the first example of tabaqat literature based on medicine and rational sciences in Andalusia became the source of the philosophy, medicine and history centered tabaqat works that was written later because of the bibliographic information the book includes. This work of the author is very important in the Islamic tabaqat tradition in terms of laying the groundwork for the formation of systematic studies by affecting the works produced in later medical-oriented philosophy-science history in terms of both form and content. In this thesis, Ibn Juljul's *Ṭabaqāt al aṭibbā' wa'l-ḥukemā* which has an important place in tabaqat literature, is going to be examined in terms of medical science and profession, medical profile and the process of formation of medical centered tabaqat literature tradition. The importance of *Ṭabaqāt al aṭibbā' wa'l-ḥukemā* is going to be highlighted and analyzed in terms of philosophy and history of science.

Key Words: Djuljdjul, *Ṭabaqāt al aṭibbā' wa'l-ḥukemā*, Tabaqat, Medicine.

ÖNSÖZ

İslâm dünyasında tıp tarihi yazımında tabakât literatürünün Endülüs'teki ilk örneği İbn Cülcül'ün *Tabakâtü'l-eṭṭibbâ' ve'l-ḥükemâ'* adlı eseridir. Endülüslü tabip, eczacı, mütercim, tıp ve felsefe tarihçisi İbn Cülcül söz konusu eserde farklı dönemlerde yaşamış, çeşitli milletlere mensup felsefe ve aklî ilimlerde öne çıkan elli yedi ünlü filozof ve bilgenin biyografisini dokuz tabaka halinde incelemiştir. Tıp tarihi yazımında İshâk b. Huneyn'in (ö. 298/910) *Târîḥu'l-eṭṭibbâ'*'sından sonra İbn Cülcül tarafından 377/987 yılında yazılan bu eser içeriğindeki bibliyografik malumat gereği daha sonra yazılmış olan felsefe, tıp ve tarih merkezli tabakat eserlerine kaynaklık etmiştir.

İslâm medeniyeti antik dönemden itibaren Grek, Roma, Sümer, Asur, Babil, Mısır ve Fars gibi büyük medeniyetlerin çalışmalarını tercüme faaliyetleriyle alarak ilmî ve kültürel anlamda devâsâ bir miras bırakmıştır. İslâm tıp tarihinin önemli duraklarından birini teşkil eden İbn Cülcül'ün *Tabakâtü'l-eṭṭibbâ' ve'l-ḥükemâ'* isimli eseri kadim medeniyetler ile İslâm medeniyetinde farklı coğrafyalardaki milletlerin bilime olan katkılarını görmemizi sağlar.

İbn Cülcül'ün *Tabakâtü'l-eṭṭibbâ' ve'l-ḥükemâ'* isimli eseri üzerine modern dönemde kısmî çalışmalar bulunmakla birlikte eserin tamamı detaylı bir şekilde incelenmemiştir. İbn Cülcül'ün ismi zikredilen eserin çalışma konusu olarak tercih edilmesindeki temel gerekçe, felsefe, tıp ve tarih merkezli tabakat eserlerine kaynaklık eden bu eser ve müellif tanıtılarak yapılacak olan ilmî çalışmalara zemin hazırlama düşüncesidir.

İslâm tıp tarihinin köşe taşlarından birini konu edinen bu çalışma konusunun seçiminde ve gerek doküman temini gerekse teknik konularda değerli bilgilerini ve yardımlarını esirgemeyen başta kıymetli danışman hocam Dr. Öğr. Üyesi Nihal Şahin Utku'ya; çalışma ile ilgili farklı konularda fikirlerinden oldukça istifade ettiğim değerli vakitlerini ayıran kıymetli hocalarım Prof. Dr. Casim Avcı ile Doç. Dr. Mahmut Kelpetin'e, hayatımın her alanında olduğu gibi tez çalışmalarım esnasında da benden desteğini ve güleryüzünü hiç esirgemeyen, tıbbî kavramları anlamama ve izah etmeme yardım eden, maddi ve manevi her yüküme ortak olan değerli eşim Dr. Erkan Yetmiş'e ve dua, teşvik ve destekleriyle yanımda olan varlıklarını her an hissettiğim ailemin her ferdine en kalbî şükranlarımı sunuyorum

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	I
ABSTRACT	II
ÖNSÖZ.....	III
İÇİNDEKİLER	IV
KISALTMALAR	VII
GİRİŞ	1
I. ARAŞTIRMANIN KONUSU VE ÖNEMİ	1
II. ÇALIŞMANIN KAPSAMI, YÖNTEMİ VE TEKNİĞİ.....	5
III. KAYNAKLAR VE ARAŞTIRMALAR.....	6
BİRİNCİ BÖLÜM	8
I. İBN CÜLCÜL'ÜN HAYATI ve ESERLERİ.....	8
A. İsmi, Künyesi, Doğumu, Tahsili, Hocaları, Talebeleri ve Vefatı	8
B. İbn Cülcül'ün, Yaşadığı Dönemde Siyasî, Sosyal ve İlmî Durum	19
C. Eserleri	30
II. ÇALIŞMAYA KONU OLAN ESERİ ve TIP MERKEZLİ İSLÂM TABAKAT YAZICILIĞI İÇİNDEKİ YERİ.....	37
A. <i>Tabakâtü'l-eṭṭibbâ'</i> ve <i>'l-hükemâ'</i> nın Üzerine İnşa Edildiği Temel Kavramlar	37
B. <i>Tabakâtü'l-eṭṭibbâ'</i> ve <i>'l-hükemâ'</i> nın Adlandırılması.....	39
C. <i>Tabakâtü'l-eṭṭibbâ'</i> ve <i>'l-hükemâ'</i> nın Te'lif Sebebi, Konusu ve Sınırları.....	43
D. <i>Tabakâtü'l-eṭṭibbâ'</i> ve <i>'l-hükemâ'</i> nın Kaynakları	45
1. Yazılı Kaynakları	45
2. Şifahi Kaynakları.....	51
E. <i>Tabakâtü'l-eṭṭibbâ'</i> ve <i>'l-hükemâ'</i> da Yer Alan Hadisler	59
F. <i>Tabakâtü'l-eṭṭibbâ'</i> ve <i>'l-hükemâ'</i> nın Mahiyeti ve Özellikleri	64
G. İbn Cülcül'ün Tabakalara Ayırma Metodolojisi	66
H. Tabakaların Muhtevası ve Özellikleri	69
İ. İbn Cülcül'ün <i>Tabakâtü'l-eṭṭibbâ'</i> ve <i>'l-hükemâ'</i> yı Yazış Süreci	75

İKİNCİ BÖLÜM.....	83
<i>ṬABAḲĀTÜ'l-EṬİBBĀ'</i> <i>ve'l-ḤÜKEMĀ'</i> ADLI ESERİN	
DEĞERLENDİRİLMESİ.....	83
I. ESERDE TIP TARİHİ İLE İLGİLİ DİKKAT ÇEKEN	
HUSUSLAR.....	83
A. TIP İLMİ VE TIBBIN İCRA EDİLDİĞİ MEKÂNLAR	83
1. Tıp Algısı.....	83
2. Antik Dönem Teorik ve Pratik Tıp Eğitim Merkezleri: Asklepionlar.....	85
B. İBN CÜLCÜL'ÜN ESERİNE KONU OLAN TIBBÎ UYGULAMALAR	
.....	89
1. Kan Aldırma (Hacamat Tedavisi).....	89
2. Kil Tedavisi	90
3. Perhiz.....	92
4. Koruyucu Hekimlik	93
II. ESERE GÖRE TABİPLERİN DÜNYASI.....	96
A. MESLEKÎ HAYATLARINDA TABİPLER.....	96
1. Tabiplerin İhtisas Alanları	96
2. Tabiplerin İlim Yolculukları.....	97
3. Tabiplerin İlgi Alanları	98
4. Tabiplerin Yaptırdığı Hayır ve Hasenatlar	100
5. Tabiplerin İktidar ve Saray Muhitiyle İlişkileri.....	101
6. Tabiplerin Meslektaşlarıyla İlişkileri.....	102
7. Sarayda Tabip Olmanın Zorlukları.....	103
8. Tabiplerin Tıp Geleneğine Katkıları	104
9. Tabiplerin İktisadi Durumları ve Yatırımları	106
10. Tabiplerin Hastalıkları ve Vefat Nedenleri	109
B. TABİPLİKLE BİRLİKTE YÜRÜTTÜKLERİ GÖREVLER.....	111
1. Başhekimlik Tecrübeleri.....	111
2. Bürokratik Görevleri.....	111
3. Eczacılık Faaliyetleri	112
4. Kitap Te'lifleri	114
5. Tercüme Faaliyetleri.....	118
SONUÇ	120
KAYNAKÇA.....	124

EKLER.....	205
-------------------	------------

KISALTMALAR

a.e.	Aynı eser
a.g.e.	Adı geçen eser
a.g.m.	Adı geçen makale, madde
a.mlf.	Aynı müellif
Ar.	Arapça
b.	İbn, bin
bk.	Bakınız
c.	Cilt
çev.	Çeviren
<i>DİA</i>	<i>Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi</i>
ed.	Editör
<i>EI</i>²	<i>The Encyclopedia of Islam</i>
h.	Hicrî
haz.	Hazırlayan
H.z.	Hazreti
<i>GAL</i>	<i>Geschichte der Arabischen Litteratur</i>
<i>GAS</i>	<i>Geschichte des arabischen Schrifttums</i>
<i>İA</i>	<i>Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi</i>
İng.	İngilizce

km.	Kilometre
m.	Milâdî
m.ö.	Milâttan önce
m.s.	Milâttan sonra
nr.	Numara
nşr.	Neşreden
ö.	Ölümü, ölüm tarihi
r.a.	Radıyallāhu anh
s.a.v.	Sallallāhu ‘aleyhi ve sellem
slt.	Saltanat Süresi
sy.	Sayı
TDV	<i>Türkiye Diyanet Vakfı</i>
thk.	Tahkîk eden
trc.	Tercüme eden
ts.	Tarihsiz
v.dğr.	Ve diğerleri, diğer neşreden veya neşredenler
yay.	Yayınları
ykl.	Yaklaşık

GİRİŞ

I. ARAŞTIRMANIN KONUSU VE ÖNEMİ

Tabakat kelimesi sözlükte, “üst üste olan iki şeyin birbiriyle uyuşması, derece, mertebe ve konum bakımından örtüşmesi” anlamına gelen tabakanın çoğulu olup, İslâm geleneğinde, sahasında tanınmış şahsiyetlerin biyografilerinin konu edindiği telif türüne denilmektedir.¹ İslâm tarihinde tabakat belirli bir yaş, meslek, görev, nesil, unvan, mezhep, tarikat ve coğrafyaya mensup olmaları dolayısıyla ortak bir grup (tabaka) oluşturan kişilerin biyografilerinin verildiği bir tür olmakla birlikte genellikle biyografi (biyografya) kitaplarına da bu ismin verildiği görülmektedir.²

İslâm geleneğinde birden fazla kişinin ortak özelliklerine göre gruplandırılarak ele alındığı tabakat kitapları biyografi yazımının en önemli ve ilk türleri arasında yer almaktadır. İslâm tarihinde en eski ve en meşhur tabakat kitabı İbn Sa‘d’ın *eṭ-Ṭabaḳātü’l-kübrâ* isimli eseridir.³ İslâm geleneğinde tabakat kitaplarının sayısı önemli bir yekün teşkil etse de çalışma konumuzun dışında kalacağı düşüncesiyle tıp merkezli tabakat kitaplarına değinmekle yetineceğiz.

İslâm dünyasında tıp odaklı ilimler tarihi yazımının ilk örneği, İshâk b. Huneyn’in (ö. 298/910) *Târîḫü’l-eṭṭibbâ’ ve’l-felâsife* isimli eseridir. Müellif, Ebu’l-Hüseyn olarak atıfta bulunduğu hamisi vezir Kâsım b. Ubeydullâh’ın isteği üzerine telif ettiğini belirttiği eserde tıbbın ortaya çıkış ve gelişim tarihini din ve felsefe tarihiyle olan ilişkisini ortaya koymayı amaçlamıştır.⁴ İshâk b. Huneyn’in, İslâm dünyasında Yahyâ en-Nahvî olarak bilinen İskenderiyeli Johannes Philoponus’a (ö. VI. yüzyılın ikinci yarısı) nispet edilen ufak hacimli eseri temel alarak tıbbın ortaya çıkışından kitabı kaleme aldığı h. 209 (902-903) yılına kadar yaşamış önde gelen ilkçağ Yunan hekimleri ve aynı dönemde yaşayan filozoflar hakkında yazdığı risâleyi üç bölümde değerlendirmek mümkündür.

¹ İsmail Durmuş, “Tabakat”, *DİA*, C.39, İstanbul: TDV Yayınları, 2010, s. 288.

² Nihal Şahin Utku, Biyografik Tarih Yazımı İçinde Siyer, *Marmara İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.14, 2014, s. 270.

³ Casim Avcı, “Tabakat”, *DİA*, C.39, İstanbul: TDV Yayınları, 2010, s. 297.

⁴ Mustafa Çağrı, Hasan Katipoğlu, “İshak b. Huneyn”, *DİA*, C.22 Ankara: TDV Yayınları, 2000, s. 534.

İshâk b. Huneyn eserinin ilk bölümünde tıbbın ortaya çıkışına dair iki farklı görüşe yer vermiştir. Bunlardan ilki, tıbbın ortaya çıkışının ezeli olduğu, tıbbın Allah'ın yaratmasıyla insanla aynı anda ortaya çıktığı görüşüdür. İkincisi ise hâdis olduğu, yani tıbbın insan yaratıldıktan sonra Allah'ın insana ilham etmesi veya insanoğlunun icat etmesi sonucunda teşekkül ettiği yönündedir. Her iki görüşe yer verdikten sonra İshâk b. Huneyn, tıbbın insan ürünü olduğunu ileri sürenlerin tıbbın nerede, nasıl ve kimler tarafından icat edildiğine dair görüşlerini sıralamıştır. Tıbbın Mısırlılar, Koslular, Mysia ve Frigyalılar, Farslı sihirbazlar, Hintliler, Slavlar ya da Hermes tarafından icat edildiğine dair görüşleri herhangi bir tercih belirtmeksizin aktarmıştır.

İshâk b. Huneyn eserinin ikinci bölümünde tıbbın ortaya çıktığını söylediği I. Asklepios'tan Galen dönemine kadar yaşamış olan sekiz tabibin hayatı, bu tabiplerin yaşadığı dönemde öne çıkan filozofların hayatları, tıp eğitimi ve tıp ekolleri hakkında bilgi veren Yahya en-Nahvî'nin *Târîh*'inden yaptığı iktibaslara yer vererek eserinin omurgasını oluşturmuştur.

Müellif, eserinin son bölümünde Yahyâ en-Nahvî'nin bıraktığı yerden başlayarak Galen döneminden kitabı kaleme aldığı h. 290 tarihine kadar yaşamış önde gelen on iki tabibin hayatına kısaca değindikten sonra dostu İbn Şem'ûn'un teklifi üzerine peygamberler tarihi ile tıp tarihi arasındaki ilişkiye dair tesbitlerini eserine dâhil etmiştir.⁵

Vezir Kâsım b. Ubeydullâh'ın, tıbbın ortaya çıkışından h. 290 tarihine kadar önde gelen tabipler ve bu tabiplerin yaşadığı asırda öne çıkan filozofların hayatlarını kaleme almasını istemesi sonucunda yazdığı *Târîhu'l-etibbâ'* ve *l-felâsife* eserinde İshâk b. Huneyn, vezirin isteğini tam anlamıyla yerine getirmemiştir. Zira İshâk, küçük hacimli bu eserinde Yahya en-Nahvî'nin *Târîh*'inden yaptığı iktibaslar ile çevresinde bulunan mütercimlerden bahsetmekten öteye geçememiştir. İshâk b. Huneyn 3./9. yüzyılda yaşamış olmasına rağmen çalışmalarıyla İslam medeniyetine katkılar sağlayan Abbâsî halifelerine tıp alanında hizmet eden ünlü Buhtîşû' hekim ailesinin fertlerini, Yuhannâ b. Mâseveyh (ö. 243/857), Kindî (ö. 252/866 [?]), Sâbit b. Kurre el-Harrânî (ö. 288/901), Kustâ b. Lûkâ el-Ba'lebekkî (ö. 300/912-13), Râzî (ö. 313/925) gibi şahsiyetleri eserine dâhil etmediği hatta Yunan tıbbı ve

⁵ Franz Rosenthal, "İshâk b. Huneyn'in *Târîhu'l-Etibbâ'sı*", trc. Levent Öztürk, *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları* 7, (İstanbul 2001): 327-340; M. Cüneyt Kaya, "İshâk b. Huneyn ve *Târîhu'l-Etibbâ'sı*", *Felsefe, Tıp ve Tarih: Tabakât Literatürü Üzerine Bir İnceleme* içinde, ed. Mustakim Arıcı (İstanbul: Klasik Yayınları, 2014), 11-35.

felsefesinin İslâm dünyasına intikalinde önemli rol oynayan ünlü hekim ve mütercim olan babası Huneyn b. İshâk'a (ö. 260/873) dahi kitabında yer vermediği konu ile alakalı inceleme yapan araştırmacıların ve bizlerin dikkatini çekmiştir.⁶ Oysa kendisinden sonraki tabakat yazarları eserlerinde Huneyn'in biyografisine yer vermişlerdir.

İslâm dünyasında tıp merkezli ilimler tarihi yazımında İshâk b. Huneyn'in *Târîhu'l-eṭṭibbâ'* ve *'l-felâsife*'sinden yaklaşık bir asır sonra İbn Cülcül tarafından Endülüs'te *Ṭabaḳātü'l-eṭṭibbâ'* ve *'l-ḥükemâ'* isimli eser kaleme alınmıştır. İbn Cülcül, selefi İshâk b. Huneyn'in eserinden muhtemelen habersizdi. Zira müellif İslâm öncesi döneme dair verdiği malumatta İshâk b. Huneyn'e hiç atıfta bulunmamış hatta İshâk'ın öncelikli kaynağı Yahyâ en-Nahvî'den de eserinde hiç bahsetmemiştir.⁷

İbn Cülcül, adını açıkça belirtmediği Endülüs Emevî halifelerinden birisinin isteği üzerine kaleme aldığı eserinde kitabın yazılış amacı, konusu ve sınırları ile eseri yazarken kullandığı yöntem ve kaynakları açıkça belirtmiştir. Müellif eserinde felsefe, tıp ve tabiat bilimlerinde önde gelen âlimlerin biyografilerini incelemiştir. Müellifin farklı dönemlerde yaşamış, çeşitli milletlere mensup şöhret sahibi elli yedi kişinin biyografisini dokuz tabaka halinde incelediği eserinin tabaka başlıkları ve içerikleri şu şekildedir. Müellif, yüce ve ilk tabaka ismini verdiği birinci tabakada tıbbî bilgelik ve yüce felsefe hakkında konuşanlar başlığı altında tabiat felsefesi ve yüce hikmetten söz ederek eserine başlamıştır. İkinci tabakada eski Yunan ve Roma'da daha çok tıp ve felsefe alanlarında ünlü Hipokrat, Dioskorides, Eflâtûn, Aristo, Sokrat ve Demokritos'a; üçüncü tabakada Büyük İskender sonrası üne kavuşan Batlamyus, Katon ve Öklid'e; dördüncü tabakada yalnızca filozof-hekim Galen'e yer vermiştir. Müellif İskenderiyeli bilgiler başlıklı beşinci tabakada genel bir değerlendirme yaptıktan sonra yalnızca İskenderiye felsefe okulundan Nicolaus'dan kısaca bahsetmiştir. Altıncı tabakada Hz. Peygamber döneminde meşhur olan kişilere ve Emevîler döneminde yaşamış tabiplerden, Yedinci tabakada Abbâsî dönemindeki mütercimlerin ve tabiplerin biyografilerine yer vermiştir. Sekizinci tabakada Kuzey Afrika'da ikamet eden tabiplere yer verirken dokuzuncu tabakada Endülüslü bilgiler ve tabiplere yer vermiştir.

⁶ Kaya, s. 24.

⁷ Kaya, s. 44.

Tıp merkezli ilimler tarihi yazımının ikinci örneği olan bu eser *Târîhu'l-eṭṭbbâ' ve'l-felâsife'* ile karşılaştırıldığında tabakât literatürünün bu kısa zaman diliminde şekil ve muhteva bakımından evrensel boyuta ulaşan bir seviyede gelişim gösterdiği anlaşılır.⁸ Tabakât literatürünün Endülüs'teki ilk örneği olan bu eser, içerdiği biyo-bibliyografik malumat gereği daha sonra yazılmış olan felsefe, tıp ve tarih merkezli tabakât eserlerine kaynaklık etmiştir.

Yapılan araştırmalar, İbn Cülcül tarafından kaleme alınan *Ṭabaḳātü'l-eṭṭbbâ' ve'l-ḥükemâ'* adlı eserin şekil ve içerik bakımından daha sonraki tıp odaklı ilimler tarihinde üretilmiş eserleri etkileyerek sistematik çalışmaların oluşmasına zemin hazırladığını ortaya koymuştur. Öyle ki bu kitaplar felsefe, tıp ve tarih bilimlerinde öne çıkan kişilerin biyografilerinin anlatıldığı İslâm tabakât literatürünü oluşturan önemli yapı taşlarıdır. Bu durum, bizi sahasında tanınmış kişilerin biyografilerinin konu edinildiği, İslâm telif geleneğinde önemli bir yeri olan tabakat türünü ve tıp odaklı ilimler tarihi alanında yazılmış eserleri araştırmaya sevk etmiştir. Bu eserler içinde erken denilebilecek bir dönemde İbn Cülcül tarafından Endülüs'te kaleme alınan ve tıp odaklı ilimler tarihi yazımının ilk örnekleri arasında sayılan *Ṭabaḳātü'l-eṭṭbbâ' ve'l-ḥükemâ'* adlı eser ilgimizi çekmiş ve bu çalışmanın konusunu teşkil etmiştir.

Eserin tenkide dayalı bir incelemesinin yapıldığı bu çalışmada, *Ṭabaḳātü'l-eṭṭbbâ' ve'l-ḥükemâ'* transkripsiyonlu metne çevrilerek eserin bir bütün olarak literatüre katkı sağlaması ve bu alanda yapılacak diğer çalışmalara ışık tutması amaçlanmıştır. Çalışmanın temel hedefi, tıp merkezli ilimler tarihi alanında yazılmış olan ve tabakat literatürünün önemli bir örneği olan bu eserin hem tabakat geleneği içindeki yerini ortaya koymak, hem de içeriğini İslâm tıp tarihi açısından değerlendirmektir.

⁸ Fuat Sezgin, *İslamda Bilim ve Teknik*, C.III, İstanbul: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2008. s. 23-24.

II. ÇALIŞMANIN KAPSAMI, YÖNTEMİ VE TEKNİĞİ

İbn Cülcül'ün Tabakātü'l-eṭṭbbâ' ve'l-ḥükemâ' Adlı Eseri ve Tıp Tarihi Açısından Değerlendirilmesi başlıklı bu çalışma, giriş kısmının yanı sıra iki bölümden oluşmaktadır. Çalışmanın giriş bölümünde; araştırmanın konusu, kapsamı, amacı ve yöntemi açıklandıktan sonra İslâm geleneğinde, sahasında tanınmış şahsiyetlerin biyografilerinin konu edinildiği tabakat türüne kısaca değinilmiştir. *Tabakātü'l-eṭṭbbâ' ve'l-ḥükemâ'* adlı eserin, gelenek içindeki yerini görmek adına İslâm dünyasında tıp odaklı ilimler tarihi yazımının ilk örneği kabul edilen İshâk b. Huneyn'in *Târîhu'l-eṭṭbbâ ve'l-felâsife* isimli eseri ile genel bir karşılaştırma yapılmıştır.

İbn Cülcül'ün hayatının ve eserlerinin yer aldığı birinci bölümde öncelikle İbn Cülcül'ün ilmî hayatı, hocaları, talebeleri, özel hekimliği ve tarihçiliğine dair bilgilere yer verilmiştir. Akabinde tıp merkezli tabakât literatürü geleneğinin oluşum süreci ve bu süreçte *Tabakātü'l-eṭṭbbâ' ve'l-ḥükemâ'*nın yeri ortaya konulmaya çalışılmış; eserin felsefe-bilim tarihi açısından detaylı bir şekilde tasvir ve tahlili yapılmıştır.

İkinci bölümde İbn Cülcül'ün *Tabakātü'l-eṭṭbbâ' ve'l-ḥükemâ'* adlı eserinden örneklerle yer verilerek eser tıp ilmi ve tabip profili açısından değerlendirilmiştir. Öncelikle müellifin tıp algısı ve tıp tarihi ile ilgili Antik dönem teorik ve pratik tıp eğitim merkezleri olan Asklepionlar hakkında malumat verilmiştir. Akabinde İbn Cülcül'ün eserine konu olan kan aldırma (hacamat tedavisi), kil tedavisi, perhiz ve koruyucu hekimliğe dair Antik dönemden günümüze kadar kullanım alanlarına dair bilgi verilmiştir. Tabiplerin dünyası alt başlığında, İbn Cülcül'ün eserinde incelediği kişilerin ihtisas alanlarından ilim yolculuklarına, ilgi alanlarından yaptırdıkları hayır ve hasenatlara, iktidar ve saray muhitiyle ilişkilerinden meslektaşlarıyla olan ilişkilerine, sarayda tabip olmanın zorluklarından tabiplerin tıp geleneğine katkılarına, başhekimliklerinden bürokratik görevlerine, eczacılık ilmine katkılarından tedavi şekillerine, te'lif ve tercüme ettikleri kitaplara dair bilgi aktarılmıştır.

Sonuç bölümünde ise müellif ve esere dair çalışma boyunca yapılan tespit ve kanaatlerin toplu bir değerlendirilmesi verilmiştir.

III. KAYNAKLAR VE ARAŞTIRMALAR

İbn Cülcül'ün Tabakātü'l-eṭṭibbâ' ve'l-ḥükemâ' Adlı Eseri ve Tıp Tarihi Açısından Değerlendirilmesi başlıklı bu çalışmanın, hiç şüphe yok ki ana kaynağı eserin kendisidir. Günümüze tek nüsha yoluyla ulaşan İbn Cülcül'ün *Tabakātü'l-eṭṭibbâ' ve'l-ḥükemâ'* adlı bu eseri, 1955 yılında Kahire'de Fuâd Seyyid tarafından önemli notlarla birlikte neşredilmiştir. Eserin 1985 yılında eserin Beyrut'ta ikinci bir baskısı daha yapılmıştır ki, çalışmada da bu basım esas alınmıştır. Çalışma boyunca nâşirin esere eklemiş olduğu notlardan fazlasıyla istifade edilmiş ve bunlar dipnotlarda açıkça belirtilmiştir.

İbn Cülcül'ün hayatı ve eserlerinin tanıtıldığı birinci bölümde; İbn Ebî Usaybia'nın ve İbnü'l-Ebbâr'ın eserlerinde İbn Cülcül ile ilgili bahisleri, çalışmada oldukça belirleyici olmuştur. Zira ismi zikredilen bu müellifler İbn Cülcül'ün hayatı ve eserlerine dair değerli ve detaylı malumat vermektedir. Bu bölümde *Tabakātü'l-eṭṭibbâ' ve'l-ḥükemâ'*ya dair alt başlıkların oluşturulmasında Hidayet Aydar editörlüğünde ortaya çıkan *İslam Te'lif Geleneğinde Biyografi Yazıcılığı* isimli eserdeki çalışmaları esas alınmıştır. İbn Cülcül'ün *Tabakātü'l-eṭṭibbâ' ve'l-ḥükemâ'*sı detaylı bir şekilde incelenirken modern dönem çalışmalarından M. Cüneyt Kaya'nın *Tabakât Literatürünün Endülü's'teki İlk Örneği İbn Cülcül ve Tabakātü'l-eṭṭibbâ' ve'l-ḥükemâ'*sı ve Abdülfettâh Fethî'nin *et-Târih ve'l-müerrihün fi Mısır ve'l-Endelüs fi'l-karni'r-râbi el-hicrî el-âşiri'l-milâdi dirase tahliliyye mukarene* başlıklı çalışmalarda müellif ve söz konusu eserine dair yapmış oldukları değerlendirmeler ufuk açıcı olmuştur.

Tabakātü'l-eṭṭibbâ' ve'l-ḥükemâ' isimli eserin detaylı bir şekilde incelendiği ikinci bölümde tıp ilmi ile ilgili kısımlarda Ali Haydar Bayat'ın *Tıp Tarihi*, Nil Sarı'nın *Tıp Tarihi ve Tıp Etiği Ders Notları*, Fuat Yöndemli'nin *Tarih Öncesi Dönemden Günümüze Yılan*'ının yanı sıra gerek türkçe gerek ingilizce literatürde yapılmış çok sayıda modern araştırmalardan istifade edilmiştir. Bunlar arasında kan alma tedavisinde modern araştırmacıların "*Methods of Wet Cupping Therapy (Al-Hijamah): In Light of Modern Medicine and Prophetic Medicine*" adlı çalışması, kil tedavisinde Muazzez Çelik Karakaya ve Necati Karakaya'nın "*Kaplıca Tedavisinde Kullanılan Termal Çamurların Uygunluğunu Belirleyen Parametreler*" ile Abdurrahman Dalgıç ve Orhan Kavak'ın "*Kil Mineralleri ve Sağlık*" adlı çalışmalarından

yararlanılmıştır. Bu literatürün çalışmanın teknik alanlarını doldurma ve İbn Cülcül'ün eserinin modern tıp ilmi içindeki yerinin tespiti bakımından değerli katkıları olmuştur.

İbn Cülcül'ün *Tabakātü'l-eṭṭibbâ'* ve *l-ḥükemâ'*sındaki kayıtlardan hareketle tabipler hakkında incelemelerin yapıldığı bölümde, genel olarak “Tıp”, özel olarak “Tıp Tarihi ve Deontoloji” ve “İslâm Tıp Tarihi” alanlarına dair özgün çalışmalarıyla öne çıkan Levent Öztürk'ün *İslâm Tıp Tarihi Üzerine İncelemeler*'i ve alana dair araştırmaları esas alınmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

I. İBN CÜLCÜL'ÜN HAYATI ve ESERLERİ

A. İsmi, Künyesi, Doğumu, Tahsili, Hocaları, Talebeleri ve Vefatı

Hayatı hakkında yeterli bilgi sahibi olamadığımız İbn Cülcül *Tabakātü'l-eṭṭbbâ'* ve *'l-ḥükemâ'* adlı eserinin sonunda, eserini talebi doğrultusunda kaleme aldığı “eş- şerîf” diye hitap ettiği kişiye otobiyografisi hakkında bilgi vereceğini şu sözlerle ifade etmektedir:

“Bu risalenin sonunda eğitimimi, hayatımı ve nasıl ilim öğrendiğimi anlattım ve doğru olmayı hedefledim. Allah söylediklerimin şahididir. İsmimin ebedîleşmesini, anılmasını ve daha iyi bir şekilde yayılmasını sağlayacağından risaleden bu kısmı çıkartmayı düşünmedim.”⁹ İbn Cülcül'ün eserinin sonunda yer alan bu sözlerden otobiyografisini yazdığı anlaşılrsa da neşredilen tek nüsha bu cümlelerle son bulmakta; otobiyografisine rastlanmamaktadır.

İbn Cülcül'ün *Tabakātü'l-eṭṭbbâ'* ve *'l-ḥükemâ'* adlı eserinden iktibaslarda bulunan Kâdî Sâ'id (ö. 462/1070), İbnü'l Kıfî (ö. 646/1248) ve İbn Ebû Usaybia (ö. 668/1269) gibi bazı tabakat müelliflerinin de ellerinde bulunan nüshada bu kısmın olmadığı anlaşılmaktadır. Zira ellerindeki nüshada İbn Cülcül'ün otobiyografisi mevcut olsaydı İbn Cülcül'ün biyografisini daha zengin bir muhteva içinde ele almaları beklenirdi.

Kâdî Sâ'id, insan topluluklarını ırk, dil, din, kültür ve bilimsel gelişmeye katkıları açısından sınıflandırdığı ve dört bab, on fasıl olarak kaleme aldığı *Tabakātü'l-ümem'*inde¹⁰, *Tabakātü'l-eṭṭbbâ'* ve *'l-ḥükemâ'* dan iktibaslarda bulunmasına rağmen kaynakları arasında İbn Cülcül'ün bu eserine yer vermemiştir.

Kâdî Sâ'id, eserinin dokuzuncu faslında, *Endülüs'te İlim* başlığı altında Muhammed b. Abdûn ve İbn Ebî Âmir döneminin sonuna kadar Muhammed b. Abdûn kadar olmasa da tıp

⁹ İbn Cülcül, *Tabakātü'l-eṭṭbbâ'* ve *'l-ḥükemâ'*, s. 116.

¹⁰ Emrullah, Bulut, “Kadîm Dünyadan Endülüs'e Bir Bilim ve Kültür Tarihi Klasiği: *Tabakātü'l-Ümem'*”, *Felsefe, Tıp ve Tarih: Tabakât Literatürü Üzerine Bir İnceleme içinde*, ed. Mustakim Arıcı, 119-147. İstanbul: Klasik Yayınları, 2014.

sanatında bilgili ve tecrübeli bazı tabiplerin ortaya çıktığını aktardıktan sonra İbn Cülcül'ü de öne çıkan bu tabipler arasında zikretmiştir. Ancak Kâdî Sâ'id, İbn Cülcül'ün hayatı hakkında bilgi vermemiş, yalnızca “*İbn Cülcül diye tanınan Süleymân b. Hassân*¹¹” diye tanıtmakla yetinmiştir.

Kâdî Sâ'id, Endülüs bilim ve kültür tarihi hakkında başvuru kaynaklarından biri olan *Tabakâtü'l-ümem*'inin *Endülüs'te İlim* faslının ilerleyen sayfalarında İbn Cülcül'ün ismini farklı vermiştir. Müellif, yaşadığı dönemin meşhur tabipleri arasında saydığı Tuleytulalı (Toledo) Ebû Osman Saîd b. Muhammed b. el-Beğûniş'in tıp eğitimi aldığı hocalardan birisinin ismini “*Süleymân b. Cülcül*¹²” olarak zikretmiştir.

Endülüs ilim ve kültür hayatına dair eser kaleme alan İbn Hazm (ö. 456/ 1064), Humeydî (ö. 488/1095), Dabbî (ö. 599/ 1203) ve Makkarî (ö. 1041/1631) gibi müellifler de İbn Cülcül'ün hayatı hakkında bilgi vermeyip yalnızca isminin “*Süleymân b. Cülcül*” olduğunu zikretmekle yetinmişlerdir.¹³

İbnü'l Kıftî'nin (ö. 646/ 1248) farklı coğrafyalarda yaşamış, kadim medeniyetler ile İslâm medeniyetinde felsefe ve bilimlerde önde gelen 414 filozof ve bilginin hayatı ve eserleri hakkında bilgi verdiği *İhbâru'l-‘ulemâ’ bi-ahbâri'l-hükemâ* isimli eserinin başlıca kaynaklarından biri İbn Cülcül'ün *Tabakâtü'l-eṭṭibbâ’ ve'l-hükemâ*'sıdır.¹⁴ İbnü'l Kıftî, bu eserden iktibaslarda bulunurken müellif ve eserini zikretmesine rağmen İbn Cülcül hakkında “*İbn Cülcül diye bilinen Endülüslü tabip Süleymân b. Hassân*”¹⁵ bilgisini vermekle yetinmiştir.

İbnü'l-Ebbâr'ın (ö. 658/1260) ilim ve edebiyat alanında 2188 Endülüslü alimin doğum ve ölüm tarihleri, hocalarının veya talebelerinin isimleri gibi detaylara da yer verdiği

¹¹ Kâdî Sâ'id, *Tabakâtü'l-ümem*, s. 81.

¹² Kâdî Sâ'id, s. 82.

¹³ İbn Hazm, *Risâle fî fazli'l-Endelüs*, II, s. 184; Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis fî zikri vülâti'l-Endelüs*, nşr. Muhammed Tâvit et-Tancı (Kahire: Mektebetü Neşri's-Sekâfet'l-İslâmiyye, 1952); Dabbî, *Buğyetü'l-mültemis fî târihi ricâli ehli'l-Endelüs*, s. 285 (no. 767); Makkarî, *Nefhu't-Tib*, III, s. 175.

¹⁴ Mahmut Kaya, “İbnü'l-Kıftî”, *DİA*, C.21, İstanbul: TDV Yayınları, 2000, s.112-113

¹⁵ İbnü'l-Kıftî, *İhbâru'l-ulemâ bi-ahbâri'l-hükemâ*, Kahire: Matba'atü's-Sa'âde, (1326), s. 130.

bibliyografya türündeki *et-Tekmile li-Kitâbiş-Şıla*¹⁶ isimli eserinde İbn Cülcül'ün biyografisine dair zikrettiği ayrıntılı bilgiler değerlidir:

İbn Cülcül diye tanınan Ebû Eyyûb künyeli Süleymân b. Hassân Kurtuba ehliendendir. 343 senesinde on yaşında iken kardeşi Muhammed b. Hassân ile birlikte Ebû Bekir Ahmed b. Fazl ed- Dineverî, Ebu'l Hazm Vehb b. Meserre'den Kurtuba'daki Ebû Alâka Mescidi ile Kurtuba ve Zehrâ camilerinde hadis dersleri almıştır. Sonra büyümüş ve Ahmed b. Sa'îd es-Sadeî el-Müntecâlî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Hilâl, Ebû İbrahim İshâk b. İbrahim ve el-Es'ad b. Abdilvâris'ten hadis dersleri almıştır. Arapça dil bilgisini Muhammed b. Yahyâ er-Ribâhî'den tedris etmiştir. Sîbeveyh'in el-Kitâb'ını 358/968-969 tarihinde okumuş ve aynı yıl vefat eden hocasının son talebesi olmuştur. Ebû Bekir el-Kûtiyye ve Ebû Eyyûb Süleymân b. Muhammed'den de fıkıh dersleri almıştır.

On dört yaşında tıbbâ merak sarmış ve tıpla ilgilenmeye başlamıştır. Yirmi dört yaşında bu alanda bir otorite haline gelmiştir. 377/987 yılının başlarında tabiplerin ve bilgelerin tabakalarına dair güzel bir kitap telif etmiştir.

İbn Cülcül 332 senesinde doğmuştur. İbnü'l-Begûniş diye bilinen Sa'îd b. Muhammed et-Tuleytulî isimli öğrencisi ondan rivayetlerde bulunmuştur.

*Kâdî Sâ'id ve Ebû Muhammed b. Hazm de risâlelerinde onu zikretmiştir.*¹⁷

İbnü'l-Ebbâr'ın İbn Cülcül'ün hayatına dair verdiği bu bilgiler dikkate alındığında, müellifin *Tabakâtü'l-eṭṭibbâ' ve'l-ḥükemâ'*nın İbn Cülcül'ün otobiyografisini de içeren günümüze ulaşmayan nüshasını görerek hayatıyla ilgili kısımdan iktibaslarda bulunmuş olduğu ihtimali akla gelmektedir.¹⁸

İbn Cülcül'ün doğum tarihine dair İbnü'l-Ebbâr'ın aktarmış olduğu bilgiler dışında diğer kaynaklarda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. İbnü'l-Ebbâr'ın, İbn Cülcül hakkında zikrettiği 343 senesinde Kurtuba'da on yaşında kardeşi Muhammed b. Hassân ile birlikte hadis dersi aldığına dair zikrettiği bilgiyi kabul ettiğimiz takdirde İbn Cülcül'ün doğum tarihi

¹⁶ Mehmet Özdemir, "İbnü'l-Ebbâr", *DİA*, C.21, İstanbul: TDV Yayınları, 2000, s. 19-21

¹⁷ İbnü'l-Ebbâr, *er-Tekmile li-Kitâbi's-Sıla*, nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Tunus: Dâru'i- Garbi'i-İslâmi, 2011), I. s. 47.

¹⁸ İbn Cülcül *Tabakâtü'l-eṭṭibbâ'*, (Naşirin mukaddimesi).

333 olur. Müellif daha sonra İbn Cülcül'ün 332 senesinde doğduğunu söylemiştir. Her şeye rağmen iki tarih de birbirine yakındır. Dolayısıyla İbnü'l- Ebbâr'ın izahlarından hareketle İbn Cülcül'ün 333/944 senesinde Kurtuba'da doğduğunu söylemek mümkündür.¹⁹

İbn Cülcül'ün eğitim hayatına dair de İbnü'l-Ebbâr'ın aktarmış olduğu bilgiler önem arz etmektedir. Zira müellifin zikrettiklerinden İbn Cülcül'ün bir yandan tıpta uzmanlaşıp hadis ve fıkıhta derinleşirken, diğer yandan da Arap dil biliminde kendisini geliştirdiği anlaşılmaktadır. Nitekim Basra nahiv mektebinin en önemli temsilcisi ve Arap dili gramerine dair günümüze ulaşan ilk hacimli eserin yazarı olan Sîbeveyhi'nin (ö. 180/796) Muhammed b. Yahyâ er-Ribâhî sayesinde Endülüs'e giren ve IV./X. yüzyıl boyunca Endülüs'te yapılan nahiv çalışmalarına yön veren *el-Kitâb*'ını²⁰ okumuştur.

İbn Cülcül'ün hocalarından biri olan İbnü'l-Kûtiyye (ö. 367/977) ise IV./X. yüzyılda Endülüs'te Arap dili ve edebiyatında özellikle de nahiv, lügat ve nevâdir konularında zirve olup, tarih, ahbâr, şiir gibi ilim dallarıyla fıkıh ve hadis gibi dinî ilimlerde de önde gelen şahsiyetlerdendi. Onun yetiştirdiği öğrenciler arasında İbnü'l-Faradî (ö. 403/1013), Mâlikî fakihî İbnü'l-Hazzâ (ö. 416/1025) ve İbn Cülcül gibi Endülüs ilim ve kültür hayatında önem arz eden âlimler yer almaktaydı. Arap dilinde fiillerin müstakil olarak inceleme konusu yapıldığı en eski ve en önemli eserlerden biri olan *el-Ef'âl* ve önemli bir tarih kitabı olan *Târîhu iftitâhi'l-Endelüs*'ün müellifi olan İbnü'l-Kûtiyye'nin,²¹ İbn Cülcül'ün ilmî birikiminde etkisi olduğu muhakkaktır.

İbn Ebî Usaybia, insanlık tarihinin bilinen geçmişinden kendi dönemine kadar yaşamış olan farklı din ve ırklara mensup önde gelen tabipler ile filozof, bilgin ve kelâmcıların hayatlarını ve eserlerini on beş tabaka halinde incelediği '*Uyûnü'l-enbâ'fî tabakâti'l-eṭṭibbâ*'yı yazarken elliden fazla kaynak kullanmıştır. Müellifin iktibaslarda bulunduğu ve ismen zikrettiği temel kaynaklardan biri de İbn Cülcül'ün, *Ṭabaḳātü'l-eṭṭibbâ* ve '*l-hükemâ*'sıdır.²²

İbn Ebî Usaybia, günümüze ulaşan yegâne eserinde İbn Cülcül'e dair şu malumatı vermiştir:

¹⁹ İbnü'l-Ebbâr, s. 47.

²⁰ Mehmet Reşit Özbalkıç, "Sibeveyhi", *DİA*, C.37, İstanbul: TDV Yayınları, 2009, s. 132.

²¹ Fuat Günel, "İbnü'l-Kûtiyye", *DİA*, C.21, İstanbul: TDV Yayınları, 2000, s. 117-118

²² Mahmut Kaya, "İbn Ebû Usaybia", *DİA*, C.19, İstanbul: TDV Yayınları, 1999, s.445-446

İbn Cülcül diye tanınan Ebû Dâvûd künyeli Süleymân b. Hassân tıp ilminde becerikli ve mahir bir tabipti. Hişâm el-Müeyyed-Billâh²³ döneminde yaşamış ve halifenin özel hekimliğini yapmıştır.²⁴

İbn Ebî Usaybia'nın, İbn Cülcül'ün *Tefsîru esmâ'i'l-edviyeti'l-müfrede min Kitâbi Diyaskûrîdûs* isimli eserinin mukaddimesinden yaptığı iktibaslar sayesinde müellifin yaşadığı döneme dair mütercimlik ve eczacılıkla alakalı bilgilere ulaşmaktayız. Buna göre Bizans İmparatoru Armânîyûs²⁵ 337/947 senesinde Endülüs Emevi hükümdarı Nâsır Lidînillâh III. Abdurrahmân'a²⁶ (ö. 350/961) bir mektup ile birlikte Dioskerides'in *De Materia Medica*'sının resimli nüshası ile kısasa yazarı Hurûşiyûş'un tarih kitabını hediye olarak göndermiştir. O dönemde Endülüs'te Yunanca'yı iyi bilen kimse yoktu. III. Abdurrahmân da Armânîyûs'a yazdığı cevabî mektupta Dioskerides'in eserinin Yunancadan Arapçaya tercüme edilmesi için Yunanca ve Latinceyi iyi bilen birisini Endülüs'e göndermesini istemiştir. Çünkü Endülüs'te Latince'yi çok iyi bilenler vardı. Bunun üzerine Armânîyûs, Nicola isimli bir rahibi göndermiş ve rahip 340/951 senesinde Kurtuba'ya ulaşmıştır. Rahip Nicola başkanlığında Hasdây b. Şabrût İsrâîlî²⁷, eş-Şeccâr diye bilinen Muhammed el-Besbesî, el-Yâbise lakabı ile anılan Ebû Osman el-Cezzâr, Muhammed b. Saîd et-Tabîb, Abdurrahmân b. İshak b. Heysem ve Ebû Abdullah es-Sıkıllî isimli tıp ve ilaç yapımı ile uğraşan tabipler Dioskerides'in eserindeki yaklaşık on ilaç ismi hariç bütün bitkiler ve tıbbî ilaçların isimlerinin Arapça karşılığını belirlemişlerdir.

İbn Ebî Usaybia'nın, aktarmış olduğu bu bilgiler Müslüman âlimlerin eczacılık ilmine dair katkılarını göstermesi açısından büyük önem arz etmektedir. Zira Müslüman hükümdarlar farklı bölgelerden tıp ve eczacılık ilmine dair kitapları getirtmek ve onların tercüme edilmesi için büyük çaba sarf etmişlerdir. Halifelerin himayesinde tercüme edilen bu kitaplardaki malumat daha sonra yetişen müslüman tabib ve eczacılar tarafından zenginleştirilerek İslam medeniyetindeki bilgiler tıbbî ilaçların toplanması ve yapımı için

²³ Endülüs Emevî Halifesi II. Hişâm (ö. 403/1013 [?])

²⁴ İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-Enbâ Fi Tabakâti'l-Etubbâ*, nşr. Nizâr Rızâ (Beyrut: Dâru Mektebeti'-Hayât) s. 493.

²⁵ İbn Cülcül'ün, Armânîyûs diye bahsettiği kişi muhtemelen II. Romanus'tur (slt. 938-963). George Sarton, *Introduction to the History of Science*, New York; 1974, s. 680.

²⁶ Endülüs Emevî Halifesi III. Abdurrahman (ö. 350/961)

²⁷ Hasdây b. Şabrût'un İbn Cülcül'ün hocası olduğu kaydedilir. *Helaine Selin (ed.) Encyclopaedia of The History of Science, Technology, and Medicine in NonWestern Cultures Kluwer Academic Publishers, The Netherlands 1997, s. 421*

bizzat kendileri uğraşmışlardır. Endülüs Emevî devletinde de II. Abdurrahman ve III. Abdurrahman bitki ve hayvan örnekleri toplatmak için doğudaki bölgelere araştırmacılar göndermişlerdir. İspanya’da yer alan zooloji ve botanik bahçeleri IV./X. yüzyılda çok meşhur olmuş ve bu konulara dair önemli kitaplar yazılmıştır. Bu kitaplar arasında Dioskorides’in *De Materia Medica*’sı esas alınarak müslüman bilgeler tarafından bitki motifleri çizilen ve tıbbî bitkilere dair bilgiler verilen eserler te’lif edilerek botanik ilmine dair ciddi çalışmalar yapılmıştır. Söz konusu esere dair gerçekleştirilen tüm bu faaliyetler İspanya’da Yunan kültürünün temelini oluşturmuştur.²⁸

İbn Cülcül eserin mukaddimesinde rahip Nicola ile Dioskorides’in *De Materia Medica*’sındaki ilaç isimleri ile uğraşan sözü geçen tabip ve eczacıların tümüyle görüşüğünü ve bu şahısların çalışmalarının III. Abdurrahman’ın oğlu II. Hakem el-Mustansır döneminde görevlerine devam ettiklerini zikretmiştir. Müellif ayrıca II. Hakem el-Mustansır döneminin başlarında rahip Nicola öldüğü zaman Dioskorides’in eserinde yer alan bütün bitki ve ilaç isimlerinin açıklığa kavuştuğunu kaydetmiştir.

İbn Cülcül’ün müfred ilaçlar (tek terkilî-basit) yapımında uzman olduğu eserin mukaddimesinin sonunda zikrettiği şu sözlerden anlaşılmaktadır: “*Müfred ve mürekkeb ilaçların yapımında büyük merak ve hırsımdan dolayı önemli bilgilere kavuştuğum gibi Cenâb-ı Allah’ın bir vergisi olarak da insanlara çokca faydası olan bu alanda üstün bir beceri sahibi kılındığımı hissediyorum. Allah şifayı nebatât, hayvanât ve her türlü maden arasında yaratmıştır ki bu Allah’ın bir lütfudur. Yeryüzündeki her türlü bitki, yeraltındaki her türlü maden ve yaşayan hayvanlarla denizlerdeki canlıların her türüsünden ilaç yapma noktasında normal gücümü aşan bir melekeye sahip kılındığımı hissediyorum. Bütün bunlarda bir şifa ve rahmet, tıp ilminde insanların tedavisinde büyük faydaları olduğunu tespit ettim ve nebatât, hayvanât ve yeraltı madenlerinden birçok ilaç yaptım.*”²⁹

İbn Ebî Usaybia’nın, İbn Cülcül’ün *Tefsîru esmâ’i’l-edviyeti’l-müfrede min Kitâbi Diyaskürîdûs* isimli eserinin mukaddimesinden yaptığı iktibaslar, İbn Cülcül’ün ilmî birikimine ve antik mirasın Arapça’ya tercüme edilmesinde İslam dünyasının oynadığı etkin role işaret etmektedir. Nitekim İbnü’l Kıftî, İbn Cülcül’ün eczacılık yönüne dair onun keskin

²⁸ Kenan Seyithanoğlu (ed.); red. Hakkı Dursun Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, İstanbul: Çağ Yayınları 1986. C. IV, s. 530.

²⁹ İbn Ebî Usaybia, s. 493-495.

zekâlı bir tabib ve tıbbi ilaçların yapımında kendi çağında ve yaşadığı bölgede tek kişi olduğunu zikrederek İbn Cülcül'den övgülerle bahsetmiştir.³⁰

İbn Cülcül'ün eczacılık yönüne dair modern çalışmalar bulunmakla birlikte konuyla ilgili malumata müellifin *Tefsîru esmâ'i'l- edviyeti'l- müfrede min Kitâbi Diyaskûrîdûs* isimli eseriyle ilgili kısımda değineceğiz.

İbn Ebî Usaybia'nın İbn Cülcül'e dair aktardığı bilgiler İbn Fazlullah el-Ömerî (ö. 749/1349) tarafından da büyük ölçüde tekrarlanırsa da müellif buna ilaveten İbn Cülcül hakkında diğer kaynaklarda yer almayan şu övgülere yer vermektedir:

“İbn Cülcül diye tanınan Ebû Dâvûd künyeli Süleymân b. Hassân tıp ilmindeki bilgisiyle deniz ve deryaları doldurmuştu. Şöhreti ve bilgisiyle gece gözüken en meşhur yıldızlar seviyesine ulaşmıştı. Tıp ilmindeki bilgisi ve mahareti sadece yeryüzündeki insanlar arasında değil gökyüzünde ve denizlerin derinliklerinde de ulaşılması zor bir noktaya erişti. Halifelerin meclislerine dâhil olup onların sorunlarını çözdü. Hastalıklar ve kederler onun karşısında diz çöktü. Mesleği sayesinde çok para ve mallar kazandı. Cesurdu ancak kendisini tehlikeye sokacak işler yapmadı. Hayatı boyunca kimseye boyun eğmeden, aşağılanmadan vakarıyla yaşadı.”³¹

el-Ömerî'nin, İbn Cülcül'e dair zikrettiklerinden tıp ilmindeki bilgi ve yeteneği sayesinde büyük bir şöhret kazandığı, devlet ricali karşısında önemli bir pozisyon elde ettiği, siyaset ve ilim dünyasında büyük bir nüfuz sahibi olduğu, gelir seviyesinin yüksek olup cesur ve vakarlı bir hayat sürdüğü anlaşılmaktadır.

İbn Ebî Usaybia'nın İbn Cülcül hakkında verdiği malumat tarihçi Safedî (ö. 764/1363) tarafından da büyük ölçüde tekrarlanmakla birlikte küçük farklılıklar taşımaktadır. Müellif din, devlet, ilim, sanat ve tasavvuf alanlarında toplam on dört bin kişinin biyografisini ele aldığı *el-Vâfi bi'l-vefeyât* isimli eserinin bir yerinde İbn Cülcül'ün adını “*Dâvûd b. Hassân*”,

³⁰ İbnü'l-Kıftî, *İhbâru'l-ulemâ bi-ahbâri'l-hükemâ*, Kahire: Matba'atü's-Sa'âde, (1326), s. 130.

³¹ İbn Fazlullah el- Ömerî, *Mesâlikü'l-ebşâr fî memâlikü'l-emşâr*, C. IX, s. 311-312.

künyesini “*Ebû Süleymân*” diye zikrederken bir başka yerde ismini “*Süleymân b. Hassân*” künyesini ise “*Ebû Dâvûd*”³² olarak vermiştir.

İbn Cülcül hakkında malumat veren İslâm dünyası ve Batı’daki modern çalışmalara ve ansiklopedi maddelerine³³ bakıldığında büyük ölçüde İbnü’l-Ebbâr ve İbn Ebî Usaybia’nın aktardığı bilgilerin tekrarlandığı görülür. Fuad Seyyid, Batılı araştırmalarda İbn Juljul, İbn Djuldjul, İbn Gülğul ve İbn Yulÿul şeklinde ismi yazılan İbn Cülcül’ün İspanyol kökenli olup sonradan Müslüman olduğu ihtimali üzerinde durmuştur.

İbn Cülcül hakkında verilen bilgiler umumiyetle kısa ve dağınık bir özellik gösterirken, ismi ve künyesine dair zikredilenler farklılıklar taşır. “*Ebû Dâvûd Süleymân b. Hassân, İbn Cülcül diye tanınır.*” ifadelerine sık rastlanırken nesep silsilesinin geri kalanı ile ilgili herhangi bir bilgiye tesadüf edilmez. Hatta kardeşi – Muhammed b. Hassân – hakkında yazılan biyografilerde dahi kendisi ve babasının isminden daha fazla bir şey yazılmamıştır.³⁴

Çalışmamızın ana konusunu teşkil eden *Tabağâtü’l-eṭṭibâ’ ve’l-hükemâ’* isimli eserin ilmî neşrini yaparak günümüze ulaşmasını sağlayan Fuâd Seyyid, müellifin hayatına dair kaynaklarda çok fazla bilginin yer almamasının sebebi olarak; bu tarihçi tabibin dedelerinin Endülüs’ün fethinden sonra Müslüman olduğu ihtimali üzerinde durmaktadır. Cülcül isminin her ne kadar Arapça anlamı “ıslık, çan, çingirak” olsa da bu ismin Latince (İspanyolca) olduğunu ve onun dedelerinden birinin ismi olup Latinceye değiştirilerek Arapçaya kazandırıldığını zikretmiştir. Nitekim Endülüslü müelliflerin biyografilerinde ilim insanlarının isimlerinin Latince asıllarının değiştirilmeden Arapçaya tercüme edildiğini aktaran Fuâd Seyyid, bu kişiler hakkında yazılan biyografilerde baba ve dedeler dâhil olmak üzere şecerelerinde en fazla 2 ya da 3 kişinin isminin zikredildiğini belirtir. Nâşir, asılları Arap olan ilim insanlarının biyografilerinde nesep silsilesine önem verildiğini ve genellikle de uzun bir silsilenin yer aldığını ancak İbn Cülcül’ün biyografisinde bu özelliğin olmayışının onun aslen

³² Safedî, *el- Vâfi bi’l-vefeyât*, XIII, 469, (no. 569); XV, 362 (no. 511).

³³ “İbn Cülcül”, *Dâiretü’l- ma’ârif-i büzürg-i İslâmî*, III, 243- 244; Zirikli, “İbn Cülcül”, *el- A’lâm*, III, 123; Cündî, “İbn Cülcül”, *Mevsû’atü’l-hadâreti’l- İslâmiyye*, s. 214- 216; H. Bekir Karlıağa, “İbn Cülcül”, *DİA*, C.19, İstanbul: TDV Yayınları, 1999, s.403-404; Züheyr el- Bâbâ, “İbn Cülcül”, *el-Mevsû’atü’l- Arabiyye*, VII, 640- 641; Hamârîne, “İbn Cülcül”, *Mevsû’ati a’lâmi’l- ulemâ ve’l-udebâi’l- Arab- ve’l- müslimîn*, V, 366- 374; Vernet, “İbn Cülcül”, *Dictionary of Scientific Biography*, VIII, 187-188; Dietrich, “İbn Djuldjul”, *EF*, III, s. 755-756; Calvo, Emilia, “İbn Juljul”, *Encyclopedia of the History of Science, Tecnology and Medicine in Non-Western Cultures*, s. 1105-1106.

³⁴ İbnü’l-Ebbâr, *et-Tekmile li-Kitâbi’s-Sıla*, nşr. Beşşâr Avvâd Ma’rûf, I, 367.

İspanyol olduğu ihtimalini güçlendirdiğini dile getirmektedir.³⁵ Nâşirin bu görüşü tarafımızca da kabul edilmektedir.

İbn Cülcül'ün vefat tarihi konusunda kaynaklarda herhangi bir bilgi yer almazken bu konuya dair iki farklı görüş bulunmaktadır. İlk görüş *Tabakâtü'l-eṭṭibbâ' ve'l-hükemâ'*nın nâşiri Fuad Seyyid'e aittir. Fuâd Seyyid, görüşünü temellendirirken İbnü'l-Ebbâr'ın İbnü'l-Beğûniş diye bilinen Sa'id b. Muhammed et-Tuleytulî isimli öğrencisinin İbn Cülcül'den rivayetlerde bulunduğu argümanını kullanır. Nâşir, İbnü'l-Beğûniş'in 369/979 yılında Tuleytula'da doğduğu bilgisinden hareketle onun İbn Cülcül gibi on beş yaşında tıp tahsiline başladığını varsaymış ve bunun 384/994 yılına tekabül ettiğini dolayısıyla İbn Cülcül'ün bu tarihten sonra vefat ettiğini ileri sürmüştür.

Fâzıl es-Sibâ'î ise Kâdî Sâ'id'in, İbn Cülcül'ü İbn Ebî Âmir döneminin sonuna kadar tıp sanatında bilgili ve tecrübeli tabipler arasında zikretmesinden hareketle İbn Cülcül'ün vefat tarihine ilişkin farklı bir fikir ortaya atmıştır. Buna göre es-Sibâ'î, İbn Ebî Âmir'in 392/1001'de ölmesiyle birlikte hükümrancılığının oğlu ve kardeşi aracılığıyla 399/1009 tarihine kadar sürdüğünü dolayısıyla İbn Cülcül'ün de bu tarihten sonra vefat etmiş olabileceğini dile getirmiştir.³⁶

Abdülfettâh Fethî, İbn Cülcül'ün 377/987 yılından sonra vefat ettiğini kabul etmenin daha doğru olacağını zikreder. Müellif bu görüşüne dair gerekçesini kaynaklarda İbn Cülcül'ün *Tabakâtü'l-eṭṭibbâ' ve'l-hükemâ'* isimli eserini 377/987 yılının başlarında tamamladığına dair malumat yer alırken bu tarihten sonra müellife dair bilgi olmaması ile açıklar. Müellif, Fuâd Seyyid'in İbn Cülcül'ün vefat tarihine ilişkin kullandığı argümana şüpheyle yaklaşmıştır. İbnü'l-Beğûniş'in on beş yaşında tıp tahsiline başladığı varsayımından hareketle İbn Cülcül'ün vefat tarihini 384/994 yılından sonra kabul etmenin kesin bir delil olmadığını belirtmiştir. İbnü'l-Beğûniş'in tıp tahsiline ne zaman başladığına dair net bir tarih bulunmadığını, onun tıp eğitimine daha erken yaşta da başlamış olabileceği ihtimalinin bulunduğunu zikretmiştir.³⁷

³⁵ İbn Cülcül, *Tabakâtü'l-eṭṭibbâ'*, s. yz (nâşirin girişi).

³⁶ Sibâ'î, "Asru izdihâri't- tıb fi'l- Endelüs: İbn Cülcül el- Kurtubî", s. 239- 240.

³⁷ Abdülfettâh Fethî, *et-Târih ve'l-müerrihün fi mısır ve'l-endelüs fi'l-karni'r-rabi el-hicri el-âşiri'l-milâdi – dirase-tahliliyye-mukarene*, II, s.444.

Hayatı hakkında yeterli bilgi bulunmayan İbn Cülcül'e dair modern dönem Batılı çalışmalarda farklı algılar bulunmaktadır. İbn Cülcül'ün, *Ṭabaḳātü'l-eṭṭebbâ' ve'l-ḥükemâ* isimli eseri üzerine inceleme yapan Cristina Álvarez Millán müellifin Endülüs ilim dünyasında özellikle akademik anlamda daha başarılı entelektüel kişilere yer vermeyip daha az tanınan kişilere ve onların eksikliklerine, zaaflarına yer verdiğini belirtmiştir. Bunun sebebi olarak da İbn Cülcül'ün, eser sonunda otobiyografisine yer vererek kendi ilmî birikimini vurgulamak istediğini böylece iktisadî anlamda daha çok gelir ve üst düzey rütbe elde etmek için bir strateji olabileceğini söylemiştir. Cristina bu düşüncesini İbn Cülcül'ün eserinde Endülüslü Arîb b. Sâ'd (ö. 369/979-80), İbn Samjun 383/993[?] ve Zehrâvî'ye 404/1013 yer vermediğini ileri sürerek delillendirmiştir.³⁸

İbn Cülcül'ün eserinde Endülüste ki bilge ve tabiplerin niçin bazılarına yer verdiğini tartışamayız. Zira müellif eserin mukaddimesi ve sonunda eserinde kimlere yer vereceğini ve seçim kriterlerini belirtmiştir. Cristina Álvarez Millán'ın, İbn Cülcül'e dair ağır itamları ve insafsızca ihtimalleri üzerinde durmamız gerekir. Cristina Álvarez Millán'ın bahsettiği kişilerden ilki Arîb b. Sâ'd, III. Abdurrahman ve II. Hakem'in himayelerinde yetişmiş daha sonra III. Abdurrahman tarafından Osuna'ya vali tayin edilmiştir. II. Hakem döneminde hilâfet kâtipliğine getirilen Arîb, hâcib Mansûr b. Ebû Âmir'in desteğiyle önemli mevkilere yükselmiş ve kendisine “hâzinü's-silâh” unvanı verilmiştir. Arîb b. Sâ'd, dönemin tabipleri arasında yer almakla birlikte asıl şöhretini tarihçiliğiyle kazanmıştır. II. Hakem hilâfet kâtipliğindeyken dönemin olayları ve devlet yönetiminde yapılan değişikliklere dair kaydettiği bilgiler IV./X. Yüzyılda Endülüs Emevilerdeki devlet teşkilatına dair önemli bir kaynaktır. Arîb b. Sâ'd, Taberî tarihine dair yazdığı *Şılatü Târihi't- Taberî* isimli eseriyle tanınmaktadır. Taberî tarihinin ilk ve en önemli zeyli olan bu eserde Arîb, Taberî tarihinin metodunu kullanmış ve Abbâsî halifeliğinin karışık dönemine dair bilgiler vermiştir.³⁹ İbn Cülcül'ün eserinde Arîb b. Sâ'd'a yer vermemesinin sebebi muhtemelen Arîb'in tarihçiliğiyle meşhur olması, tabiplik dışında valilik ve hilâfet kâtipliği gibi önemli mevkilerde aktif olarak bulunmuş olmasından kaynaklanabilir. Zira müellif eserin sonunda yalnızca meşhur tabiplere ve bilgelere yer vereceğini zikretmiştir.

³⁸ Cristina Álvarez Millán, “Medical Anecdotes in Ibn Juljul's Biographical Dictionary”, *Suhayl*, 4 (2004), 6. s. 154.

³⁹ Mehmet Aykaç, “Arîb b. Sâ'd”, *DİA*, C.5, İstanbul: TDV Yayınları, 1992, s. 198-199.

Hayatı hakkında yeterli bilgi sahibi olamadığımız İbn Samjun'u, İbn Ebû Usaybia botanikçi ve tabip olarak kısaca zikretmiştir. İbn Cülcül'ün çağdaşı ve meslektaşı olan İbn Samjun eczacılığa dair yazmış olduğu eserinde yaklaşık otuz ilaca dair bilgileri İbn Cülcül'den aktarmıştır.⁴⁰ *Tabakâtü'l-eṭṭibbâ'* ve *'l-hükemâ'*'yı 377/987 yılının başlarında tamamlayan İbn Cülcül'ün İbn Samjun'a eserinde yer vermemesinin sebebi o dönemde İbn Samjun'un hayatta olmasıyla açıklayabiliriz. Zira İbn Samjun'un 1002 senesinde vefat ettiği tahmin edilmektedir. İbn Cülcül'ün eserinde incelediği son şahıs Muhammed b. Abdûn el-Cebelî el- Adedî 361/971 senesinde vefat etmiştir.⁴¹ İbn Cülcül çağdaşı olduğu İbnü'l- Cezzâr ile bizzat kendi şahitliğine dayalı bilgiler verdiği Yunus b. Ahmed el-Harrânî'nin iki oğlu Ahmed b. Yûnus ve kardeşi Ömer ile ilgili kısımda bu tabiplerin ilmî çalışmalarından ve ahlaklarından övgülerle bahsetmiştir. Müellifin bu kişilere dair aktarmış olduğu bilgiler daha sonraki çalışmalarda da hemen hemen aynı şekilde verilmiştir. Dolayısıyla müellif çağdaşı ve meslektaşlarına dair kıskançlık duygularıyla kötü yorum yapmamış veya arkadaşı olması hasebiyle abartılı bir şekilde övgülerle bahsetmemiştir.

Cristina Álvarez Millán'ın örnek olarak zikrettiği son şahıs Zehrâvî'dir. Cerrahî alanda getirdiği yeniliklerle tanınan Zehrâvî bir tıp ansiklopedisi mahiyetinde olan *Kitâbü't- Taṣrîf li- men 'aceze 'ani't-te'lîf* isimli eserini 1000 senesinde tamamlamıştır. Ayrıca Zehrâvî'nin şöhrete kovuştuğu dönemde İbn Cülcül muhtemelen vefat etmişti. İbn Cülcül'ün Zehrâvî'ye eserinde yer vermemesinin sebebini Zehrâvî'nin 404/1013 senesinde vefat etmesiyle açıklayabiliriz. Dolayısıyla Cristina Álvarez Millán'ın zikrettiği acımasızca ithamları İbn Cülcül ile bağdaştırmamız mümkün görünmemektedir.

İbn Cülcül'ün hayatına dair kaynaklarda yer alan az miktardaki bilgi ile bir çerçeve oluşturulmaya çalışıldıktan sonra müellifin yaşadığı döneme ilişkin malumat vermek çalışmamız açısından faydalı olacaktır.

⁴⁰ Penelope Johnstone, "Ibn Juljul: Physician and Herbalist", *Islamic Culture*, Vol.73, (1999), s. 41.

⁴¹ İbn Cülcül, *Tabakâtü'l-eṭṭibbâ'*, (Nâşirin dipnotu), s. 115.

B. İbn Cülcül'ün, Yaşadığı Dönemde Siyasî, Sosyal ve İlmî Durum

İbn Cülcül, III. Abdurrahman(ö. 350/961), II. Hakem(ö. 366/976) ve II. Hişâm (ö. 403/1013 [?]) döneminde yaşamış olup Endülüs Emevî Devleti'ne tabip, eczacı ve mütercim olarak hizmette bulunmuştur. Endülüs Emevî hanedan üyelerinden ismi zikredilen üç halifeye dair bilgi vermek İbn Cülcül'ün yaşadığı dönemdeki siyasî, sosyal ve özellikle ilmî durumu anlamamız adına faydalı olacaktır.

III. Abdurrahman emîr olduğu sırada iç ve dış politikada sorunlar vardı. Emîrin İbn Hafsûn isyanını bastırması İspanya'da, Müslüman ve Hristiyan devletler nazarında yankı uyandırmış ve III. Abdurrahman'a büyük bir itibar kazandırmıştır. *en-Nâsir Lidînillâh* (Allah'ın dinine yardım eden) unvanını alan III. Abdurrahman, ülkede birlik ve düzeni sağladıktan sonra Fâtımîlere ve kuzeydeki İspanyol krallıklarına karşı mücadele başlatmıştır. Kuzeydeki komşu Leon ve Benblûne (Pamplona) krallıkları yıllık vergi vermeyi kabul ederek III. Abdurrahman ile barış yapmak zorunda kalmışlardır.⁴²

Diğer yandan III. Abdurrahman, tahta çıktığı dönemde Ifrikiyye'de ortaya çıkan ve Mehdiyye'yi kurarak ele geçirdiği Ağlebi donanmasını takviye ederek Akdeniz'de güçlü bir devlet haline gelen ve Endülüs'ü de içine alarak genişlemek isteyen Fâtımîlerle mücadele içine girmiştir. Donanmasını güçlendirerek Akdeniz'den gelebilecek tehlikelere karşı gerekli tedbirleri alan III. Abdurrahman, Mağrib'deki Haricîlerle ve İdrisîlerle ittifaklar kurmuştur. Endülüs Emevî devletinin Mağrib'de büyük bir nüfuz kazanmasıyla bu bölgelerde yaşayan kabile ve hanedanlar III. Abdurrahman'ın himayesi altına girmiştir. Böylece Cezayir'den Sicilmâse'ye ve Atlas Okyanusu'na uzanan bölgede Endülüs Emevî devletinin hâkimiyeti tanınmıştır. Fâtımîler tüm bu gelişmeler neticesinde Endülüs'ü ele geçirme fikrinden vazgeçerek Mısır'a yönelmek zorunda kalmıştır.⁴³

III. Abdurrahman, İbn Hafsûn isyanını tamamen bastırarak ülkede sükûneti sağladıktan sonra 316-317/ 929 yılında Endülüs Emevî tarihinde ilk defa “*halife*” ve “*emîrül-mü'minîn*” unvanını almıştır.⁴⁴ III. Abdurrahman'ın “*halife*” unvanını kullanması Fâtımîlere

⁴² Hakkı Dursun Yıldız, “III. Abdurrahman”, *DİA*, C.1, İstanbul: TDV Yayınları, 1988, s. 152-153; Seyithanoğlu, s. 359.

⁴³ Yıldız, “III. Abdurrahman”, s. 150; Seyithanoğlu s. 359.

⁴⁴ Yıldız, “III. Abdurrahman”, s. 154.

karşı yapılmış bir harekettir. Çünkü 296-297/909 senesinde Ifrikiyye’de ortaya çıkan ve kısa sürede Kuzey Afrika’nın büyük bir kısmını ele geçiren Fâtımîler siyasî ve askerî açıdan sıkıntı çıkardıkları gibi Şîî oldukları için dinî ve sosyal açıdan da Endülüs Emevîler için tehlike arz ediyorlardı. III. Abdurrahman, ülke içinde huzur ve güveni sağladıktan sonra bu başarılarını manevî açıdan desteklemek ve Fâtımîler’e karşı girişeceği mücadelelerde Sünnî Müslümanların desteğini almak düşüncesiyle “*halife*” unvanını kullanmış olabilir. Böylece Abbâsîler ve Fâtımîlerden sonra üçüncü halifelik Endülüs Emevîlerinde ortaya çıkmıştır.⁴⁵

III. Abdurrahman öncesi Endülüste’ki Emevî hükümdarları dindar çevreleri şaşırtmamak için gizli bir hâkimiyet politikası takip etmişlerdir. Kendilerine “*Benû Halai’f*” (Halifeoğulları) dedirterek haklarını yalnızca kendi ülkeleri dâhilinde ispat etme gayesine yönelmişler ve “*melik*” veya “*emîr*” gibi unvanlarla yetinmişlerdir. Gücü hızla artan III. Abdurrahman ise doğuda yıkılan Emevî hanedanını yeniden kurmayı istiyordu. Zira ona göre Sünnî halifenin tek meşru mirasçıları Abbâsîler ve Fâtımîlerin hükümdarları değil Emevîlerdi. Çünkü onlar iktidarlarını Şam’dan Kurtuba’ya taşımış ve karşılarına çıkan bunca zorluğa rağmen varlıklarını her geçen gün güçlenerek sürdürebilmişlerdir. III. Abdurrahman bu düşüncesini açıkça zikretmiş ve kendisine hitaben yazılan resmî yazışmalarda “*emîrû’l-mü’minîn*” ve “*Nâsiruddîn*” unvanlarının her ikisinin birlikte kullanılması gerektiğini belirtmiştir.⁴⁶

III. Abdurrahman dönemi siyasî, askerî, kültürel ve imar faaliyetleri bakımından Endülüs Emevî Devleti’nin en parlak devridir. III. Abdurrahman’ın bu başarıları şöhretini iyice artırmış; Batı Avrupa’dan Bizans İmparatorluğu’na kadar imparatorlar elçiler göndererek onunla siyasî münasebetler kurmuştur. Abbâsîleri ve Fâtımîleri kendine düşman olarak gören Endülüs Emevî halifesi, kendisi ile aynı durumda olan Bizans ile anlaşarak ortak düşmanlarına karşı işbirliği içine girmiştir.⁴⁷

Kurtuba ile Bizans İmparatorluğu arasındaki diplomatik ilişkileri ele alan Arap elçileri iki hatta üç farklı elçiden söz ederler. Bu elçilerden biri Bizans imparatorunun mektubuyla⁴⁸ birlikte Dioskerides’in *De Materia Medica*’sının resimli nüshası ile Paulus Orosius’un eserini

⁴⁵ Yıldız, “III. Abdurrahman”, s. 154. ; Seyithanoğlu s. 360-361.

⁴⁶ Seyithanoğlu, s. 359-360.

⁴⁷ Yıldız, “III. Abdurrahman”, s. 153. ; Seyithanoğlu s. 370- 371.

⁴⁸ Mektubun şekli ve içeriğine dair detaylı bilgi için bk. Seyithanoğlu, s. 373-374.

hediye olarak III. Abdurrahman'a sunmuştur. Paulus Orosius V. yüzyılın meşhur İspanyol-Latin tarihçisidir. Endülüs'te Latinceyi çok iyi bilenler olduğu için Paulus Orosius'un eseri kolaylıkla tercüme dilmiş fakat o dönemde Yunancayı bilen kimse olmadığından dolayı III. Abdurrahmân Armânîyûs'a yazdığı cevabî mektupta Yunanca ve Latinceyi iyi bilen birisini Endülüs'e göndermesini istemiştir. Bunun üzerine Bizans İmparatoru Nicola isimli bir rahibi göndermiş ve bu rahip 340/951 senesinde Kurtuba'ya ulaştığında bir tercüme grubu kurma görevini üstlenmiştir.⁴⁹

III. Abdurrahman yarım yüzyıl devam eden emirlik ve halifeliği süresince Kurtuba'yı birçok mimari eserle donatarak Batı Avrupa'nın en büyük başşehri haline getirmiştir. 936 yılında hilafet merkezini hanımının adına kurduğu Medînetüzzehrâ'ya taşıyarak burayı saltanat şehri haline getirmiştir. Kurtuba'daki Câmî-i Kebîr'in yanına kurduğu yükseköğrenim kurumunda Müslümanlarla birlikte gayr-i Müslimler de eğitim görme imkânına sahip olmuştur. İlim ve kültürün hamisi olan III. Abdurrahman, iktidar döneminde kurulan saray kütüphanesini geliştirmiştir. İbn Meysere, İbn Abdü Rabbih, İbn Hânî, İbn Kūtiyye, Mesleme b. Kāsım el-Kurtubî, Arîb b. Sa'd ve Yahyâ b. İshak gibi bilginler III. Abdurrahman döneminde yaşamışlardır.⁵⁰

III. Abdurrahman, göreve başladığı andan vefat edene kadar Endülüs'ü büyük bir devlet haline getirmeye çalışmış ve bu amacında da başarılı olmuştur. Zira o Kurtuba'da bütün iç savaşımlara, Arap kabilelerinin rekabetine rağmen zengin, refah ve barış içinde yaşayan bir devlet kurmayı başarmıştır. Sadakatsizlik gösterenlere karşı savaşarak ülkenin sınırlarını koruduğu gibi aynı zamanda Fâtımî tehlikesini de bertaraf etmeyi başarmıştır. Öyle ki o döneme ait metinlerde Müslüman-İspanya'nın üstünlüğü vurgulanmış, Kurtuba bir müslüman hükümet merkezi, doğunun büyük şehirlerinin ve Kayrevan'ın rakibi haline gelmiştir. Batı Avrupa'nın diğer şehirlerinden çok daha üstün bir hale gelen Kurtuba'ya, sahip olduğu şöhret ve itibarda Akdenizde ancak İstanbul rakip gösterilmiştir.⁵¹

Endülüs Emevî Devleti'nin en büyük hükümdarı olan III. Abdurrahman'ın 961 yılında vefatı üzerine yerine *el-Müstansır-Billâh* (Allah'tan yardım bekleyen) unvanıyla oğlu II.

⁴⁹ Seyithanoğlu, s. 372-373.

⁵⁰ Yıldız, "III. Abdurrahman", s. 155.

⁵¹ Seyithanoğlu, s. 359-360.

Hakem halife ilan edilmiştir. II. Hakem babası tarafından sağlanan iç istikrarı devam ettirdiği gibi Fâtımîler'e karşı babasının Mağrib'de elde ettiği gücü ve dengeyi de korumuştur.

II. Hakem'in mülayim ve sakin tabiatını fırsat bilen Hristiyan İspanyol kralları onun iyi bir idareci olamayacağı düşüncesiyle Endülüs sınırlarına seferler düzenlemiştir. Ancak II. Hakem başarılı askerî seferlerle bu krallıkları bozguna uğratarak Endülüs Emevî Devleti'nin üstünlüğünü onlara bir kez daha kabul ettirmiş ve babasına olduğu gibi İspanyol krallar ona da bağlılıklarını bildirmek zorunda kalmıştır.

II. Hakem dönemi, Endülüs Emevî Devleti'nin en parlak ve mamur devri kabul edilir. Bunda, babası Abdurrahman en-Nâsır'ın başlattığı faaliyetleri kasatmadan sürdürmesinin büyük payı olmuştur. Sade ve mütevazı bir hayat yaşamayı tercih eden II. Hakem halkı da iktisatlı davranmaya teşvik etmiştir. II. Hakem halka karşı müşfik davranmış, halkın vermesi gereken vergileri azaltmış, umumun istifade edebileceği eserleri inşa ve imar etmiştir.⁵²

II. Hakem döneminde asıl gelişme ilim ve sanat alanında olmuştur. Kurtuba Ulu Camii'ni genişletip mihrabın üzerindeki kubbeyi tamamlatan II. Hakem, Bizans'tan getirttiği sanatkârlara camiye tezyin ettirmiştir. Âlim ve dindar kişiliğiyle tanınmasından dolayı "ahkem" (en bilge kişi) diye anılan II. Hakem ilim ve medeniyetin gelişmesi için büyük çaba sarfetmiştir. Onun Kurtuba'da tesis ettiği kütüphanede 400.000'e yakın kitap olduğu rivayet edilir. II. Hakem kitap toplamakla görevli temsilcileri sayesinde Kahire, Dımaşk, Bağdat, Mekke, Medine ve Kayrevan gibi ilim ve kültür merkezlerinde te'lif edilen kitaplardan, bunlar henüz orada tanınmadan haberdar oluyordu. II. Hakem'in satın aldığı, istinsah ettirdiği kitapların başında veya sonunda, müellifin adı, künyesi, baba adı, ailesi, kabilesi, doğum-vefat tarihleri ve müellife ait menkıbeler yer alıyordu. Bu bilgiler, o dönemin tanınması ve önemli şahsiyetlerin tanınması için ayrı bir önem taşımaktadır. Bu dönemde artan refaha ve gelişen eğitim seviyesine bağlı olarak kitap toplama merakı Kurtuba halkını da sarmış ve bu sebeple "İşbîliye'de bir âlim ölünce kitapları satılmak istenirse Kurtuba'ya götürülür" sözü darb-ı mesel haline gelmiştir.⁵³

⁵² Seyithanoğlu, s. 381.

⁵³ Hakkı Dursun Yıldız, "II. Abdurrahman", *DİA*, C.1, İstanbul: TDV Yayınları, 1988, s. 174; Seyithanoğlu s. 381.

Cebir, geometri, astronomi ve tıp gibi ilimlerin büyük gelişme gösterdiği Kurtuba medresesini devrin en meşhur ilim merkezi haline getiren II. Hakem, İbn Cülcül'ün hocaları arasında yer alan ve İspanya'nın en büyük dilbilgisi bilgisi kabul edilen İbnü'l Kütîyye'nin, devrin önde gelen hadis âlimi Ebû Bekir b. Muâviye el-Kureşî'nin ve Arap tarihi, atasözleri ve Arap dili ve edebiyatı üzerine çalışmaları olan Bağdat'lı ünlü Ebû Ali el- Kālî'nin burada ders vermesini sağlamıştır. Birçok âlim II. Hakem'in sarayına giderek himayesi altına girmiş, sarayda düzenlenen ilmî toplantılarda fikirlerini rahatça ifade etme imkânı bulmuştur. Eğitimin gelişmesi ve yaygınlaşması için çaba sarf eden II. Hakem, özellikle fakir çocukların eğitimi için okullar açtırmıştır ki sadece Kurtuba'da bu türden yirmi yedi okul bulunmaktaydı. Onun bu icraatı, Avrupa'da din adamları dışında çok az kişinin okuma yazma bildiği bir dönemde Endülüs'te halkın büyük çoğunluğunun okur-yazar olmasını sağlamıştır.⁵⁴

II. Hakem, on bir yaşındaki oğlu Hişâm'ı Cemâziyelâhir 365 (Şubat 976) tarihinde veliaht tayin edip devlet adamlarının biatını aldıktan bir süre sonra 3 Safer 366 (1 Ekim 976) tarihinde vefat etmiştir. Bazı tarihçiler onun ölümüyle Endülüs Emevî Devleti'nin gerileme dönemine girdiğini iddia etmişlerdir.⁵⁵

Slav devşirmesi saray muhafızları (sakâlîbe), II. Hakem'in vefatından sonra hayatta kalan tek oğlu Hişâm'ın devleti idare edecek kabiliyetten mahrum olduğunu ileri sürerek tahta çıkmasına engel olmuşlar ve amcası Mugire'yi halife yapmak istemişlerdir. Buna karşı hâcib Ca'fer b. Osman el-Mushafî ve vezir İbn Ebû Âmir el-Mansûr, Mugire'yi öldürterek ve sakâlibenin isteğine karşı çıkarak on bir-on iki yaşlarındaki Hişâm'ın 4 Safer 366 (2 Ekim 976) tarihinde tahta çıkmasını sağlamışlardır. Hişâm'ın halife olmasında babası tarafından veliaht tayin edilmesi ve nüfuzlu devlet adamları tarafından desteklenmesi önemli bir rol oynamıştır.⁵⁶

Hişâm'ın çocuk yaşta halifelik tahtına geçmesiyle devlet idaresinde bir boşluk oluşmuş ve devlet adamları arasında rekabetler yaşanmıştır. Bu rekabet ortamında Yemen kökenli vezir İbn Ebû Âmir, başvezirlik konumuna denk olan hâciplik makamını ele geçirmiş ve devletin idaresini ele geçirmek amacıyla hâcib Mushafî gibi devlet idaresinde nüfuzlu pekçok devlet adamını ortadan kaldırmıştır. İbn Ebû Âmir, Arapların ve sakâlibenin nüfuzunu

⁵⁴ Seyithanoğlu, s. 382.

⁵⁵ Yıldız, "II. Abdurrahman", s. 174.

⁵⁶ Seyithanoğlu, s. 393.

kırmak için ordunun çoğunluğunu paralı Berberî askerlerden oluşturmuş; böylece siyasî iktidarı ve orduyu kontrolü altına almıştır. İbn Ebû Âmir, devlet içinde kendisine karşı oluşan muhalefeti bastırırken kuzeydeki Hristiyan krallıklarına yönelik seferlere devam etmiştir. Onun bu faaliyetleri III. Abdurrahman ve II. Hakem gibi güçlü halifeler tarafından Endülüs'te sağlanan siyasî, içtimaî ve iktisadî istikrarın devam etmesini sağlamışsa da uzun vadede halifelik makamının yara almasına, hatta halkın çoğunluğunun bu makama şüpheyile bakmasına sebep olmuştur.⁵⁷ İbn Ebû Âmir'in haciplik makamındayken el-Mansûr lakabını kullanması, kendi adına para bastırması, hutbe okutması ve resmî yazıları genellikle kendisinin imzalaması onun fiilen halife gibi hareket ettiğini ve iktidarı elinde tuttuğunu göstermektedir. İbn Ebû Âmir'in ölmeden önce oğlu Abdülmelik'i yerine hâcib tayin etmesi, tekeline aldığı iktidarı, kendi ailesi dışında kimseye bırakmak istemediğini bir başka ifadeyle Emevî hanedanına karşılık bir Âmirî hanedanı oluşturma niyeti taşıdığını göstermektedir.⁵⁸

Zira İbn Ebû Âmir'in ardından yerine geçen Abdülmelik ve Abdurrahman isimli iki oğlunun otuz yıldan fazla süreyle Endülüs Emevî Devleti'nin fiilî hâkimi olması Endülüs tarihinde Âmirîler dönemi 976/1008 olarak bilinir.⁵⁹

Hişâm, İbn Ebû Âmir'in yerine vezirlik makamına geçen oğlu Abdülmelik'e, "el-Muzaffer" lakabını verdi. Muzaffer döneminde ülke genelindeki istikrarın devam etmesi halk tarafından Âmirîler'e karşı oluşan muhalefeti pasifleştirmiştir. Tüm bu gelişmeler yaşanırken Hişâm'ın olaylara karşı hiçbir müdahalede bulunmaması halkın Hişâm'ın halifelik makamının gerektirdiği sorumlulukları yapmak yerine sarayda zev-u safa içinde bir hayat sürdürmeyi tercih ettiğini düşünerek zamanla Âmirî idaresini benimsemesine yol açmıştır. Ancak kardeşi Abdülmelik'in yerine geçen Abdurrahman'ın babasıyla kardeşinin yapmaya cesaret edemediği bazı faaliyetleri, halkın düşüncesinin tamamen tersine çevrilmesine hatta Endülüs'te III. Abdurrahman tarafından kurulan ve bu zamana kadar sürdürülen istikrar ortamının kaybolmasına neden olmuştur. Abdurrahman kendisine verilen "el- Me'mûn" ve haciblik unvanıyla yetinmeyip, II. Hişâm'a daha önce var olmayan baş haciblik kurumunu ihdas ettirerek "el-Hâcibü'l-a'lâ" ve "en-Nâsır" diye iki unvan daha almıştır. Daha da önemlisi II. Hişâm'ın veliaht olarak kendisini seçtiğini ileri sürerek Endülüs'ün her tarafına

⁵⁷Yıldız, "II. Abdurrahman", s. 146.

⁵⁸Eyüp Baş, *İslam Tarihi El Kitabı*, Ankara: Grafiker Yayınları, 2012, s. 409- 410.

⁵⁹Seyithanoğlu, s. 428-430.

hatta Mağrib'e mektuplar yollayarak halifenin adından sonra kendi adının anılmasını istemiştir. Abdurrahman'ın yaptığı bu faaliyetler, Emevî halifeliğinin ilga edilip yerine Âmirî halifeliğinin ilan edilmesi demektir. Bu gelişmeler, babası İbn Ebû Âmir ve kardeşi Abdülmelik'e kızgın olan halk ve ulemâ arasında hoşnutsuzluğa neden olmuş, sayıları gittikçe artan Berberî askerlerin taşkınlıkları Kurtuba halkını gün geçtikçe daha da rahatsız etmiştir. III. Abdurrahman'ın torunlarından Muhammed b. Hişâm bu hoşnutsuzluktan faydalanarak Abdurrahman el-Âmirî'nin Leon krallığına karşı sefere çıktığı sırada Kurtuba sarayına girmeyi başararak II. Hişâm'ı tahtan indirmiş ve "el- Mehdî" unvanıyla kendisini halife ilan etmiştir (17 Cemâziyelevvel 399/17 Ocak 1009) Durumu öğrenen Abdurrahman el-Âmirî Kurtuba'ya dönerken ordusu tarafından terk edilmiş ve şehre varamadan öldürülmüştür (Receb 399/Mart 1009). III. Abdurrahman'ın yaptırdığı Medînetüzzehrâ, Mehdî'nin arkasına takılan Kurtuba halkı tarafından yağmalanarak tahrip edilmiştir. Böylece Âmirîler sadece iktidarı kaybetmekle kalmamış aynı zamanda korkunç bir katliama uğramıştır. Bu isyandan sonra bir taraftan Âmirîler tarafından Mağrib'den getirilen çoğu bedevi Berberî askerlerin fırsat buldukça Kurtuba ve çevresini yağmalamaları diğer taraftan Kurtubalıların varlığına son vermek için mücadele etmeleri karşısında çaresiz kalan Mehdî, daha önce öldüğünü açıkladığı II. Hişâm'ı tekrar halife ilan etmiştir. Ancak bu icraatına karşı oluşan isyanı bastırmakta başarılı olamamış ve Tuleytula'ya (Toledo) kaçmıştır. Asiler III. Abdurrahman'ın torunlarından Süleyman b. Hakem'i el- Müstaîn Billâh lakabıyla hilafet makamına geçirmiştir (17 Rebîülevvel 400/8 Kasım 1009). Bir süre sonra Katalanların desteğiyle Mehdî tahtı Süleyman'dan almışsa da ülkedeki siyasî istikrarsızlığı düzene koymakta başarılı olamamıştı ve en yakın destekçisi vezir Vâzıl tarafından öldürülmüştür (8 Zilhicce 400/23 Temmuz 1010). Daha sonra II. Hişâm tekrar tahta çıkarılmış fakat üç yıl süren bu ikinci hilafet döneminde de devlet işlerinde pasif kalmıştır. Endülüs'te siyasî, sosyal ve ekonomik dengelerin bozulması üzerine Süleyman el-Müstaîn Billâh ve taraftarları Kurtuba'ya girerek halifeyi tahtından indirmiş ve halk korkunç bir katliama maruz bırakılmıştır. Öldürülenler arasında en az altmış âlimin de bulunduğu nakledilir.⁶⁰

II. Hişâm'ın akıbetine dair farklı görüşler bulunmakla birlikte en kuvvetli ihtimale göre tahttan indirildiği sırada öldürülmüştür. II. Hişâm döneminde Medînetüzzâhire'nin

⁶⁰Mehmet Özdemir, "Hişâm II", *DİA*, C.18, İstanbul: TDV Yayınları, 1998, s. 147; Seyithanoğlu, s. 444.

temelleri atılmış 368/978 ve Kurtuba Ulu Camii de aynı yıllarda genişletilmiştir. Devrin en büyük botanikçisi olan İbn Cülcül de, II. Hişâm'ın özel hekimi olarak görev yapmıştır.⁶¹

İbn Cülcül genç yaşlarda Endülüs Emevî tarihinde ilk defa “halîfe” ve “emîr” unvanlarını kullanan, iç ve dış politikada başarılı siyaset yürüten III. Abdurrahman ile Endülüs'te ilim ve medeniyetin gelişmesi için büyük çaba sarf eden âlim ve dindar kişiliğinden dolayı “Ahkem” (en bilge kişi) unvanıyla anılan II. Hakem döneminde yaşamıştır. Hayatının olgunluk döneminde ise henüz çocuk yaşta tahta çıkan, Yemen kökenli İbn Ebû Âmir'in kontrolü altına giren II. Hişâm'ın özel hekimliğini yapmıştır.

İbn Cülcül, başarılı siyasetleriyle Endülüs'te ekonomik anlamda refah düzeyinin arttığı, ilim ve medeniyet alanlarında büyük gelişmelerin yaşandığı III. Abdurrahman ve oğlu II. Hakem döneminden sonra isyanların, gerilemelerin ve ilmî çalışmaların azaldığı II. Hişâm döneminde de yaşamıştır. İbn Cülcül'ün tıbbî birikimden uzak tedavi yöntemlerini uygulayan ve kötü ahlaka sahip tabiplere eserinde yer vermesinin sebebini şu şekilde açıklamak mümkündür.

Müellif, III. Abdurrahman ve oğlu II. Hakem döneminde tıp ve eczacılık alanlarında ilmî çalışmalar artmışken II. Hişâm döneminde ilmî anlamda yetersiz, tıbbî uygulamalardan uzak kişilerin saray hekimleri arasında yer alarak vali, vezir gibi üst düzey konumlara geldiklerini vurgulamak istemiştir. Nitekim bu dönemde Emevî hanedanı ve Amirîler arasında kutuplaşma yaşanmış, Endülüslüler Amirî hanedanına karşı tepki göstermiştir.

İbn Cülcül'ün, Endülüs Emevî hükümdarlarının isimlerini ve ünvanlarını zikrederken titiz davranması onun halifelere olan bağlılığını göstermektedir. Nitekim III. Abdurrahman'dan önceki Endülüs Emevî hükümdarları “emîr” unvanını kullanmışlardır.⁶² İbn Cülcül de III. Abdurrahman öncesi dönemde Endülüs Emevî hükümdarları arasında yer alan I. Muhammed ve Abdullah'dan bahsederken yalnızca “emîr” unvanına yer vererek “Emîr Muhammed”⁶³ ve “Emîr Abdullah”⁶⁴ şeklinde zikretmiştir.

⁶¹ Özdemir, “Hişâm II”, s. 147.

⁶² Yıldız, “III. Abdurrahman”, s. 154.

⁶³ İbn Cülcül, s. 93, 94.

⁶⁴ İbn Cülcül, s. 97.

Müellif otuz dokuzuncu sırada incelediği İbn Melûke en-Nasrânî'nin biyografisinde III. Abdurrahman'dan "*Emîr Abdurrahmân en-Nâsır*"⁶⁵ şeklinde bahsederken kırkıncı sırada İshâk et-Tabîb ile ilgili kısımda "*en-Nâsır Lidînillâh Abdurrahmân b. Muhammed*"⁶⁶ diye bahsetmiştir. III. Abdurrahman, *en-Nâsır Lidînillâh* unvanını kendisinden önceki üç emir tarafından bastırılmayan, merkezî otoriteyi zayıflatan en büyük ve tehlikeli İbn Hafsûn isyanını 17 Ocak 928'de bastırdıktan sonra almıştır. İbn Cülcül, Yahyâ b. İshâk'ın biyografisinde ise III. Abdurrahman'ı "*emîrû'l-mü'minîn en-Nâsır*"⁶⁷ diye zikretmiştir ki III. Abdurrahman, İbn Hafsûn isyanını tamamen bastırıp ülkede sükûneti sağladıktan sonra 929 yılında Endülüs Emevî tarihinde "*halife*" ve "*emîrû'l-mü'minîn*" unvanını alan ilk hükümdardır.⁶⁸ İbn Cülcül, Yahyâ b. İshâk'ın biyografisinden itibaren III. Abdurrahman'dan bahsederken "*emîrû'l-mü'minîn en-Nâsır*"⁶⁹, "*en-Nâsır'a Allah rahmet etsin*"⁷⁰, "*en-Nâsır Allah ondan razı olsun.*"⁷¹ ifadelerini kullanmış; incelediği şahısların yaşadığı dönemi ve hizmet ettikleri şahsı belirtmek amacıyla ise "*en-Nâsır*"⁷² ifadesini kullanmakla yetinmiştir.

İbn Cülcül, Huneyn b. İshâk'ın ölümünün nasıl olduğuna dair rivayeti halifenin vezirinden aktardığını belirtirken II. Hakem hakkında "*Emîrû'l-mü'minîn el-Müstansır-Billâh Allah ondan razı olsun...*"⁷³ şeklinde zikretmiştir. Müellif eserin ilerleyen sayfalarında incelediği tabiplerin yaşadıkları dönemi belirtmek amacıyla II. Hakem için kimi zaman "*el-Müstansır*"⁷⁴ unvanına yer verirken kimi zaman da 3 Ramazan 350/ 16 Ekim 961 tarihinde "*el-Müstansır-Billâh*"⁷⁵ lakabıyla halife ilan edilirken verilen unvanını zikretmiştir.

İbn Cülcül, eseri kaleme aldığı dönemde hâkimiyet sürdüren Endülüs Emevî halifesi II. Hişâm'ın ismini "*el-Müeyyed*"⁷⁶ ve "*el-Müeyyed-Billâh*"⁷⁷ unvanlarıyla eserde yalnızca iki tabibin biyografisinde ismini zikretmekle yetinmiştir.

⁶⁵ İbn Cülcül, s. 97.

⁶⁶ İbn Cülcül, s. 97- 98.

⁶⁷ Yıldız , "III. Abdurrahman", s. 154.

⁶⁸ Yıldız , "III. Abdurrahman", s. 154.

⁶⁹ İbn Cülcül, s. 102, 103.

⁷⁰ İbn Cülcül, s. 107, 108.

⁷¹ İbn Cülcül, s. 108.

⁷² İbn Cülcül, s. 109, 111, 112.

⁷³ İbn Cülcül, s. 69.

⁷⁴ İbn Cülcül, s. 108, 109, 111, 112.

⁷⁵ İbn Cülcül, s. 110, 115.

⁷⁶ İbn Cülcül, s. 110.

⁷⁷ İbn Cülcül, s. 115.

İbn Cülcül'ün, Endülüs Emevî emir ve halifelerin isimlerinden sonra “Allah ondan razı olsun”, “Allah rahmet etsin” diye dua ifadelerine yer vermesi halifelerin lakab ve unvanlarını zikretmesi Endülüs Emevî hanedanına büyük bir sevgi ve saygıyla bağlı olduğunu gösterir.⁷⁸

İbn Cülcül, Endülüs Emevî hükümdarlarının unvan ve isimlerini zikrederken sevgi, saygı, dua ve temenni içeren ifadelere yer verirken Abbâsî ve Fâtımî hükümdarlarından bahsederken aynı dil ve uslubu kullanmamıştır. Dolayısıyla müellifin Endülüs Emevî hanedanına bağlılığı söz konusu iken diğer İslâm devletlerine karşı aynı tutum ve tavrı sergilediği söylenemez. Zira Cibrâîl b. Buhtîşû ile ilgili kısımda müellif Buhtîşû ailesinin tıp ilmiyle Abbasi hükümdarlara hizmet ettiğini⁷⁹ zikrederken Kindî'nin biyografisinde onun hükümdarlara hizmet ettiğini⁸⁰ zikretmekle yetinmiş iki bilgenin de hizmet ettiği Abbâsî halîfelerinin isimlerini zikretmeden genel ifadeler kullanmıştır. Yuhannâ b. Mâseveyh ile ilgili kısımda ise müellif, Yuhannâ'nın özel hekimliğini yaptığı Abbâsî halîfelerinden Benî Hâşim yöneticileri diye bahsetmiş ve halifelerin kendilerine verilen unvanlarına yer vermeden yalnızca isimlerini zikretmekle yetinmiştir. Nitekim ilgili kısım şu şekildedir: “*Benî Hâşim hükümdarlarından Hârûn, Emîn, Me'mûn ile Mütevekkil dönemine kadar ki hükümdarların özel hekimliğini yapmıştır. Benî Hâşim yöneticileri Yuhannâ olmadan sofraya oturmuyorlardı..*”⁸¹ Müellifin Sâbit b. Kurre ve Râzî ile ilgili kısımlarda⁸² bu bilgelerin yaşadıkları dönemi ve hizmet ettikleri hükümdarları belirtirken Abbâsî halifelerinin halifelik unvanlarını zikretmeden isimlerine atıfta bulunmakla yetindiği görülmüştür.

İbn Cülcül'ün Endülüs Emevî devletinin düşman olarak gördüğü ve rekabet halinde olduğu bir diğer İslâm devleti Fâtımîler'e karşı da olumsuz bir tavır takındığını İshak b. Süleymân el- İsrâîlî ve İbnü'l-Cezzâr ile ilgili kısımlarda görmekteyiz. İbn Cülcül, İshak b. Süleymân el- İsrâîlî'nin özel hekimliğini yaptığı Fâtımîlerin ilk halifesi Ebû Muhammed Ubeydullah el- Mehdî'yi, Ubeydullah eş- Şîî diye zikretmiş ve halifelik unvanlarına yer vermemiştir.⁸³ Müellif, kendisinden övgülerle bahsettiği meslektaş İbnü'l-Cezzâr ile ilgili

⁷⁸ Fethî, s. 447.

⁷⁹ İbn Cülcül, s. 64.

⁸⁰ İbn Cülcül, s. 73.

⁸¹ İbn Cülcül, s. 65.

⁸² İbn Cülcül, s. 75, 78. “Sâbit b. Kurre, Mu'tazîd döneminde...”, Râzî, Müktefî döneminde yaşamıştır.

⁸³ İbn Cülcül, s. 87.

kısımda Fâtımîleri mahallî bir devlet olmaktan çıkarıp imparatorluğa dönüştüren ve Endülüs Emevî halifesi III. Abdurrahman ile mücadele halinde olan Fâtımî halife Muiz- Lidînillâh'ın⁸⁴ ismini Mead olarak zikretmekle yetinmiştir.⁸⁵ Hatta müellif İbnü'l-Cezzâr'ın öldüğü zaman Mead devletinin hüküm sürdüğünü zikrederek eserinde Fâtımî devleti ifadesine hiç yer vermemiştir.

İbn Cülcül'ün, Abbâsî ve Fâtımî hükümdarlarına dair zikrettiklerinden hareketle Endülüs Emevî halifeleri tarafından düşman görülen Abbâsî ve Fâtımî hükümdarlarının İbn Cülcül tarafından da halife olarak kabul edilmediği ve onların yalnızca devlet yöneten idareciler olarak görüldüğünü söylemek mümkündür. Nitekim müellifin övgülerle bahsettiği III. Abdurrahman'ın 929 yılında Endülüs Emevî tarihinde ilk defa “*halife*” ve “*emîrü'l-mü'minîn*” unvanını almasıyla İslâm dünyasında Abbâsîler ve Fâtımîler'den sonra üçüncü halifelik Endülüs Emevîlerde ortaya çıkmıştı.⁸⁶ Yalnızca Endülüs Emevî halifeliğini meşru gören müellif kitabın sonunda Endülüs Emevî halifelerinin ilmi ve bilgeleri desteklerken rekabet halinde oldukları Râzî döneminden Tâi- Lillâh dönemine kadarki Doğu İslâm dünyasındaki devletlerin hükümdarlarının böyle bir tutum içinde olmadığını zikretmiştir. Zira müellif bu devletlerin gerilemesine paralel olarak bu devletlerde liderliğiyle bilinen ve cömertliğiyle şöhret bulan büyük bir şahsiyetin çıkmadığını zikretmiştir.⁸⁷ Müellifin bahsettiği Râzî dönemi 322/934 yılından başlar ki bu dönemde Endülüs Emevî devletinin en büyük hükümdarı III. Abdurrahman 300/912 senesinde hükümdar olmuştur. Dolayısıyla İbn Cülcül söz konusu dönemde İslâm devletleri arasında tek yetkin ve ilme değer veren yöneticilerin bulunduğu Endülüs Emevîlerin üstünlüğüne dair iddiasını aktarmış olduğu rivayetlerle desteklemiştir.

İbn Cülcül'ün, Sa'id b. Abdürabbih'in beyitlerine yer vermesi dönemin âlim-yönetici ilişkisini göstermesi bakımından önem taşımaktadır. Zira Sa'id b. Abdürabbih şair ve edipliğinin yanı sıra yaşadığı dönemin ünlü tabip ve eczacılarından. Sa'id b. Abdürabbih Endülüs Emevî devletinin zirve dönemi III. Abdurrahman döneminde yaşamasına rağmen tıp mesleğini devlet yöneticilerine karşı kullanmamayı kendisine ilke edinmiştir. Endülüs'ün önde gelen şairlerinden ve *el-İkdu'l-ferîd* isimli meşhur eserin müellifi amcası İbn

⁸⁴ Asri Çubukçu, “Muiz-Lidînillâh”, *DİA*, C.31, İstanbul: TDV Yayınları, 2006, s. 96-97.

⁸⁵ İbn Cülcül, s. 88- 90.

⁸⁶ Yıldız, “III. Abdurrahman”, s. 154.

⁸⁷ İbn Cülcül, s. 116.

Abdürabbih ise devlet büyükleri ve önde gelen kişiler için şiirler yazması sayesinde refah içinde yaşamıştır. Sa'îd b. Abdürabbih, Hipokrat ve Galen'in çalışmalarına yönelmesi ve saraylardan uzak yaşamayı tercih etmesi sebebiyle amcası tarafından cimrilikle itham edilmiştir. Fakat Sa'îd b. Abdürabbih'in cimri bir insan olmaktan daha çok kendisini hakikat ilimlerine verdiği ve mütevazı bir yaşamayı bizzat kendisinin tercih ettiği kardeşi İbn Osman'a yazdığı beyitlerden anlaşılmaktadır.⁸⁸

C. Eserleri

Bu bölümde İbn Cülcül'ün günümüze ulaşan ve ulaşmayan tıp ve eczacılık ile ilgili eserleriyle birlikte tezimizin ana konusunu teşkil eden *Ṭabaḳātü'l-eṭṭibbâ'* ve *'l-hükemâ'* adlı eseri hakkında ulaşabildiğimiz bilgileri aktarmaya çalışacağız.

1. *Tefsîru esmâ'i'l-edviyeti'l-müfrede min Kitâbi Diyaskûrîdûs*

Arapça literatürde *Kitâbü'l-Haṣâ'iş* ve *Kitâbü Ḥams maḳâlât* isimleriyle bilinen Grekçe adı *Peri hyles iatrikes* olmakla birlikte daha çok Latince ismiyle bilinen Dioskerides'in beş bölümlü *De Materia Medica*'sına yapılmış bir tefsirdir. İbn Ebî Usaybia, İbn Cülcül'ün beş makaleden ibaret olan bu eserini Hişâm b. el-Hakem el-Müeyyed-Billâh döneminde 372/982 yılında Rebiülahir ayında Kurtuba'da yazdığını zikretmiştir.⁸⁹ Eserde ismi geçen ilaçların Latince isimleri kaydedildikten sonra Arapça, İspanyolca ve Berberice karşılıkları da verilmiştir.⁹⁰

Fuâd Seyyid, *Tefsîru esmâ'i'l-edviyeti'l-müfrede min Kitâbi Diyaskûrîdûs* isimli eserden yalnızca bir kısmının günümüze ulaştığını ve 10 varaktan ibaret olan bu nüshanın Madrid Kütüphanesi 233 numarada kayıtlı olduğunu zikretmiştir.⁹¹ Daha sonra yapılan

⁸⁸ İbn Cülcül, s. 104-105.

⁸⁹ İbn Ebî Usaybia, s. 495.

⁹⁰ Sâmi Haled Hamârneh, *Târîhu türâsi'l-'ulûmi't-tıbbiyye 'inde'l-'Arab ve'l-müslimîn*, s. 190.

⁹¹ İbn Cülcül, (nâşirin girişi).

araştırmalarda ise eserin Bankipûr Kütüphanesi nşr. 2189'da ve Tahran Meclis Kütüphanesi nşr. 1538 ve 1545'te kayıtlı nüshalarının olduğu tespit edilmiştir.⁹²

Ildefonso Garijo tarafından eser, Cordoba Üniversitesinde *Libro de la explicación de los nombres de les medicamentos simples tomados del libro de Dioscórides de Abū Dāwūd Suleymān b. Hassān Ibn Ŷulŷul* ismiyle tez olarak İspanyolca tercümesiyle birlikte neşre hazırlanmış fakat yayımlanmamıştır.⁹³

İslâm medeniyetinde VII. ve IX. yüzyıllar arasında süren tercüme döneminin ardından Müslüman botanikçiler almış oldukları ilmî mirasa orijinal bilgiler katarak te'lif ettikleri edviyetü'l-müfredelerle (basit ilaçlarla) ilgili eserlerde Dioskerides'in *De Materia Medica* isimli eserini kullanmışlardır.⁹⁴ *Tabakātü'l-eṭṭibbâ' ve'l-ḥükemâ'*'nın nâşiri Fuâd Seyyid'in, Dioskerides'in *De Materia Medica*'sından faydalanan müellifler ve eserlerine dair sunduğu on kişilik listenin ilk sırasında İbn Cülcül yer almaktadır.⁹⁵ Nâşir, Ahmed b. Muhammed el-Gâfıkî (ö. 560/1165) ve İbnü'l-Baytâr'ın (ö. 646/1248) *el-Edviyetü'l-müfrede* isimli eserlerinde bu kitaptan alıntılar yaptığını belirtmiştir.⁹⁶

Müslüman botanikçilerin günümüz modern tıbbına katkıları büyük olmuştur. Nitekim eczacılığı tıptan ayırıp modernleştirerek el-edviyetü'l mürekkebeleri (birleşik ilaçları) bir usûl ve nizama sokmuşlardır. Bu bağlamda simya felsefesini benimseyip birçok kimyasal maddenin ve ilacın bulunmasını sağlayan İslâm farmakolojisi günümüz modern tıp, kimya ve eczacılık alanlarında kullanılan maddelerin isimlendirilmesinde büyük rol oynamıştır. Müslüman hekim ve eczacılar tarafından bilinen botaniklerin tıbbî özellikleri günümüzde büyük ilgi görmektedir. Müslüman hekimlerin reçete ettiği bazı önemli şifalı bitkiler modern dönemde araştırılmış ve başarılı sonuçlar elde edilmiştir. İslam medeniyetinde yapılan çalışmaların birçoğu araştırılmayı beklemektedir. Modern eczacılıkta kullanılan drog ve kompozit ilaçlara dair araştırmalarda, erken dönem Arap metinleri arasında İbn Cülcül'ün

⁹² Karlığa, "İbn Cülcül", s. 403; Ahmet Ağırakça, *İslam Tıp Tarihi : (Başlangıçtan VII./XIII. Yüzyıla Kadar)*, İstanbul: Nobel Tıp Kitapevleri, 2004. s. 305.

⁹³ Karlığa, "İbn Cülcül", s. 403.

⁹⁴ Adnan Ataç, "*Osmanlı Hekimleri ve Dioskorides'in De Materia Medica'sı*", Osmanlı Tarihi 15. Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, C.15, No.15, (2004), s. 263.

⁹⁵ İbn Cülcül, *Tabakātü'l-eṭṭibbâ'*, s. 22. (nâşirin 7 nolu dipnotu)

⁹⁶ İbn Cülcül, *Tabakātü'l-eṭṭibbâ'*, s. yz (nâşirin girişi). بظ

aktardıkları yapılacak olan çalışmalara dair ışık tutması ve ipucu vermesi bakımından önemini korumaktadır.⁹⁷

İbn Cülcül'ün *Tefşîru esmâ'i'l-edviyeti'l-müfrede min Kitâbi Diyaskûrîdûs* isimli eserinin günümüze ulaşan kısmı üzerinde yapılan araştırmalarda müellifin eserde genellikle her bitkinin görünüşünü, etkisini ve doğasını, tıp alanındaki kullanım yerini, ilaç yapımında karışımını veya birleşimini belirterek ilacın hangi organ üzerinde faydalı olduğunu aktardığı görülmüştür.⁹⁸

İbn Cülcül, eserinde Grekçe bilgileri aynen aktarmakla yetinmemiş; şifalı bitkilerin pratik bilgisine ve kullanımına dair değerli katkılarda bulunmuştur. Yapmış olduğu çalışmalarla hem kendi döneminde, hem de sonraki dönemlerde alanla ilgili araştırmacıların büyük ilgi ve saygısını görmüştür. İbn Cülcül'ün bu eserinden müteakip dönemlerde faydalanan Müslüman botanikçiler arasında Gâfîkî ve İbnü'l-Baytâr yer almaktadır. Hatta İbnü'l-Baytâr eserinde yer alan on dört ilaca dair bilgiyi İbn Cülcül'den aktarmıştır. İbn Cülcül'ün eserindeki bilgileri doğrudan aktarmayan fakat vermiş olduğu bilgilerde müellifin eserinden yararlandığını ifade eden İbn Meymûn'u da sayabiliriz. İbn Cülcül'ün zamana karşı duran bu çalışmasının Endülüs ve Mağrib'de daha sonraki dönemlerde tıp ve eczacılık alanlarında yapılan araştırmalarda özel bir yeri ve kullanımının olduğu kesindir.⁹⁹

İbn Ebî Usaybia, Dioskerides'in *De Materia Medica*'sının tercümesine ve Endülüs'e gelişi hakkında önemli bilgiler sunması münasebetiyle İbn Cülcül'ün bu eserinin mukaddimesinin büyük bir bölümüne eserinde yer vermiştir. Dioskerides'in eseri ve İbn Cülcül'ün hayatına dair ilginç bilgilerin sunulduğu kısmın büyük bir bölümü, modern dönemde yapılan çalışmalarda da nakledilmiştir. İbn Ebî Usaybia'nın aktarmış olduğu kısma çalışmamızda yer vermek İbn Cülcül'ün eczacılık yönünü ve Dioskerides'in eserinin Arapça'ya tercüme edilmesindeki etkin rolünü göstermesi bakımından faydalı olacaktır.

Anazarbalı (günümüz Adana civarı) Dioskerides'in kitabı Bağdat'ta Abbâsî halifesi Ca'fer Mütevekkil¹⁰⁰ döneminde saray mütercimlerinden İstefân b. Basîl tarafından

⁹⁷ Johnstone, s. 37-41.

⁹⁸ Johnstone, s. 40.

⁹⁹ Johnstone, s. 42.

¹⁰⁰ Abbâsî halifesi Mütevekkil-Alallah (ö. 247/861).

Grekçeden Arapçaya tercüme edilmiş ve daha sonra ünlü mütercim Huneyn b. İshâk tarafından tashih edilmiştir. Eserin ilk mütercimi olan İstefân, Dioskerides'in kitabını Arapçaya aktarırken birçok Grekçe bitki isminin ilaç terkbibinin Arapça karşılığını bulamamış bazı bitki ve ilaç isimlerini Grekçe olarak bırakmıştır. İstefân b. Basîl, tercümeyi ancak bu kadar yapabildiğini kendisinden sonra gelecek muktedir birisinin bu işi tamamlayacağını ümit ettiğini bildirmiş ve kendisinin Arapça karşılıklarını bulamadığı ilaç ve bitki isimlerini olduğu gibi bırakmak zorunda olduğunu ifade etmiştir.¹⁰¹

İbn Cülcül mukaddimenin devamında Dioskerides'in kitabının III. Abdurrahman dönemine kadar Arapça ve Grekçe karışımı tercümesiyle intikal ettiğini, birçok bitki ve ilaç isminin bilinmediğini yalnızca isimleri Arapçalaştırılmış olanlardan yararlanıldığını dolayısıyla eserden gerektiği gibi istifade edilemediğini zikretmiştir.

Bizans İmparatoru Armânîyûs tarafından 337/947 senesinde Endülüs Emevî hükümdarı III. Abdurrahman'a¹⁰² bir mektup ile birlikte İslâm dünyasında *Kitâbü'l-Haşâ'îş* olarak bilinen Dioskerides'in meşhur *De Materia Medica*'sının resimli nüshası ile kıssa yazarı Hurûşiyuş'un tarih kitabını hediye olarak göndermiştir. Dioskerides'in eseri Grekçe yazılmış ve içindeki resimler eski Yunan tarzında renkli olarak çizilmiştir. O dönemde Endülüs'te Yunanca'yı iyi bilen kimse olmadığından dolayı III. Abdurrahman, Armânîyûs'a yazdığı cevabî mektupta Dioskerides'in eserinin Yunancadan Arapçaya tercüme edilmesi için Yunanca ve Latinceyi iyi bilen ve Grekçeyi kendi görevlilerine öğretecek birisini Endülüs'e göndermesini istemiştir. Çünkü Endülüs'te Latince'yi çok iyi bilenler vardı ve III. Abdurrahmân söz konusu eseri Arapça'ya yeniden tercüme ettirmek istediğini imparatora bildirmiştir. Bunun üzerine Armânîyûs, Nicola isimli bir rahibi göndermiş ve rahip 340/951 senesinde Kurtuba'ya ulaşmıştır.

Rahip Nicola başkanlığında III. Abdurrahman'a yakınlığı ve azmiyle bilinen Hasdây b. Şabrût İsrâîlî,¹⁰³ eş-Şeccâr diye bilinen Muhammed el- Besbesî, el-Yâbise lakabı ile anılan Ebû Osman el-Cezzâr, Muhammed b. Saîd et-Tabîb, Abdurrahmân b. İshak b. Heysem ve Ebû Abdullah es-Sıkıllî isimli tıp ve ilaç yapımı ile uğraşan tabipler Dioskerides'in eserindeki

¹⁰¹ Corci Zeydan, *Medeniyet-i İslamiyye Tarihi*, çev. Zeki Meğâmir, İstanbul, 1973, III, 396. (İslâm Medeniyeti Tarihi)

¹⁰² Endülüs Emevî Halifesi III. Abdurrahman (ö. 350/961).

¹⁰³ Hasdây b. Şabrût'un İbn Cülcül'ün hocası olduğu kaydedilir. bk. Selin, s. 421.

yaklaşık on ilaç ismi hariç bütün bitki ve tıbbî ilaçların isimlerinin Arapça karşılığını belirlemişlerdir.

İbn Cülcül, rahip Nicola ile Dioskerides'in *De Materia Medica*'sındaki ilaç isimleri ile uğraşan sözü geçen tabip ve eczacıların tümüyle görüşüğünü ve bu şahısların çalışmalarının III. Abdurrahman'ın oğlu II. Hakem el-Mustansır döneminde görevlerine devam ettiklerini zikretmiştir. Müellif ayrıca II. Hakem el-Mustansır döneminin başlarında rahip Nicola öldüğü zaman Dioskerides'in eserinde yer alan bütün bitki ve ilaç isimlerinin açıklığa kavuştuğunu kaydetmiştir.

İbn Cülcül'ün müfred ilaçlar (tek terkilili-basit) yapımında uzman olduğu eserin mukaddimesinin sonunda zikrettiği sözlerden anlaşılmaktadır. Müfred ve mürekkeb ilaçların yapımında büyük merak ve hırsının olduğunu belirten İbn Cülcül insanlara çokca faydası olan bu ilmin Allah tarafından kendisine verildiğini belirtmiştir. Allah'ın şifayı nebatât, hayvanât ve her türlü maden arasında yaratmasını bir lütuf olarak değerlendiren müellif kendisinin de ismi geçen bütün varlıklardan birçok ilaç yaptığını zikretmiştir.¹⁰⁴

H. 4. asrın sonlarında Endülüs'ün meşhur tabiplerinden İbn Cülcül, Dioskerides'in eserini incelemiş kitaptaki bitki ve ilaç isimleri üzerine büyük bir gayretle çalışmıştır. Dioskerides'in birçok eksikliğini görmüş, onun eserini özetlemiş, şerh etmiş ve insanlara faydalı olacak şekilde açıklamıştır.¹⁰⁵ Dioskerides'in eserindeki bilgileri alıp adeta devleştiren İbn Cülcül, bu çalışması ile asıl şöhretine kavuşmuş ve devrin en büyük botanik âlimi kabul edilmiştir.¹⁰⁶

2. Maḳāle fî zikri'l-edviyeti'iletî lem yezkürhâ Diyaskūrîdûs fî kitâbih

İbn Cülcül tıpta kullanılan ve faydalanılan ilaçların Dioskerides'in kitabında yazılmayanları ve kullanılmayanları –bilinmesi için– anlattığı bu makalenin yazılma sebebi hakkında şu sözleri sarf etmiştir. “*Dioskorides bu makalede geçen ilaçları ya bilmiyordu ya*

¹⁰⁴ İbn Ebî Usaybia, s. 493-495.

¹⁰⁵ Ağırakça, s. 303-304.

¹⁰⁶ Özdemir, “Hişâm II”, s. 147.

görmedi ya da onun zamanında ve yaşadığı ülkede bu bitkiler mevcut değildi ve kendisi gibi tabipler tarafından bu tedavi usulleri kullanılmıyordu.”¹⁰⁷

İbn Cülcül Dioskerides’in *De Materia Medica*’sının bir tekmiyesi özelliğini taşıyan bu makalesinde, Dioskerides’in eserinde yer almayan birçok bitki ismini tespit etmiş ve bunların nasıl ve hangi ilaçlar için kullanılacağını izah etmiştir. İbn Cülcül, alfabetik yöntemle te’lif ettiği bu makalede Dioskerides’in usulünü kullanarak Dioskerides’in eserinde bulunmayan birçok bitki ve ilaç ismini yazmıştır. Bu makale İslâm dünyasında büyük bir öneme haiz olduğu gibi *Supplemenium Simplicium Quae in Dioskorides Desiderantur* adıyla Latince’ye çevrilmiştir.¹⁰⁸

İbn Cülcül bu çalışmasında öncelikle Hind ilaçlarının isimlerini ve bu ilaçların özelliklerini, nerelerde kullanıldıklarını, hastaya verilecek dozu, zaman zaman bazı ilaçlar ile ilgili Galen’in görüşlerini zikretmiştir. İsmi zikrettiği Hind kökenli ilaçların Endülüs’te bulunanlarını ve bu ilaçlarla bitkilerin Endülüsün hangi bölgesinde yetiştiklerini veya bulunabileceklerini belirtmiştir. Dioskorides’in eserinde yer almayan madenleri belirten İbn Cülcül bunlardan nasıl ilaç elde edileceğini ve bu maden ve taşların hangilerinin ilaç yapımında kullanıldığını zikretmiştir. İbn Cülcül aynı zamanda İstefân b. Basîl tarafından Dioskerides’in kitabına yapılan ilk tercümedeki eksiklikleri ve hataları düzeltmiştir.¹⁰⁹

Fuâd Seyyid günümüze ulaşmayan bu çalışmanın önemli bir kısmının kaybolduğunu ancak küçük bir kısmının günümüze ulaştığını bunun da Oxford’da Bodleiana Kütüphanesi 573 numaralı mecmuada *el-İstidrak ‘alâ Kütübi’l-Ḥaşâ’iş li-Diyaskürîdûs* başlıklı kitapla aynı kitap olabileceği ihtimali üzerinde durmuştur.¹¹⁰ Bu risâlenin bir nüshası günümüzde Nuruosmaniye Kütüphanesi 3589 numaralı nüshada bulunmaktadır.¹¹¹

¹⁰⁷ İbn Ebî Usaybia, s. 495; Safedî, s. 469.

¹⁰⁸ Bedîî Şehsuvaroğlu, *Eczacılık Tarihi Dersleri*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1970, s. 167.

¹⁰⁹ Johnstone, s. 42.

¹¹⁰ İbn Cülcül, *Ṭabaḳātü’l-eṭṭbâ’*, s. yz (nâşirin girişi). ك

¹¹¹ Karlığa, “İbn Cülcül”, s. 403.

3. Maqāle fî edviyeti't-tiryâk

İbn Cülcül panzehirler hakkında bilgi verdiği bu çalışmasında zehirlerin etkisini tamamen ortadan kaldırmak için kullanılacak ilaçlara panzehir anlamında *tiryâk* adını kullandığını belirtmiştir. Müellif tiryâk kelimesinin eski Grekçe'de zehirli hayvanların ve özellikle sürüngenlerin sokmalarına karşı yapılabilecek tedaviye verilen isim olduğunu zikretmiştir.

İbn Cülcül bu eserinde panzehirleri kullanan ilk dönem Grek tabiplerinden yaşadığı döneme kadar bütün tabip ve eczacıların tedavi yöntemlerini zikrettikten sonra kendisinin ulaştığı genel ve kapsayıcı bilgileri aktarmıştır. Panzehirlerden en faydalı bir şekilde nasıl faydalanılacağını belirten müellif ayrıca tıp etiğine dair görüşlerine de bu eserinde yer vermiştir. Buna göre yaşadığı döneme kadar tabiblerin çoğunun maddi çıkarlar doğrultusunda hastaların tedavisini önemsemediklerini zikreden İbn Cülcül kendisinin ise böyle bir günaha girmek istemediğini tüm bilgisiyle hastayı tedavi etmeye çalıştığını belirtmiştir.¹¹²

Panzehirler ve ağrı kesici ilaçlar hakkında olan eserin bir nüshası Oxford'da Bodleiana Kütüphanesi 573 numaralı mecmuanın içinde yer almaktadır.¹¹³ Eserin bu nüshası Ildefonso Garijo tarafından İspanyolca tercümesiyle birlikte “*Acerca De Algunos Tratados Sobre La Triaca En El Magreb: La Maqāla Fî Adwiyat Al- Tiryād De Ibn Yūlyūl*” başlığıyla yayımlanmıştır.¹¹⁴

4. et- Tebyîn fîmâ ğalata fîhi ba'zū'l-müteṭabbibîn

İbn Cülcül'ün bazı tabiplerin hataları hakkında yazmış olduğu bu eserin ismini yalnızca İbn Ebî Usaybia ve Safedî zikretmiştir.¹¹⁵ Bu eser kaybolmuş ve günümüze ulaşmamıştır.¹¹⁶

¹¹² Hamarneh, s. 330; Ağırakça, s. 306.

¹¹³ İbn Cülcül, s. yz (nâşirin girişi). کب ; Karlığa, “İbn Cülcül”, s. 403.

¹¹⁴ Karlığa, “İbn Cülcül”, s. 403.

¹¹⁵ İbn Ebî Usaybia, s. 495; Safedî, s. 469,

¹¹⁶ İbn Cülcül, s. yz (nâşirin girişi). کب

II. ÇALIŞMAYA KONU OLAN ESERİ ve TIP MERKEZLİ İSLÂM TABAKAT YAZICILIĞI İÇİNDEKİ YERİ

İbn Cülcül'ün ilim dünyasında en çok tanınmasını sağlayan eseridir.¹¹⁷ İbn Cülcül'ün Endülüslü bilgiler ve tabiplere dair vermiş olduğu orijinal, detaylı ve değerli malumat verdiği son tabaka eserin öne çıkan kısmıdır. Bu sebeple Juan Vernet eseri tanıtmak üzere kaleme aldığı çalışmada eserin son bölümünü “*Los Médicos Andaluces en el “Libro de Las Generaciones De Médices”, de Ibn Yûlyûl*” adıyla İspanyolca'ya çevirerek yayımlamıştır. E. Liavero Ruiz de 1979 yılında Granada Üniversitesi'nde hazırladığı tezde İbn Cülcül'ün eserinin tamamını giriş ve notlar ilave ederek “*Tabaqāt d-atibbā' wa-l-hukemā'*: *Generaciones de Médicos*” adıyla İspanyolca'ya çevirmiştir.¹¹⁸

İbn Cülcül'ün *Ṭabaqātü'l-eṭṭibbâ' ve'l-ḥükemâ'*sı çalışma konumuzu teşkil ettiğinden dolayı eserin adı, te'lif sebebi, konusu, sınırları, kaynakları, yapısı ve özellikleri ile İbn Cülcül'ün metodolojisi, dil ve uslubu alt başlıklar halinde incelenerek eser hakkında detaylı bilgi verilecektir.

A. *Ṭabaqātü'l-eṭṭibbâ' ve'l-ḥükemâ'*nın Üzerine İnşa Edildiği Temel Kavramlar

Ṭabaqātü'l-eṭṭibbâ' ve'l-ḥükemâ' adlı eserin özelliklerine geçmeden önce, konunun anlaşılmasına yardımcı olması bakımından İbn Cülcül'ün başlıkta kullandığı ve eserin terkbine etki eden *ḥükemâ'* ve dolayısıyla *hikmet* ve *hâkim* kavramlarının açıklanması faydalı olacaktır. Müellifin kullanımından hareketle söz konusu kavramların tıp ve felsefe ile olan ilişkilerinin bilinmesinde yarar vardır.

İslâm düşünce tarihi boyunca farklı tanımları yapılan *hikmet*, küllî-evrensel bilgiye delalet etmesinden dolayı din ve felsefe alanında kullanılan geniş kapsamlı bir terimdir.¹¹⁹ Antik dönem felsefî eserlerin Arapça'ya tercüme edilmesiyle felsefe şeklinde Arapçalaştırılan Grekçe philo-sophia kelimesinin “*hikmet sevgisi*” anlamına gelmesiyle bağlantılı olarak

¹¹⁷ Zirikli, *el-A'lâm*, Beyrut, 1984, C. III, s. 123.

¹¹⁸ Karlığa, s. 403.

¹¹⁹ İlhan Kutluer, “Hikmet”, *DİA*, C.17, İstanbul: TDV Yayınları, 1998, s. 503.

hikmet kavramı, felsefî anlamlar kazanmış ve zamanla İslâm felsefî ilimler sisteminin genel adı yahut bu sistemde yer alan metafizik, tıp ve mekanik gibi ilimlerin özel adı olmuştur.¹²⁰

İslâm filozoflarınca hikmet, *amelî* ve *nazarî* olmak üzere iki ana başlık altında incelenmiştir. Ana gayesi “*hayr*” olan *amelî hikmet* kendi içinde medenî, menzîlî ve hulkî olmak üzere farklı şubelere ayrılır. Gayesi “*hakk*” yani gerçeğin kendisini, en doğru olanını bulmak için araştırmayı araç kılan *nazarî hikmet* de kendi içerisinde *hikmet-i tabiiyye*, *hikmet-i riyaziyye* ve *hikmet-i ilâhiyye* gibi başlıklara ayrılmıştır. Feysesûf, hakîm veya hekim (hakîm kelimesinin tahfîf edilmiş telaffuzu) gibi adlar verilen *hikmet-i tabiiyye* ile uğraşanlar gerçeğe ulaşmak için akıl ve istidlâl yolunu seçmişler ve fizikî âlemle meşgul olmuşlardır.¹²¹

Dilimize Arapça’dan gelen hikmet kelimesinin “engellemek, alıkoymak, gemlemek; sağlam olmak” manalarına gelen ihkâm masdarıyla anlam ilişkisi kurulmuştur.¹²² Semantik analize müsait olan hikmetin bu anlamı odak manayı korumakla birlikte farklı isimlerde kullanılmıştır. Örneğin; zulme engel olana hâkim, kural dışı hareketlere engel olana hakem, cehalete, sapık fikir ve inançlara engel olana hakîm, hastalığa engel olana hekîm denilmiştir. İlham veya vahiyle ya da ilim ve felsefeden kaynaklanan hikmetin bu anlamı kişinin yanlış yapmasını ve cehaletini engelleyici her şey kabul edilmiştir.¹²³

Tercüme faaliyetlerinin başlangıç döneminde İslâm dünyasında hikmet kelimesi felsefe anlamında kullanılmıştır. Nitekim ünlü hekim ve dinler üzerine mukayeseli çalışmalar yapan Ali b. Rabben et-Taberî’nin (ö. 247/861) İslâm dünyasında te’lif edilen ilk sistematik tıp eserlerinden biri sayılan kitabına *Firdevsü’l-ḥikme* adını vermesi tesadüf değildir. et-Taberî’nin tıp ilminin küçük âlem olarak insan tabiatıyla, felsefenin de büyük âlem olan kâinatla meşgul olduğunu söyleyerek eserinde hikmet kelimesini tıp ve felsefe, hükemâ tabirinde de filozof anlamında kullanması dikkate değerdir.¹²⁴

M. Cüneyt Kaya, İbn Cülcül hakkında yaptığı araştırmada, eserin başlığında geçen *ḥükemâ* tabirine filozoflar anlamını vermenin mümkün gözüksede eserin içeriğinde bu anlamın uygun olmadığını ileri sürmüştür. Gerekçe olarak da İbn Cülcül’ün tabaka

¹²⁰ Kutluer, “Hikmet”, s. 503, 506.

¹²¹ İsmail Yakıt, *Tıp Felsefesi ve Etiği Üzerine*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2010, s. 20.

¹²² Kutluer, “Hikmet”, s. 503.

¹²³ Yakıt, s. 22.

¹²⁴ Bk, Kutluer, “Hikmet”, s. 506.

başlıklarını isimlendirirken ve eserde incelediği kişilerin öne çıktığı alanlara işaret ederken “*el-felsefe*” diye özel bir alana atıf yapmasını göstermiştir. İbn Cülcül’ün değerlendirmelerinde yer verdiği “felsefe”yi klasik dönem İslâm filozoflarının yaptığı ilimler tasnifi gibi tıp, aritmetik, geometri, astronomi, kimya, mantık ve mûsikî gibi tikel ilim dallarıyla aynı mesabede gördüğünü vurgulamıştır.¹²⁵ Eserde yer alan ifadelerden İbn Cülcül’ün ilimler içerisinde tıba ayrıcalıklı bir yer verdiği ve tıp ve felsefeyi özenle birbirinden ayırdığı görülmektedir.¹²⁶

Kavram kullanımlarında titiz ve özenli davranan İbn Cülcül hakîm tabirini yalnızca Apollon ve Eflâtun için kullanmış, hakîm kelimesinin çoğulu hükemâyı ise tabaka başlıklarını isimlendirmede tercih etmiştir.¹²⁷ Kaya, İbn Cülcül’ün tıp ve felsefeyi ayrı ayrı zikretmiş olmasının dikkat çekici bir husus olduğunu; müellifin “*el-felsefe*” tabiriyle metafizik alanını kastetmiş olma ihtimali üzerinde durmuştur. Ayrıca İbn Cülcül tarafından tabaka başlıklarında felsefe/feylesûf/felâsife yerine hikmet/hakîm/hükemâ kavramlarının kullanılmış olmasının hikmet kavramının daha kuşatıcı ve her alanda “aklî üretimi” kapsayıcı olmasından kaynaklandığını belirtmiştir.¹²⁸

B. *Tabakâtü’l-eṭṭibbâ’ ve’l-ḥükemâ’nın Adlandırılması*

Günümüze tek bir nüsha yoluyla ulaşan *Tabakâtü’l-eṭṭibbâ’ ve’l-ḥükemâ’nın* adı kaynaklarda farklı isimlerle geçmektedir. İbn Hazm, eseri “*tabiplerin haberleri*”¹²⁹ diye tanıtırken; Humeydî, Dabbî ve Makkarî ise İbn Cülcül’ün “*Endülüslü tabiplerin haberlerine dair bir kitap te’lif ettiğini*”¹³⁰ zikretmekle yetinmişlerdir. Endülüs ilim ve kültür hayatına dair eser kaleme alan söz konusu müelliflerin *Tabakâtü’l-eṭṭibbâ’ ve’l- ḥükemâ’nın* adına dair doğrudan atıfta bulunmayan ve eserin içeriğini tam anlamıyla yansıtmayan bu ifadeleri, İbn Cülcül’ün eserini bizzat görmediklerinin delilidir.

¹²⁵ Kaya, s. 47; Klasik dönem İslâm filozoflarının yaptığı ilimler tasnifi için bk. Ahmet Kamil Cihan, “Bilimler Tasnifi ve İbn Sina”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2000, sayı:9, s. 435-451.

¹²⁶ İbn Cülcül, s. 13.

¹²⁷ İbn Cülcül, s. 5, 16, 34, 51, 53, 63, 84, 92.

¹²⁸ Kaya, s. 47.

¹²⁹ İbn Hazm, *Risâle fî faḏli’l-Endelüs ve zikri ricâlihâ*, Beyrut 1987, II, s. 184.

¹³⁰ Humeydî, s. 208; Dabbî, s. 285; Makkarî, s. 175.

İbnü'l-Kıftî, eseri “*bilgelerin tarihi hakkında küçük bir kitap*”¹³¹ diye zikrederken İbn Ebû Usaybia, “*tabipler ve filozofların haberlerinden birtakım şeyler içeren bir kitap*”¹³² şeklinde tanıtmıştır. Kâdî Sâ'id *Tabakâtü'l-ümem*'inde *Tabakâtü'l-eṭṭibbâ'* ve *'l-ḥükemâ'* dan iktibaslarda bulunmasına rağmen eseri kaynakları arasında zikretmemiş ve esere dair herhangi bir bilgi yazmamıştır.

Katib Çelebi (ö. 1067/1657) ilimler ansiklopedisi mahiyetinde olan bibliyografik eseri *Keşfü'z-zunûn*'da İbn Cülcül ve İbn Ebî Usaybia'yı tabiplerin biyografisini yazan müellifler arasında zikretmiştir.¹³³ Katib Çelebi'nin vermiş olduğu bu bilgi, İbn Cülcül'ün *Tabakâtü'l-eṭṭibbâ'* ve *'l-ḥükemâ'* sını bizzat görmediğinin işaretidir. Zira bizzat gördüğü kitapların başlangıç cümlelerini aktaran Katib Çelebi¹³⁴ bu âdetini İbn Cülcül'ün eseri hakkında bilgi aktarırken yerine getirmemiştir.

Modern dönem araştırmacılarından Ramazan Şeşen ise Endülüslü âlimler arasında yer alan İbn Cülcül'ün IV./X. yüzyıl ortalarında *Târih el-etibbâ* adında muhtasar bir eser yazdığını zikretmiştir.¹³⁵

Tabakâtü'l-eṭṭibbâ' ve *'l-ḥükemâ'* nın ilmî neşrini gerçekleştiren Fuâd Seyyid, elinde bulunan nüshada ve kitaptan nakiller yapan Kâdî Sâ'id, İbnü'l-Kıftî ve İbn Ebî Usaybia gibi bazı tabakat müelliflerinin ellerinde bulunan nüshalarda dahi başlık kısmının olmadığını dile getirmiştir. Bu sebeple eser hakkında bilgi veren müelliflerin kitabın konusundan anladığı nispette esere isim vermeye çalıştıklarını, dolayısıyla eserin adının kaynaklarda farklı şekillerde geçtiğini zikretmiştir. Bazı kaynaklarda *Aḥbârü'l-eṭṭibbâ'* adıyla anılan¹³⁶ eserin yanlış isimlendirme olduğunu zikreden Fuâd Seyyid, o dönemdeki kaynaklarda yer alan ifadelerden eseri *Tabakâtü'l-eṭṭibbâ'* ve *'l-ḥükemâ'* ismiyle ilmî neşrini gerçekleştirdiğini belirtmiştir. Nâşirin önsözde kısaca değindiği sebeplere aynı düşüncüyü paylaştığımızdan dolayı kaynaklardan ayrıntılı bir şekilde aktarmak çalışmamız açısından faydalı olacaktır.

¹³¹ İbnü'l-Kıftî, s. 130.

¹³² İbn Ebî Usaybia, s. 495.

¹³³ Katib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, C. II, s. 1096.

¹³⁴ İlhan Kutluer, “Keşfü'z-zunûn”, *DİA*, C.25, İstanbul: TDV Yayınları, 2002, s. 321.

¹³⁵ Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı: Başlangıçtan XIX. Yüzyılın Sonuna Kadar*, İstanbul: İslam Tarih, Sanat ve Kültürünü Araştırma Vakfı [İSAR], 1998. s. 84.

¹³⁶ Dabbî, s. 285; Makkarî, s.175; Safedî, s. 469.

1- İbn Cülcül'ün hayatı hakkında ayrıntılı bilgiler veren İbnü'l-Ebbâr müellifin eserinin adı konusunda da bize en sağlıklı bilgiyi verir. Öncelikle İbnü'l-Ebbâr, İbn Cülcül'ün hayatı hakkında bilgi verirken müellifin tabiplerin ve bilgelerin tabakalarına dair güzel bir kitap telif ettiğini ve bu kitabı 377/987 yılının başlarında tamamladığını aktarmıştır.¹³⁷

2- İbnü'l-Ebbâr, İbn Cülcül'ün kardeşi Muhammed b. Hassân b. Cülcül'ün biyografisinden bahsederken İbn Cülcül için “*tabiplerin tabakalarına dair telif ettiği kitapta aktardı*” şeklinde bir ifade kullanmıştır.

3- İbnü'l-Ebbâr, Asbağ b. Yahyâ et-Tabîb'in hayatı hakkında bilgi verirken İbn Cülcül'ün eserinden iktibaslarda bulunmuş ve bunu “*Süleymân b. Cülcül tabiplerin tabakalarına dair telif ettiği kitapta zikretti*” şeklinde ifade etmiştir.

4- İbn Cülcül eserinin mukaddimesinde kitabın adına dair herhangi bir bilgiye yer vermezken, eserin sonunda talebi doğrultusunda eserini kaleme aldığı kimseye izah babında “*bilgisinin kuşattığı, idrakinin ulaştığı ölçüde Âdem'den (a.s.) el-Müeyyed-Billâh dönemine kadar doğuda ve batıda meşhur olmuş ve haklarında herhangi bir şüphe bulunmayan bilge ve tabiplerin*”¹³⁸ biyografilerine yer verdiğini ifade etmiştir.

5- Endülüs ulemasına dair günümüze ulaşan en eski tabakat ve terâcim eserleri IV/X yüzyıla aittir. Bunlar, Huşenî'nin *Ahbârü'l-fukahâ ve'l-muhaddisîn* ile *Kudâtu Kurtubâ*, Zübeydî'nin *Tabakâtü'n-naḥviyyîn ve'l-luğaviyyîn* ve İbn Cülcül'ün *Tabakâtü'l-eṭibbâ' ve'l-ḥükemâ*'sıdır. Huşenî, Zübeydî ve İbn Cülcül tarafından söz konusu dönemde te'lif edilen eserlerin ortak özelliği, hepsinin de belli bir alanda temayüz eden bilgiler hakkında ve hükümdarın isteği üzerine yazılmış olmalarıdır. Huşenî, *Ahbârü'l-fukahâ ve'l-muhaddisîn* isimli eserinde çoğunlukla III-IV/IX-X yüzyılları arasında yaşamış fakih ve muhaddislere dair bilgi vermiştir. Bu durum, müellifin eserinde yer verdiği kişilerin çoğunu bizzat tanıdığı veya onlarla aralarında bir nesil bulunduğunu göstermektedir. Huşenî, *Kudâtu Kurtubâ*'sında 527

¹³⁷ İbnü'l-Ebbâr, s. 47.

¹³⁸ İbn Cülcül, s. 116.

Endülüslü fakih ve muhaddisin biyografisini alfabetik olarak sıralamıştır.¹³⁹ Dolayısıyla Huşenî'nin eserlerinin içeriği ve başlıkları İbn Cülcül'ün eseriyle benzememektedir.

İbn Cülcül'ün çağdaşı ve Endülüs'te IV./X. yüzyılın en büyük dil bilginlerinden kabul edilen Zübeydî'nin 358/968 yılında te'lif ettiği *Ṭabaḳātü'n-naḥviyyîn ve'l-luġaviyyîn* isimli eseri bize önemli ipuçları verir. Zübeydî, II. Hakem'in (ö. 366/976) emri doğrultusunda eserinde Ebü'l-Esved ed-Düelî'den hocası Muhammed b. Yahyâ er-Rebâhî'ye kadar nahiv, lügat ve edebiyat alanında meşhur 296 kişinin biyografisini tabakalara ayırarak yazmıştır.¹⁴⁰ Zübeydî, Endülüslü dilcilere ayırdığı eserinin son kısmında Endülüsteeki dil çalışmaları ve bu alanda temayüz eden kişilere dair dikkat çekici bilgiler vermiştir. İbn Cülcül de eserin en değerli ve özgün bilgilerinin bulunduğu Endülüs'te yetişen tabiplere tahsis ettiği son tabakada yer vermiştir.¹⁴¹ Dolayısıyla II. Hakem'in hizmetinde bulunan ve halifenin isteği üzerine kaleme alınan Zübeydî'nin ve İbn Cülcül'ün eserleri farklı ilim dallarında meşhur kişilerin hayatlarını ve eserlerini ele almış olsa da iki eser de şekil ve işleniş bakımından birbirleriyle benzerlik taşımaktadır. Bu sebeple İbn Cülcül'ün de eserinin başlığında *Ṭabaḳāt* kelimesine yer vermesi kuvvetle muhtemeldir.

6- *Ṭabaḳātü'l-eṭṭibbâ' ve'l-ḥükemâ'*'nın dokuz tabakadan oluşması ve her tabakanın kendine has konusunun olup tabakaların birbirleriyle bağlantılı olması son kanıttır. Eserin içeriği ve kurgusuna bu denli özenen müellifin eserine başlık koymadığı düşünülemez.

İbn Cülcül'ün yaşadığı dönemde tabakat yazma geleneği, müellifin eserine dair açıklamaları, İbnü'l-Ebbâr'ın İbn Cülcül'ün biyografisi ve eserine dair aktarmış olduğu bilgilerin müellifin eserinin içeriğiyle uyuşması eserin tabakat türünde yazılmış olma ihtimalini güçlendirmektedir.

¹³⁹Cumhur Ersin Adıgüzel, "Endülüs'te Biyografi Yazıcılığının Doğuşu ve Gelişimi, (III-VII/IX-XIII. Yüzyıllar)", *İslam Te'lif Geleneğinde Biyografi Yazıcılığı* içinde, ed. Hidayet Aydar (İstanbul: Ensar, 2016), s. 172.

¹⁴⁰Halit Zevalsiz, "Zübeydî", *DİA*, C.44, İstanbul: TDV Yayınları, 2013, s. 519-520.

¹⁴¹Aydar(ed.), s. 172, 174.

C. *Ṭabaḳātü'l-eṭṭibbâ' ve'l-ḥükemâ'* nın Te'lif Sebebi, Konusu ve Sınırları

İbn Cülcül, *Ṭabaḳātü'l-eṭṭibbâ' ve'l-ḥükemâ'* yı eserin mukaddimesinde adını açıkça belirtmediği ancak “*Ey soylu ve kültürlü [zât]*” diye atıfta bulunduğu birisinin isteği doğrultusunda kaleme aldığını belirtmiştir. Müellif mukaddimede eserin yazılmasını isteyen şahsı bu konuda ikna eden doyurucu bir eser bulunmadığını kendisinde ise bunu yerine getirebilecek bilgi ve kudret olduğunu zikretmiştir. Bu talep doğrultusunda İbn Cülcül eserleri ve isimleri unutulmuş kişilerin hayatlarını ihya etme amacıyla eserini kaleme aldığını vurgulamıştır.¹⁴²

İbn Cülcül'ün eserin mukaddimesinde “*Ey soylu ve kültürlü [zât]*” diye atıfta bulunduğu kişinin kimliğini tespit etmek mümkün olmasa da mukaddimenin son kısmında yer alan “*Ey asaletli ve karakteri temiz olan Emevî ve Kureyş soyundan gelen, halifelerin neslinden olan ve insanları hidayete çağıran kişilerin zürriyetinden gelen şahıs [zât]*....¹⁴³ ifadeleri bize birtakım ipuçları vermektedir. Buna göre eserin yazılmasını isteyen şahsın kim olduğuna dair tahmin yürütmek mümkündür. Kitabın sonunda eserin içeriği, sınırları ve konusuna dair detaylı bilgiler aktaran İbn Cülcül kitabın sınırlarından bahsederken Hz. Âdem'den (a.s.) el-Müeyyed-Billâh dönemine kadar kişilerin hayatını incelediğini belirtmiştir. İbn Ebî Usaybia, İbn Cülcül'ün II. Hişâm'ın özel hekimliğini yaptığını ve eserlerinin çoğunu II. Hişâm döneminde kaleme aldığını zikretmiştir.¹⁴⁴ İbnü'l-Ebbâr ise müellifin “*tabiplerin ve bilgelerin tabakalarına dair güzel bir kitap*” telif ettiğini ve bu kitabı 377/987 yılının başlarında tamamladığını zikretmiştir ki bu tarih II. Hişâm'ın halifeliği dönemine tekabül etmektedir. Tüm bu bilgilerden hareketle eserlerinin çoğunu II. Hişâm'ın halifeliği döneminde te'lif eden¹⁴⁵ İbn Cülcül'ün *Ṭabaḳātü'l-eṭṭibbâ' ve'l-ḥükemâ'* isimli eserini II. Hişâm'ın isteği üzerine kaleme aldığını kabul etmek isabetli olacaktır. Eserin nâşiri ise İbn Cülcül'ün bu eserini Emevî ailesine mensup bir aristokratın isteği üzerine kaleme aldığını zikretmiştir.¹⁴⁶

¹⁴² İbn Cülcül, s. 1.

¹⁴³ İbn Cülcül, s. 4.

¹⁴⁴ İbn Ebî Usaybia, s. 493.

¹⁴⁵ Dietrich, s. 755-756; İbn Ebî Usaybia, s. 493.

¹⁴⁶ İbn Cülcül, (nâşirin mukaddimesi)

İbn Cülcül kitabın sonunda Hz. Âdem'den (a.s.) el-Müeyyed-Billâh (II. Hişâm) dönemine kadarki süreçte *doğuda ve batıda* tıp ve aklî ilimlerde temayüz etmiş bilgilerle, *Endülüs'te halifelere yakın olan kişilerin* biyografilerine yer verdiğini zikrederek eserin konusu ve sınırlarını açıkça belirtmiştir. Fakat müellif bu zaman aralığında bir istisnaya giderek Abbâsî halifesi er-Râzî-Billâh (ö. 329/949) döneminden Tâi'-Lillâh (ö. 393/1003) dönemine kadar doğu İslâm dünyasında meşhur bilge ve tabiplere eserinde yer vermeyeceğini özellikle belirtmiştir. İbn Cülcül bu gerekçesini desteklemek amacıyla özellikle belirttiği istisnai dönem aralığında kayda değer bir şahsiyetin çıkmadığını, çıkmış olsa dahi doğu İslâm dünyasının Endülüs'e olan uzaklığı gerekçesiyle doğudan doğru ve yeterli bilgi elde edemeyeceğini öne sürmüştür. Müellif ayrıca Abbâsîlere ilimden hiçbir nasibi olmayan Deylem ve Türklerin girmesiyle Abbâsîlerin gerilediğini ve söz konusu dönemde Abbâsî hanedanlığında hikmeti talep eden hükümdarların bulunmadığını zikretmiştir.¹⁴⁷

İbn Cülcül'ün, özel olarak belirttiği istisnai döneme dair sarf ettiği sözler modern araştırmacılar tarafından onun Endülüs Emevî devletinde yetişen bilgelere bağlılığı söz konusu iken İslâm dünyasının doğusundaki âlimlere karşı önyargılı yaklaştığı şeklinde yorumlanmıştır.¹⁴⁸ Zira *Ṭabaḳātü'l-eṭṭibâ' ve'l-ḥükemâ'*'nın içeriğine bakıldığında İbn Cülcül'ün, söz konusu zaman aralığında Abbâsî halifesi el-Mutî'-Lillâh (ö. 364/974) döneminde yaşayan Sabit b. Sinan'ın (ö. 365/975-76) mahir bir hekim olduğunu, tıp ilmine dair incelikleri bildiğini, çok kitap okuduğunu, Endülüslü tabip Ahmet b. Yunus el-Harrânî'nin Bağdat'ta kendisinden ders aldığını¹⁴⁹ zikretmiştir. İbn Cülcül'ün eserinde Sabit b. Sinan'ın biyografisine yer vermesi modern araştırmacılarca çelişki olarak görülmüş ve sorgulanmıştır.¹⁵⁰

İbnü'l-Kıftî, *Ṭabaḳātü'l-eṭṭibâ' ve'l-ḥükemâ'*'dan bahsederken İbn Cülcül'ün “bilgelerin tarihine dair te'lif ettiği küçük kitabının ifadesi güzel olmakla birlikte çok az bilgi vermesi dolayısıyla sadra şifa değildir.”¹⁵¹ ifadelerini kullanmıştır. İbnü'l-Kıftî'nin eser hakkındaki bu değerlendirmesinin bizzat İbn Cülcül tarafından tercih edildiği eserin sonundaki ifadelerinden anlaşılmaktadır. Zira İbn Cülcül son derece muhtasar olan bu

¹⁴⁷ İbn Cülcül, s. 116.

¹⁴⁸ Fethî, s. 455, 457.

¹⁴⁹ İbn Cülcül, s. 80.

¹⁵⁰ Fethî, s. 456.

¹⁵¹ İbnü'l-Kıftî, s. 130.

eserinde¹⁵² ele aldığı kişilerin biyografilerine ve eserlerine yer verirken mümkün olduğunca sözü uzatmamaya, hafızalarda yer edinmeye ve çok bilgi aktararak okuyucuyu bunaltmamaya özen gösterdiğini zikrederek metodolojisini belirtmiştir.¹⁵³

D. *Ṭabaḳātü'l-eṭṭibbâ' ve'l-ḥükemâ'nın Kaynakları*

1. Yazılı Kaynakları

Ṭabaḳātü'l-eṭṭibbâ' ve'l-ḥükemâ'nın en dikkat çekici özelliği, İbn Cülcül'ün eserini yazarken yararlanmış olduğu kaynakları kitabın giriş kısmında belirtmiş olmasıdır.

İbn Cülcül'ün eseri atfettiği soylu zâta eserleri ve isimleri unutulmuş kişilerin hayatlarını ihya etmek ve bilgi vermek amacıyla eski kitaplara başvurduğunu belirtmesi ve bu bağlamda üç kitabın ismini müellifleriyle birlikte zikretmesi eserinin en ilgi çekici taraflarından biridir. Müellifin kendi dönemine kadar yazılan Arapça eserlerin yanı sıra Latince kaynaklı eserlerden de faydalanmıştır. Buna göre mukaddimede eserine aldığı her bilgi konusunda “eski kitaplar”a müracaat ettiğini belirten İbn Cülcül bu çerçevede üç kitaba ismen atıfta bulunmuştur. Bu üç kitap Müneccim Ebû Ma'sher'in *Kitâbü'l-Ülûf* u, kıssa yazarı Hurûşiyuş'un kitabı ve mütercim Yerûnim'in *Kitâbu'l-Karavânika'sıdır*.¹⁵⁴

İbn Cülcül'ün kaynakları arasında zikrettiği ilk eser, III./IX. yüzyılın önde gelen Müslüman astronom ve astrologlarından Ebu Ma'sher el-Belhî'nin (ö. 272/886) astrolojiye dair te'lif edilen en önemli eserlerden birini teşkil eden *Kitâbü'l-Ülûf* udur. Bu eser kayıp olmakla birlikte günümüze Ebû Saîd es-Sicî yoluyla kısmî olarak günümüze ulaşmıştır.¹⁵⁵

İbn Cülcül'ün, kıssa yazarı *Hurûşiyuş'un kitabı* diye bahsettiği ikinci eser ise, Dioskerides'in *De Materia Medica'sının* Endülüs'e gelişi hakkında İbn Ebî Usaybia'nın eserinden iktibasla daha önce bahsettiğimiz Bizans imparatoru Armânîyûs'un 337/947 senesinde Endülüs Emevi hükümdarı Nâsır Abdurrahmân b. Muhammed'e hediye gönderdiği iki kitaptan biridir. Bu eser Hristiyan ilahiyatçısı İspanyol Pavlus Orosius (ö. m. 416)

¹⁵² Şeşen s. 84; Ağırakça s. 306.

¹⁵³ İbn Cülcül, s. 116.

¹⁵⁴ İbn Cülcül, s. 1-3.

¹⁵⁵ Muammer Dizer, “Ebu Ma'sher el- Belhî”, *DİA*, C.10, İstanbul: TDV Yayınları, 1994, s. 182-184.

tarafından putperestlere karşı Latince yazılan *Historiae Adversus Paganos* isimli ilk dünya tarihidir. İbn Haldûn (ö. 808/1406) eserinde çokça iktibaslarda bulunurken “*müerrihu’r-rûm*” olarak atıfta bulunduğu Pavlus Orosius’un kitabının Endülüs Emevî Halifesi II. Hakem döneminde Kurtuba’da Kâsım b. Asbağ (ö. 340/951) ile Hristiyanların kadısı ve mütercimi olan Endülüslü bir yerli tarafından Arapça’ya tercüme edildiğini zikretmiştir.¹⁵⁶ Müellif eserinin ilerleyen sayfalarında Pavlus Orosius’un kitabını Arapça’ya tercüme eden iki kişinin Müslüman olduklarını, dönemin halifesinin hizmetinde bulunduklarını ve halifeye ithafen eserler kaleme aldıklarını belirtmiştir.¹⁵⁷ Fuâd Seyyid, Kâsım b. Asbağ ile birlikte eserin Arapça’ya tercümesini yapan diğer şahsın İbn Cülcül’ün olmasının muhtemel olduğunu çünkü ilim tarihinde *Historiae Adversus Paganos*’dan istifade eden ve nakillerde bulunan ilk kişinin İbn Cülcül olduğunu belirtmiştir.¹⁵⁸ Nâşir, Kolombiya Üniversitesi kütüphanesinde bir nüshası bulunan *Historiae Adversus Paganos*’un ilk sayfalarının kayıp olması nedeniyle mütercimlerin isimlerinin olmadığını dolayısıyla görüşüne dair kesin bir bilgi olmadığını belirtmiştir.¹⁵⁹

Günümüze İbn Ebî Usaybia’nın iktibası ile ulaşan *Tefsîru esmâ’i’l-edviyeti’l- müfrede min Kitâbi Diyâşkürîdûs* isimli eserin mukaddimesinde İbn Cülcül, II. Hakem döneminde Dioskerides’in eseri *De Materia Medica*’sını Arapça’ya tercümesini yapan tabiplere yetiştigini ve arkadaşlık ettiğini zikretmiştir. Endülüs’ün Müslümanlar tarafından fethedilmeden önce konuşma dilinin Latince olduğunu ve İbn Cülcül’ün Dioskerides’in *De Materia Medica* isimli Latince eserine dair çalışmalar yaptığını, II. Hakem’in ilim meclisinde ve dönemin mütercimleri arasında yer aldığını düşünürsek bu ihtimal çok uzak değildir. Fakat *Historiae Adversus Paganos*’u Arapça’ya tercüme eden kişilere dair eserin tercümesinden yaklaşık dört asır sonra İbn Haldûn’dan başka malumat veren müellif olmadığı için eserin mütercimlerinden birinin İbn Cülcül olduğuna dair aktarılanlar ihtimal dâhilinde kalmaktadır.

İbn Cülcül’ün mütercim Yerûnim’in *Kitâbu’l-Karavânika*’sı olarak kaynakları arasında zikrettiği son eser ise St. Jérôme’nin (ö. m. 420) Yusbiyus Kayserani’nin yazdığı Yunanca kitaba ilaveler katarak 380 yılında Konstantinopolis’te Latince kaleme aldığı bir dünya tarihi olan *Chronicon*’dur. Bu kitap Latince’den Arapçaya İbn Cülcül’den önce

¹⁵⁶ İbn Haldûn, *Târîhü İbn Haldûn*, (Beyrut: Dâru’l-Fikr, 1979) II, s. 88.

¹⁵⁷ İbn Haldûn, s. 197.

¹⁵⁸ İbn Cülcül, s. yz (nâşirin girişi).

¹⁵⁹ İbn Cülcül, s. yz (nâşirin girişi).

tercüme edilmiştir. Mütercim Yerûnim'in *Kitâbu'l-Karavânika*'sından İslâm dünyasında istifade eden ve kaynakları arasında gösteren ilk müellif İbn Cülcül'dür.¹⁶⁰ Dolayısıyla İbn Cülcül, Latin kaynaklarını kullanan ilk Müslüman müellif olarak tanınır.¹⁶¹

İbn Cülcül, kitabında ele aldığı kişiler arasında ilk sırada yer verdiği üç Hermesle ilgili malumatı Ebu Ma'ser el-Belhî'nin *Kitâbü'l-Ülûf*'unda geçtiği şekliyle anlattığını belirtmiştir.¹⁶² Müneccim Ebû Ma'ser'in adı zikredilen eserinden müellif 3 rivâyet aktarmıştır.¹⁶³ Kıssa yazarı Hurûşiyuş'un kitabından eserde 3 rivâyet mevcuttur. İbn Cülcül, Asklepios ve dönemin Roma halkının inanç ve yaşayış biçimine dair bilgilere¹⁶⁴ Hurûşiyuş'un kitabından iktibasla yer vermiştir. Batlamyus'un yaşadığı dönemde tıp ve felsefe ilimlerinde herkesten daha ileride olduğuna, kral Batlamyus'un 38 yıl hükmettiğine¹⁶⁵ dair bilgileri Hurûşiyuş'un kitabından aktarmıştır. Müellif Pavlus Orosius'un, *Historiae Adversus Paganos* isimli ilk dünya tarihi kitabını ise Yunan mitolojisinde tıp tanrısı kabul edilen Asclepios¹⁶⁶ ile Batlamyus'a¹⁶⁷ dair bilgi verirken zikretmiştir. St. Jérôme'nin *Chronicon*'una ise eserinde yalnızca Batlamyus ile ilgili kısımda atıfta bulunmuştur.¹⁶⁸

İbn Cülcül'ün *Ṭabaḳātü'l-eṭṭibbâ' ve'l-ḥükemâ'* isimli eserini kaleme alırken istifade ettiği, iktibaslarda bulunduğu mukaddimede ismini zikretmediği ancak metinde ismini sunduğu yazılı ve sözlü kaynaklar vardır ki bunları yeri geldiğinde tek tek ismen zikredeceğiz. Müellifin mukaddimede yalnızca el-Belhî'nin *Kitâbü'l-Ülûf*'unu, Pavlus Orosius'un *Historiae Adversus Paganos*'unu ve mütercim Yerûnim'in *Kitâbu'l-Karavânika*'sını zikretmekle yetinmesinin iki sebebi¹⁶⁹ vardır.

Öncelikle İbn Cülcül'ün mukaddimede belirttiği eserler, eserin büyük yekûnunu kapsayan İslâm öncesinde yaşamış bilgeler ve tabiplere dair bilgi verirken müracaat ettiği kaynaklardır. İbn Cülcül mukaddimede eserin yazılmasını isteyen şahsın bilgiler ile tabiplerin biyografilerine ve eserlerine dair daha önce kendisini hoşnut eden, ikna edici ve doyurucu bir

¹⁶⁰ İbn Cülcül, s. yz (nâşirin girişi).

¹⁶¹ Karlığa, s. 403.

¹⁶² İbn Cülcül, s. 1.

¹⁶³ İbn Cülcül, s. 5-6, 8-9.

¹⁶⁴ İbn Cülcül, s. 11-12.

¹⁶⁵ İbn Cülcül, s. 36.

¹⁶⁶ İbn Cülcül, s. 11-13.

¹⁶⁷ İbn Cülcül, s. 35-36.

¹⁶⁸ İbn Cülcül, s. 36.

¹⁶⁹ Fethî, s. 451-452.

eser görmediğini kendisinde ise bu konuya dair bilgi ve güç gördüğünü¹⁷⁰ zikretmiştir. Müellif *eskilerin kitapları* ve *öncekilerin hayatlarına* dair bilgi verirken bu eserlere müracaat ettiğini özellikle belirtmiştir ki hurafeler ve efsanelerle beslenen antik döneme dair malumatta kendisinin şüphe duyulmayan en sağlam ve güvenilir kaynaklara başvurduğunu delil göstermek amacıyla özellikle belirtmek istemiştir. İbn Cülcül mukaddimede eserini te'lif ederken istifade ettiği, iktibaslarda bulunduğu bütün yazılı ve sözlü kaynakları belirtmiş olsaydı bu kez eserin hedeflerinden biri olan sözü kısa tutmaktan uzaklaşmış olacaktı. Nitekim müellif eserin sonunda mümkün olduğunca sözü uzatmamaya, hafızalarda yer edinmeye ve çok bilgi aktararak okuyucuyu bunaltmamaya özen gösterdiğini zikretmiştir.¹⁷¹

İbn Cülcül'ün eserini kaleme alırken istifade ettiği fakat mukaddimede belirtmediği Arapça eserlerin yanı sıra Latince kaynaklı eserleri yazılı ve sözlü kaynaklar olmak üzere iki başlık altında toplayabiliriz. İbn Cülcül'ün ele aldığı kişiler hakkında muhtelif hacimlerde iktibaslarda bulunurken isimlerini açık bir şekilde belirttiği veya atıfta bulunduğu eserleri şöyle sıralayabiliriz:

1. İbn Cülcül, Galen'in eserlerinden iktibasla 7 rivâyet zikretmiştir.

İbn Cülcül, Yunan mitolojisinde tıp tanrısı kabul edilen Asklepios'un tıp ilmindeki üstün meziyetlerine vurgu yaparken müellif Galen'in *Fi'l-Ḥaṣ' alâ et-Tıbb, fî makaletü'l-ulâ min kitâbi ilâ Aglûkun* ve Galen *Hilyetü'l Ber*¹⁷² isimli eserlerinden iktibaslarda bulunmuştur. Hipokrat'ın, İran Kısrası I. Erdeşîr'in (m.ö. 465-424) tedavi amacıyla ülkesine davetini reddine ve Hipokrat'ın ahlakına¹⁷³ dair Galen'in *Yenbağî li'l-Tabîbi En-Yekûne Feylesûfen* isimli risalesinden iki rivâyet aktarmıştır. Dioskorides'in isminin anlamı ve beş bölümlü *De Materia Medica*'sının tıbbi ilaçlar üzerine yazılmış güzel bir kitap olduğunu vurgularken¹⁷⁴ Galen'in sözlerine yer vermiştir.

¹⁷⁰ İbn Cülcül, s. 1-3.

¹⁷¹ İbn Cülcül, s. 116.

¹⁷² İbn Cülcül, s. 11-12.

¹⁷³ İbn Cülcül, s. 17.

¹⁷⁴ İbn Cülcül, s. 21.

2. Hipokrat'ın 5 rivâyeti mevcuttur.

İbn Cülcül, Asklepios'un isminin anlamına, hatmi ağacından olan asasını etrafındakilere yılan olarak gösterebildiğine ve tıp ilmini öğrenmek isteyenlerin Asklepios gibi karaktere sahip olması gerekliliğini vurgularken¹⁷⁵ Hipokrat'ın *Kitâbu'l-Eymân ve'l-Ahd* kitabından iktibaslar da bulunmuştur. Müellif tıbbın babası sayılan Hipokrat'ın ahlakına, tıp ilmini talep eden kimsenin bilmesi gereken ilimlere ve sahip olması gereken ahlaki meziyetlere¹⁷⁶ dair bilgi verirken *el-Ahd* ve *Eymân* kitabından atıflar yapmıştır.

3. Eflâtun'un eserinde 3 rivâyeti bulunmaktadır.

İbn Cülcül, Eflâtun'un *Kitâbü'n-Nevâmîs*'inden iktibasla Asklepios'a dair üç hikâyeye ve efsaneye¹⁷⁷ yer vermiştir.

4. Ebû Yûsuf Ya'kub b. İshâk el-Kindî'nin eserinde bir rivâyeti bulunmaktadır.

İbn Cülcül, Öklid'in te'lif ettiği *Elementler* isimli eserin yazıldığı döneme dair bilgilere “*Ebû Yûsuf Ya'kub b. İshak el-Kindî, Uqlîdis hakkında yazdığı eserde böyle rivâyet etmiştir.*” diye atıfta bulunarak yer vermiştir.

el-Kindî'nin eserinden iktibasla yer verilen rivâyete göre; Yunan krallarından birisi, kütüphanelerinde Abûliniûs en-Neccâr'a ait olan iki kitabı dönemin en iyi matematikçisi Öklid'in açıklamasını istemiştir. Bu iki kitabı tashih ve tefsir edip geometrik şekillerini açıklayan Öklid, daha sonra kitapların içeriğindeki bilgilerden hareketle kendisine nispet edilen bir kitap yazmıştır.¹⁷⁸ İbn Cülcül, Öklid'e dair bu bilgileri el-Kindî'nin (ö. 252/866 [?]), *Fî Agrâzi Kitâbi Uqlîdis* isimli eserinden rivâyet etmiştir.¹⁷⁹ Müellif, el-Kindî'nin eserinin ismini zikretmeden atıfta bulunmakla yetinmiştir.

¹⁷⁵ İbn Cülcül, s. 11-12.

¹⁷⁶ İbn Cülcül, s. 5-6, 8-9.

¹⁷⁷ İbn Cülcül, s. 12.

¹⁷⁸ İbn Cülcül, s. 39.

¹⁷⁹ İbn Cülcül, s. 40, (Nâşirin 8 nolu dipnotu); Hüseyin Gazi Topdemir, “Öklid”, *DİA*, C. 34, İstanbul: TDV Yayınları, 2007, s. 24.

5. Beşir İşbîlî Matran'ın eserde 1 rivâyeti bulunmaktadır.

İbn Cülcül, Galen'in doğup büyüdüğü şehir, ailesi, eğitim hayatı, dönemin kralı ile olan ilişkileri, tıp ve anatomi ilimlerine katkılarına¹⁸⁰ dair malumatı Beşir İşbili Matran'dan iktibas ettiğini belirtmiştir. İbn Ebî Usaybia, İbn Cülcül'ün Galen'e dair verdiği bilgileri olduğu gibi aktarmış ve bu kişinin adının Beşir değil Lişizer İşbili olduğunu zikretmiştir. Tercih edilen görüşe göre bu hata, nüshayı yazandan kaynaklanmıştır.¹⁸¹ Elimizde bulunan tek nüshada ismi Beşir İşbili Matran olarak geçen şahıs, 560-636 yılları arasında yaşamış olan *Chronicon* isimli eserin yazarı, İspanyol tabip İsidorus Seville'dir. [Sevilleli].¹⁸²

6. Yûhannâ b. Bıtrîk'in eserde 1 rivâyeti bulunmaktadır.

Yûhannâ b. Bıtrîk'in, *Sırrü'l-esrâr* isimli Arapça tercümesini gördüğü anlaşılan İbn Cülcül, Yûhannâ'nın eserin tercümesine yazdığı giriş kısmında yer alan kitabı nasıl temin ettiğine dair¹⁸³ bilgiyi aynen aktarmıştır. Müellif bu iktibasa yer vererek Yûhannâ b. Bıtrîk'in tabip olmadığını, felsefî ağırlıklı eserleri tercüme ettiğini, Abbâsîler dönemi mütercimlerinden biri olduğunu vurgulamış ve tercüme faaliyetlerinin nasıl gerçekleştiğine dair malumat sunmuştur.

İbn Cülcül'ün eserini kaleme alırken istifade ettiği Latince kaynaklı tercüme eserler ve Arapça kaynaklar IV./X. y.y.'da Endülüs ilmî hayatını anlamamıza yardımcı olacak bilgiler verir. Nitekim İbn Cülcül, III. Abdurrahman (ö. 350/961) döneminde doğu İslâm dünyasından tıp başta olmak üzere diğer ilimlere dair kitapların geldiğini, ilimde başarılı kişilerin ve devlet yönetiminde söz sahibi olan meşhur tabiplerin ortaya çıktığını zikretmiştir.¹⁸⁴ İlmî açıdan büyük gelişimlerin olduğunu vurgulayan İbn Cülcül'ün zikrettiği bilgiler, elimizdeki mevcut bilgilerle paralellik taşır.

İbn Hafsûn isyanını bastırdıktan sonra siyasî, askerî ve iktisadî alanlarda ülkede sükûneti sağlayan III. Abdurrahman, Endülüs Emevî devleti tarihinde *halife* ve *emîrû'l-mü'minîn* unvanlarını alan ilk kişidir. Endülüs Emevî devletinin en parlak devrini

¹⁸⁰ İbn Cülcül, s. 41-42.

¹⁸¹ İbn Cülcül, (nâşirin mukaddimesi).

¹⁸² İbn Cülcül, (nâşirin mukaddimesi).

¹⁸³ İbn Cülcül, (nâşirin mukaddimesi).

¹⁸⁴ İbn Cülcül, s. 97- 98.

yaşamasında, III. Abdurrahman'ın ilmî ve kültürel alanlarda yapmış olduğu faaliyetlerin büyük etkisi olmuştur. III. Abdurrahman, ilim ve medeniyetin gelişmesi için Medînetü'z-Zehrâ'yı kurmuş, yaptırdığı saray kütüphanesini genişletmiş, Müslümanlar ve gayr-i Müslimlere ilmî çalışmalarda bulunma imkânı sağlamıştır. III. Abdurrahman, büyük şehirleri birbirine bağlayan ve Kurtuba'da birleşen yollar yaparak ticarî ve ilmî faaliyetlerin genişlemesini sağlamıştır. İlim ve edebiyatın hamisi olan III. Abdurrahman döneminde, filozof İbn Meysere, şair İbn Abdü Rabbih ve İbn Hânî, tarihçi İbn Kūtiyye, tarihçi ve tabip Arîb b. Sad, tabip Yahyâ b. İshâk, astronomi âlimi Mesleme b. Kâsım el-Kurtubî gibi dönemin zirve şahsiyetleri çalışmalarıyla ilmî faaliyetlerin gelişmesine katkı sağlamışlardır.¹⁸⁵ İbn Cülcül'ün de zikrettiği gibi doğu İslâm dünyasından, batı İslâm dünyasına bütün ilim dallarına dair kitaplar gelmiştir. İlmî çalışmaların gelişmesi için çaba sarf eden halifelerin himayesinde âlimler eserleri tetkik etmiş, Latince kaynakları Arapça'ya tercüme etmişlerdir. Bu bilgiler bize İslâm coğrafyasının uzak batısında yer alan Endülüs'ün doğu İslâm dünyasındaki Bağdat, Kahire, Halep gibi dönemin ilim ve kültür merkezleri ile oldukça sıkı bir ilişki içinde olduğunu gösterir. Dolayısıyla İbn Cülcül'ün, kadim medeniyetler ile doğu İslâm dünyasında yer alan şahsiyetlere dair sağlıklı bilgilere ulaştığı ve aktardığı bilgilerin doğruluk payının yüksek olduğunu kanıtlar.

2. Şifahi Kaynakları

İbn Cülcül'ün eserinde şifahî yolla aktardığı rivâyetleri açık ve meçhul rivâyetler olmak üzere iki kısma ayırmak mümkündür. İbn Cülcül'ün eserde açık şekilde semâ yoluyla aktardığı rivâyetlerin sayısı ondur.

1- Eserde Ahmed b. Yunus'a ait üç rivâyet geçmektedir.

İbn Cülcül Sâbit b. Sinân'ın, Abbâsî Halifesi Mutî'lillâh (ö. 364/974) döneminde yaşadığına ve Büveyhî Emîri Ahmed b. Büveyh'e ders okuttuğuna dair bilgileri Bağdat'ta Sâbit b. Sinân'dan ders alan Ahmed b. Yunus'un kendisine rivâyet ettiğini "*ahberenî lizalike*¹⁸⁶" (bana haber verdi) şeklinde ifade etmiştir. Müellif ikinci defa İbn Vasîf es-

¹⁸⁵Yıldız, "III. Abdurrahman", s. 152-155.

¹⁸⁶İbn Cülcül, s. 80.

Sâvî'nin göz hastalıkları alanında yaşadığı dönemin en iyi tabibi olduğuna ve İbn Vasîf es-Sâvî'ye tedavi amaçlı gelen Horasanlı 7 kişilik gruptaki bir şahısla aralarında geçen olaya dair bilgileri Ahmed b. Yunus'dan aldığını “*ahberenî Ahmed b. Yunus*¹⁸⁷” diye açık bir şekilde belirtmiştir. Son olarak müellif Ahmed b. Yunus'un III. Abdurrahman'a Bağdat'ın sosyal ve kültürel durumu, yemekleri, saray ve çarşı hayatı, mimarisine dair gözlemlerini aktardığı rivâyeti alış biçimini “*haddesenî bi-nefsihî*” diye zikretmiştir.¹⁸⁸

İbn Cülcül'ün aktardığı bu bilgilerden ele aldığı kişiler hakkında bilgi verirken en sağlam rivâyet metotlarından biri kabul edilen semâ usulünü kullandığı anlaşılmaktadır. Bu bağlamda müellifin ele aldığı kişiler hakkındaki malumatı râviden bizzat kendisinin aldığını gösteren *haddesenî* (bana rivâyet etti), *ahberenî* (bana haber verdi) gibi ifadeler kullanması, rivâyetin güvenilirliği bakımından önem taşımaktadır.

2- Ebu Asbağ'ın eserinde iki rivâyeti geçmektedir.

İbn Cülcül, Ebu Asbağ'ın ilk rivâyetine Harrânî hakkında bilgi vermiştir. Bu rivâyete göre büyük kurtarıcı olarak bilinen dönemin en etkili ilacını üreten Harrânî'den ilacı satın alıp ilacın içeriğini ortaya çıkarmaya çalışan beş tabip ve Harrânî arasında geçen olaya yer verilmiştir. İbn Cülcül, “*Bu hikâyeyi Ebu Asbağ er-Razî'nin yazısıyla Müminlerin Emîri Mustansir-Billâh 'ın [II. Hakem] (Allah rahmet eylesin) yanında gördüm.*”¹⁸⁹ ifadelerini zikrederek rivâyeti elde ediş yöntemini belirtmiştir. İbn Cülcül, Ebû Asbağ'ın ikinci rivayetine Muhammed b. Feth Tumlûs ile ilgili kısımda yer vermiştir. Bu rivayete göre dönemin saray hekimleri arasında yalnızca Muhammed b. Feth Tumlûs, vezir Abdullah b. Bedr'in oğlu Muhammed'in tüm bedenini saran yaralarına sürdüğü merhemle bir gecede tedavi etmesi üzerine kendisine elli dinar ve giysiler verilmiştir. Müellif bu kez rivâyeti elde ediş yöntemini “*Ebû Asbağ b. Hayevî bana anlattı.*” şeklinde ifade etmiştir.¹⁹⁰

İbn Cülcül, Harrânî ve Muhammed b. Feth Tumlûs'un hayatlarına dair rivâyetleri bizzat Ebu Asbağ'dan aldığını “*raeytü*” ve “*haddesenî*” lafızlarıyla ifade etmesi, edindiği bilgilerin güvenilirliğini göstermesi bakımından önemlidir.

¹⁸⁷ İbn Cülcül, s. 81.

¹⁸⁸ İbn Cülcül, s. 113.

¹⁸⁹ İbn Cülcül, s. 94-95.

¹⁹⁰ İbn Cülcül, s. 99.

3- Ebû Bekir Muhammed b. Ömer b. Abdülazîz'in eserinde geçen bir rivâyetinde İbn Cülcül, Yahudi tabip Mâserceveyh'e ait bilgiler verirken Ebû Bekir Muhammed b. Ömer b. Abdülazîz'in rivâyetini esas almıştır. Bu rivâyete göre; Mervânî devleti döneminde Ahrâ b. A'yün el-Gîr'in kitabını Arapçaya açıklamalı bir şekilde tercüme eden Mâserceveyh'in tercüme ettiği bu kitabı Ömer b. Abdülazîz saray kütüphanesinde bulmuş ve halife eseri insanların istifadesine sunmuştur. Müellif bu rivâyeti elde ediş yöntemi hakkında “*Bu bilgiyi bana, Ebû Bekir Muhammed b. Ömer b. Abdülazîz H. 359 senesinde Karmûn Mescidi'nde anlattı.*”¹⁹¹ diye zikrederek detaylı bilgiler vermiştir.

İbn Cülcül'ün, Mâserceveyh hakkında rivâyet aldığı kişi, İbnü'l Kûtiyye olarak bilinen Ömer b. Abdülazîz'in mevlâsı İbn Müzâhim'in soyundan gelen Muhammed b. Ömer b. Abdülazîz b. İbrahim b. İsâ b. Müzâhim'dir (ö. 367/977). İsbîliye'de doğup, Kurtuba'da hayatına devam eden İbnü'l Kûtiyye'nin *el-Ef'âl (Tesârîfü'l-ef'âl)* ve *Târîhu iftitâhi'l-Endelüs* isimli eserleri günümüze kadar gelmiştir.¹⁹²

İbn Cülcül, Emevî hanedanına mensup, ilmî çalışmalarda dönemin zirve şahsiyetlerinden biri olarak kabul edilen ünlü dilbilgisi âlimi aynı zamanda hocaları arasında yer alan İbnü'l-Kûtiyye'nin rivâyetine yer vermiştir.

4- Ebû Ca'fer Ahmed b. İbrâhîm'in eserinde bir rivâyeti geçmektedir.

İbn Cülcül, İshâk b. İmrân'ın nasıl öldürüldüğüne dair hadiseyi “*Ebû Ca'fer Ahmed b. İbrahim dedi ki*” ifadeleriyle aktarmıştır. Bu rivâyete göre; melankoli hastalığı bulunan Ağlebî hükümdarı III. Ziyâdetullah (ö. 304/916) İshâk b. İmrân ile yaşadığı tartışma sonucu sinirlerine hâkim olamayarak İshâk'ın bilek damarlarının kesilerek öldürülmesini ve cesedinin asılmasını emretmiştir.¹⁹³

İbn Cülcül, İshâk b. İmrân'a dair bu bilgileri çağdaşı ve meslektaşı İbnü'l-Cezzâr diye tanınan meşhur tabip, eczacı ve tarihçi Ebû Ca'fer Ahmed b. İbrâhîm b. Ebî Hâlid el-Cezzâr el-Kayrevânî'den (ö. 369/979) aktarmıştır.

¹⁹¹ İbn Cülcül, s. 61.

¹⁹² İbn Cülcül, s. 62. (nâşirin 8 nolu dipnotu); Samet Şenel, Levent Öztürk, “İbn Cülcül'ün Kayıtlarındaki Mâserceveyh ile Nedîm'in Kayıtlarındaki Mâsercîs Aynı Kişi Mi?, *Tasavvur: Tekirdağ İlahiyat Dergisi [Namık Kemal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi]*, (2018), C. IV, No. 1, s. 198-199.

¹⁹³ İbn Cülcül, s. 86.

5- Fıkıhçı Süleymân b. Eyyûb'un eserinde bir rivâyeti geçmektedir.

İbn Cülcül'ün, Süleymân b. Eyyûb'den aktardığı bu rivâyete göre; humma hastalığına yakalanan Süleymân b. Eyyûb, Sa'id b. Abdürabbih'in hazırladığı 18 hapi daha bitirmeden iyileştiğini, onun mahir bir hekim ve eczacı olduğunu, ancak ömrünün son günlerini kör olarak geçirdiğini¹⁹⁴ aktarmıştır.

İbn Cülcül, fıkıh hocalarından biri¹⁹⁵ olan Süleymân b. Eyyûb'den rivâyet iktibas ederken hocası olduğunu belirtmeden “*haddesenî fikhî Süleymân b. Eyyûb*” ifadesini kullanarak aktarmıştır.

6- Ayidî'nin, eserinde bir rivâyeti geçmektedir.

İbn Cülcül, Sâ'id b. Abdürabbih kardeşi İbn Osmân'a söylediği beyitleri Ayidî'den bizzat işittiğini “*enşedenî Ayidî*” lafzıyla belirterek aktarmıştır.¹⁹⁶ Müellif aynı zamanda Ünlü tabip Sâid b. Abdürabbih ve şair amcası Ahmed b. Muhammed b. Abdürabbih'in birbirlerine recez usulüyle yazdıkları şiirlere hatırladığı kadarını yer vermiştir. Sâid b. Abdürabbih'in yazdığı şiir onun Hipokrat ve Galen'in metotlarını incelediğini ve tıp ilmine dair araştırmalar yaptığını göstermesi bakımından önem taşımaktadır.

7- Ebû Muhammed b. el-Âmî'nin eserinde bir rivâyeti geçmektedir.

Ebû Ahmed b. Âmâ, Ebû Hafs b. Berîk'in kapısının önünde 16 Slav gençle oturduğunu aktarmıştır. İbn Cülcül, Ebû Ahmed b. Âmâ'dan aldığı bu rivâyeti “*haddesenî Ebû Ahmed b. el-Âmî kale*¹⁹⁷” şeklinde belirtmiştir. İbn Cülcül'ün aktarmış olduğu bu rivâyet dönemin sosyal yapısını göstermesi bakımından önemlidir. Zira köle tacirlerden satın alınarak saraya getirilen Slav devşirmeleri müslüman olmaları ve saray adabını öğrenmeleri sağlanarak devlet işlerinde farklı hizmetlerde kullanılan Fransız, Alman, Slav, Galicia ve Katalonya asıllı kölelerdi.¹⁹⁸

¹⁹⁴ İbn Cülcül, s. 104.

¹⁹⁵ İbnü'l-Ebbâr, s. 47.

¹⁹⁶ İbn Cülcül, s. 105.

¹⁹⁷ İbn Cülcül, s. 107.

¹⁹⁸ Seyithanoğlu, s. 364-365.

8- Ebû Abdülmelik es-Sekafî'nin eserinde bir rivâyeti geçmektedir. İbn Cülcül, Ebû Abdülmelik es-Sekafî'nin ne kadar obur birisi olduğunu göstermek amacıyla Ebû Abdülmelik es-Sekafî'nin bizzat kendisine anlattığı hadiseye yer vermiştir. Bu rivâyeti İbn Cülcül “*haddesenî bi-nefsihî an zaman kâne fîhî, kalelî*” şeklinde aldığını belirttikten sonra her bayramda sahibu'l-beyaza Necim'in yirmi koç, yüz tavuk, yüz kaz ve sayılmayacak kadar hayvanı Ebû Abdülmelik es-Sekafî'nin yanında topladığını¹⁹⁹ aktarmıştır.

İbn Cülcül, Ebû Abdülmelik es-Sekafî'nin biyografisinde hükümdarın avcılık hizmetleriyle ilgilenen Necim isimli birinin görevli olduğunu zikretmesi saray hizmetkârlarına dair bilgiler içermektedir. Zira sahibu'l-matbah (mutfak şefi), sahibu'l-bunyan(binalar şefi), sahibu'l-berîd (posta reisi), sahibu'l-bîzân (hükümdarın av yaparken kullandığı doğanları yetiştiren kişi) sahibu's-saga (kuyumculuktan sorumlu reis) gibi saray hizmetleri Slav asıllı sakâlibe tarafından yürütülüyordu.²⁰⁰

9- Ebû Hafs Ömer b. Berîk

Fuad Seyyid, Ebû Hafs Ömer b. Berîk'in Kayrevan'a gidip Ebû Ca'fer b. el-Cezzâr'dan 6 ay boyunca ders aldığı ve Endülüs'e *Zâdü'l-Musafir* isimli kitabını getirdiği²⁰¹ bilgilerinden hareketle İbn Cülcül'ün kitabında zikrettiği Afrikalı 3 doktorun hayatına dair malumatı Ebû Hafs Ömer b. Berîk'in ismini zikretmeden arkadaşından aldığını belirtmiştir.²⁰²

10- Muhammed b. Abdûn el- Cebelî el-Adedî

İbn Cülcül, *Muhammed b. Abdûn'un ilim öğrenme amacıyla 347 senesinde Basra'ya gittiğini, Fustat maristanında başhekimlik yaptığını ve 360 senesinde Endülüs'e döndüğünü* zikretmiştir.²⁰³ İbn Cülcül gibi Müstansir-Billâh'a ve Müeyyed Billâh'a tıpta hizmet etmiştir. Bu bilgilerden hareketle Fuad Seyyid, doğu İslâm dünyasında uzun süre kalan Muhammed b. Abdûn'un doğuya dair birçok bilgiyi çağdaşı ve meslektaşı İbn Cülcül'e anlattığını

¹⁹⁹ İbn Cülcül, s. 111.

²⁰⁰ Seyithanoğlu, s. 368.

²⁰¹ İbn Cülcül, s. 107.

²⁰² İbn Cülcül, (nâşirin mukaddimesi).

²⁰³ İbn Cülcül, s. 115.

belirtmiştir. Dolayısıyla Fuad Seyyid, Muhammed b. Abdûn'un ismi zikredilmese de İbn Cülcül'ün sözlü rivâyetler aldığı kişiler arasında onu saymıştır.²⁰⁴

İbn Cülcül'ün eserde meçhul şekilde semâ yoluyla aktardığı rivâyetlerin sayısı ondur. Bu tür rivâyetlerin meçhul olduğu aşağıda verilen kelime ve kelime grupları sayesinde anlaşılmaktadır.²⁰⁵

1- وثبت في الأثر المروي عن السلف: “Seleften rivâyet edilen eserlerde geçtiği üzere..”²⁰⁶

2- وزعم مجوس رومة: “Roma Mecusilerinin iddialarına göre...”²⁰⁷

3- ويقال: “denilmiştir.”²⁰⁸

4- فقالت طائفة: “Bir grup şöyle demiştir...”²⁰⁹

5- وقالت طائفة أخرى: “Başka bir grup şöyle demiştir...”²¹⁰

6- وروى: “Rivâyet edildiğine göre...”²¹¹

7- وزير: “vezir...”²¹²

8- من أثق به: “Güvendiğim biri...”²¹³

9- قال ألدی حد ثنى: “Biri bana şöyle dedi...”²¹⁴

10- حد ثنى عنه ثقة: “Güvenilir biri bana anlattı...”²¹⁵

Tüm bunlar İbn Cülcül'ün eserinde geçen meçhul ifadelerdir.

²⁰⁴İbn Cülcül, (nâşirin mukaddimesi)

²⁰⁵ Bu kısımda yer alan değerlendirmelerde Abdülfettâh Fethî'nin, İbn Cülcül'ün eserine dair yapmış olduğu incelemelerden yararlanılmıştır. Detaylı bilgi için bk. Fethî, s. 454.

²⁰⁶ İbn Cülcül, s. 6.

²⁰⁷ İbn Cülcül, s. 11.

²⁰⁸ İbn Cülcül, s. 15.

²⁰⁹ İbn Cülcül, s. 27.

²¹⁰ İbn Cülcül, s. 27.

²¹¹ İbn Cülcül, s. 27.

²¹² “Müminlerin emiri el-Hâkim Müstansır-Billâh'ın veziri bana anlattı...” İbn Cülcül, s. 59.

²¹³ “Güvendiğim biri Ebû Ca'fer hakkında bana şöyle dedi.” İbn Cülcül, s. 89.

²¹⁴ İbn Cülcül, s. 89.

²¹⁵ İbn Cülcül, s. 100.

İbn Cülcül'ün Kitabında Geçen Yazılı ve Şifahî Kaynaklar Üzerine Açıklamalar

1. İbn Cülcül ele aldığı kişiler hakkında, isimlerini açık bir şekilde belirttiği veya atıfta bulunduğu eserlerden muhtelif hacimlerde iktibaslarda bulunurken şu ifadelere yer vermiştir²¹⁶:

a. ²¹⁷ قال

b. ²¹⁸ ذكر

c. ²¹⁹ رایت

d. ²²⁰ حكي

e. ²²¹ أتى

2. İbn Cülcül ele aldığı kişiler hakkında muhtelif hacimlerde yazılı kaynaklardan iktibaslarda bulunurken rivâyetten önce kitabın ismini zikretmiştir.²²² Bazen de kitabın ismini zikretmeksizin rivâyetin sonunda atıfta bulunmuştur.²²³ Müellif eserin yalnızca bir yerinde rivâyetin ortasında kitabın ismini zikretmiştir.²²⁴
3. İbn Cülcül'ün açık şekilde semâ yoluyla aktardığı rivâyetlerde kullandığı lafızlar şunlardır: *أشدني, رأيت, حدثني, أخبرني*. Bu lafızlara daha önce değinildiği için kelimeleri aktarmakla yetindik.
4. Açık şekilde semâ yoluyla aktarılan rivâyetler; rivâyetin başında²²⁵ ve sonunda²²⁶ olmak üzere iki şekilde aktarılmıştır.

²¹⁶ Bu kısımda yer alan değerlendirmelerde Abdülfettah Fethînin eserinden yararlanılmıştır. Detaylı bilgi için bk. Fethî, s. 455.

²¹⁷ İbn Cülcül, s. 12.

²¹⁸ İbn Cülcül, s. 12.

²¹⁹ İbn Cülcül, s. 17.

²²⁰ İbn Cülcül, s. 12.

²²¹ İbn Cülcül, s. 27.

²²² İbn Cülcül, s. 11-12.

²²³ İbn Cülcül, s. 9.

²²⁴ İbn Cülcül, s. 11.

²²⁵ İbn Cülcül, s. 86, 104.

²²⁶ İbn Cülcül, s. 39, 61.

5. Bazen İbn Cülcül çağdaşı veya arkadaşı olan kişiden açık semâ rivâyetinde bulunur. Böyle durumlarda müellifin kullandığı ifade şudur:²²⁷ حدثني بنفسه

6. Meçhul semâ rivâyetlerinde İbn Cülcül'ün kullandığı lafızlar şunlardır:

a) ثبت “Bana şöyle aktarıldı...”²²⁸

b) زعم “Rivâyet edildiğine göre...”²²⁹

c) يقال “Denilir ki...”²³⁰

d) فقالت “Bir bayan dedi ki...”²³¹

e) روي “Rivâyet edildiğine göre...”²³²

f) حدثني “Bana aktarıldığına göre...”²³³

7. İbn Cülcül'ün ele aldığı bazı kişilerin hayatları konusunda kaynak kullanmaksızın, açık veya meçhul rivâyetinde bulunmaksızın malumat verdiği görülmüştür. Bu kişilerin isimlerini şöyle sıralayabiliriz: Asbağ b. Yahyâ et-Tabîb,²³⁴ Muhammed b. Temlîh,²³⁵ Kettânî olarak bilinen Ebü'l-Velîd Muhammed b. Hüseyin,²³⁶ Ahmed b. Hakem b. Hafsûn,²³⁷ Ebû Bekir Ahmed b. Câbir,²³⁸ Ebû Mûsâ Hârûn el-Eşvenî²³⁹ ve Muhammed b. Abdûn el-Cebelî el-Adedî.²⁴⁰ İbn Cülcül, ismi zikredilen Endülüslü bilge ve tabiplerle aynı dönemde yaşadığı ve bire bir görüşme imkânına sahip olduğu için bu kişilere dair kişisel tecrübelerine ve

²²⁷ İbn Cülcül, s. 113.

²²⁸ İbn Cülcül, s. 6.

²²⁹ İbn Cülcül, s. 11.

²³⁰ İbn Cülcül, s. 15.

²³¹ İbn Cülcül, s. 27.

²³² İbn Cülcül, s. 54.

²³³ İbn Cülcül, s. 89, 100.

²³⁴ İbn Cülcül, s. 108.

²³⁵ İbn Cülcül, s. 108-109.

²³⁶ İbn Cülcül, s. 109.

²³⁷ İbn Cülcül, s. 110.

²³⁸ İbn Cülcül, s. 110.

²³⁹ İbn Cülcül, s. 112.

²⁴⁰ İbn Cülcül, s. 115.

şahitliklerine dayalı bilgiler vermiştir. Bu sebeple müellif yazılı kaynaklara ve başkalarının rivâyetlerine ihtiyaç duymamış olabilir.²⁴¹

E. *Ṭabaḳātü'l-eṭṭibbâ' ve'l-ḥükemâ'* da Yer Alan Hadisler

İbn Cülcül, “Aslen Romalı, Süryanî ve Fârisî Olmayanlar” başlıklı altıncı tabakada Hz. Peygamber (s.a.v.) döneminde yaşayan Arap asıllı tabiplerden Hâris b. Kelede (ö. 13/634) ve İbn Ebû Rimse’nin biyografilerinin yer aldığı kısımlarda hadislerle yer vermiştir. Hâris b. Kelede’nin biyografisinde üç, İbn Ebû Rimse ile ilgili kısımda bir hadis aktararak eserinde toplam dört hadise yer vermiştir. İbn Cülcül’ün eserinde yer alan hadisler ve fikhî hükümler şu şekildedir:

1- Hz. Peygamber (s.a.v.) dönemindeki tabipler arasında yer alan Hâris b. Kelede’nin Muâviye dönemine kadar yaşadığını zikreden İbn Cülcül, Hâris b. Kelede ve Muâviye (ö. 60/680) arasında geçen diyaloga yer vermiştir. Bu rivayete göre tıbbın ne olduğunu soran Muâviye’nin sorusunu Hâris b. Kelede “*Ey müminlerin emiri tıp, el-ezm yani açlıktır.*”²⁴² şeklinde cevaplamıştır.

İbn Cülcül’ün aktarmış olduğu bu rivayet bir mevkûf hadîstir. Mevkûf hadisler, Hz. Peygamber’e ait olma ihtimallerinin bulunması ve sahâbenin anlayışlarını ortaya koymaları açısından önem arz etmektedir.²⁴³

İbn Cülcül’ün aktardığı bu rivayet mevkûf hadîs olduğu için *Kütüb-i Sitte*’de yer almamaktadır. Bu rivayete İbn Cülcül’den iktibasla İbnü’l-Kıftî ve İbn Ebî Usaybia eserlerinde yer vermişlerdir.²⁴⁴

İbn Cülcül’ün eserinden bu rivayeti iktibas eden İbn Ebû Usaybia bu diyalogun Hâris b. Kelede ve Hz. Ali arasında geçtiğini zikretmiş ve rivayette Muâviye ismine yer vermemiştir. İbn Ebû Usaybia bu rivâyetin devamında bu diyalogun aslında İran kısırsı

²⁴¹ Fethî, s. 456.

²⁴² İbn Cülcül, s. 54.

²⁴³ Yücel, s.137-138.

²⁴⁴ İbnü’l-Kıftî, s. 121; İbn Ebî Usaybia, s. 161.

Enûşirvan (531-579) ve Hâris b. Kelede arasında geçtiğini belirtmiştir ki²⁴⁵ bu daha isabetli bir tercihtir. Çünkü Hâris b. Kelede'nin İran'da kaldığı sırada İran kisrası Enûşirvan (531-579) ile yaptığı koruyucu hekimlik sohbetlerini ihtiva eden *Kitâbu'l-Muḥâvere fî't-Tıb* adlı bir risalesi olduğu kabul edilmektedir.²⁴⁶

İbn Cülcül'ün perhiz ile alakalı bu rivâyete yer vermesinin amacının koruyucu hekimliğin önemini vurgulamak ve eserini kaleme aldığı soylu zata tavsiye vermek olduğu düşünülebilir. Nitekim saray hekimleri halifelerin ve devlet adamlarının yeme- içmesiyle yakından ilgilenmişlerdir.

Sahâbeden birinin yarasının ağırlaşması üzerine Hz. Peygamber (s.a.v.) onun için Enmâr'dan iki tabip getirtmiş ve içlerinde en iyi olan tabibin tedavi etmesini istemiştir. Tabiplerden birinin Hz. Peygamber'e (s.a.v.) "...*Tıpta hayır ve fayda var mıdır?*" sorusuna Hz. Peygamber (s.a.v.) "*Hastalığı veren şifasını da göndermiştir.*"²⁴⁷ şeklinde cevap vermiştir.

İbn Cülcül'ün sened zincirini zikretmeden eserinde yer verdiği bu hadis İmam Mâlik'in (ö. 179/795), sahih rivayetleri derlediği *el- Muvatta* isimli eserinde ve İbn Ebû Şeybe'nin *el-Muşannef*'inde yer almaktadır.²⁴⁸ Bu hadis, Buhârî'nin (ö. 256/870) *el-Câmiu's-Sahîh* isimli eserinde²⁴⁹ yalnızca "*Hastalığı veren şifasını da göndermiştir.*" kısmı yer almaktadır.²⁵⁰ İbn Cülcül hadisin hemen ardından Hz. Peygamber (s.a.v.)'in tedavinin caiz olduğunu zikrettiğine temas etmiştir.

Hz. Peygamber (s.a.v.) döneminde İslâm toprakları arasında yer almayan Enbâr'dan gelen tabiplerin müslüman olmadıkları düşünülebilir. Nitekim Gayr-i Müslimlere tedavi olmanın caiz olup olmadığına dair zikredilen hadisler arasında bu hadiseye de yer verilmiştir. Hz. Âişe'nin (r.a.) rivayet ettiği sahih hadislerde Hz. Peygamber'in (s.a.v) hastalandığı zaman tedavi amaçlı gayr-i Müslimlere de başvurduğu anlaşılmaktadır. Hz. Âişe'nin (r.a.) rivayet ettiği hadise göre; Ömrünün son günlerinde hastalığı artan Hz. Peygamber'i (s.a.v.) tedavi

²⁴⁵ İbn Cülcül, s. 55. (nâşirin 8 nolu dipnotu); İbn Ebî Usaybia, s. 161.

²⁴⁶ Abdullah Köse, "Hâris b. Kelede", *DİA*, C.16, İstanbul: TDV Yayınları, 1997, s. 199

²⁴⁷ İbn Cülcül, s. 54.

²⁴⁸ İmam Malik, *el-Muvatta*, II, 943; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, V, 31.

²⁴⁹ Buhârî, Tıb, 1.

²⁵⁰ Buhârî, Tıb, 1.

etmek amacıyla Arap ve Acemden gelen doktorların öğrettiği tedavi şekillerine göre Hz. Peygamber (s.a.v.) tedavi edilmiştir.²⁵¹ Gayr-i Müslimlere tedavi olmanın caiz olduğuna dair hadislere yer verildikten sonra âlimler bunun caiz olduğunu belirtmek amacıyla Hz. Peygamber'in (s.a.v.) hicret ettiği sırada usta müşrik bir kılavuzu ücretle tuttuğunu, Huzâalılarn müşrik ve müslümanlarını sırdaşları olarak kabul ettiğini delil olarak getirmişlerdir.²⁵² Bu deliller arasında İbn Cülcül'ün Hâris b. Kelede ile ilgili kısımda zikrettiği son hadiseye de yer vermişlerdir ki diğer maddede bu hadise değineceğiz.

Tıpta uzman bir hekim olup aynı zamanda hadis ve fıkhıta kendisini geliştiren İbn Cülcül'ün, Hâris b. Kelede'nin biyografisinde Hz. Peygamber'in (s.a.v.) Müslümanların tedavi için, gayr-i müslimlere danışılmasına cevaz verdiğini belirten fikhî hükmü belirtmesi dikkate değerdir. Nitekim Müslüman bir hastanın alanında yetenekli müslüman bir hekime danışmadan gayr-i müslim tabibe danışması caiz değildir. Fakat zorunlu hallerde gayr-i müslim bir tabibe tedavi amacıyla başvurması caizdir. Kişinin bunu yapması gayr-i Müslimleri veli edinme yasağı çerçevesine giren bir davranış değildir. Onlara güzel bir şekilde hitap etme ve iletişim halinde olması “İçlerinden zulmedenleri hariç, ehl-i kitapla ancak en güzel şekilde mücadele edin”²⁵³ ayeti kapsamında güzel bir davranış olur.²⁵⁴

3- İbn Cülcül eserinde Sa'd b. Ebû Vakkâs'ın rivâyet ettiği bir hadise yer vermiştir. Bu hadise göre; hastalanan Sa'd b. Ebû Vakkâs'ı, Hz. Muhammed (s.a.v.) ziyaret etmiş ve onu tedavi etmesi için mahir tabip Hâris b. Kelede'nin getirilmesini istemiştir. İbn Cülcül bu hadise yer verdikten sonra “*Rasullulah (s.a.v) tabipler ve meselelerini [tedavi yöntemlerini] okumalarını ve [tıp ilmini] öğrenmelerini emretti.*”²⁵⁵ Şeklinde değerlendirmelerde bulunmuştur.

Ebû Dâvud'un Sünen'inde aynı rivâyete biraz daha detaylı bir şekilde yer verilmektedir. Sa'd b. Ebû Vakkâs hastalanınca ziyaretine gelen Hz. Peygamber (s.a.v.) elini

²⁵¹ İbn Kayyim, *Zâdü'l-Me'âd fî Hedyi Hayri'l-İbâd*, thk. Abdu'l-Kadir İrfanu'l-İşâ, Daru'l-Fikr Yay. C. IV, Beyrut, 2003, s.13-17.

²⁵² el-Kettânî, s. 38.

²⁵³ Ankebût 29/46.

²⁵⁴ el-Kettânî, s. 39.

²⁵⁵ İbn Cülcül, s. 54.

Sa'd'ın göğsüne koyduğunda onun kalbinden rahatsızlandığını söylemiş ve tıp bilgisine sahip olan Hâris b. Kelede'nin yanına gitmesini tavsiye etmiştir.²⁵⁶

Sünen'i şerhedenler bu rivâyeti uzmanlık gerektiren bu hastalık türünde Hâris b. Kelede'nin bilgisi olduğu ve onun mahir bir hekim olduğu şeklinde yorumlamışlardır.²⁵⁷

İbn Cülcül'ün Hâris b. Kelede ile ilgili kısımda yer verdiği hadisleri şu şekilde değerlendirmek mümkündür: Öncelikle Müslüman ve gayr-i müslim bilginlerin biyografilerine eserinde yer veren müellifin gayr-i müslim tabiplere tedavi amacıyla danışmanın caiz olduğuna dair hadislere yer vermiştir. Hadislerden sonra ise müellif bu fikhî hükmü vurgulamak amacıyla ilgili kısımda kendisi de bizzat bunun caiz olduğunu belirtmiştir. Böylece müellif İslam medeniyetinde Hz. Muhammed (s.a.v.) döneminden itibaren farklı din mensuplarına saygı gösterildiği, ilmî anlamda üstün olanlara saygı duyulup başvurulması gerektiği ve farklı unsurların İslâm dininden ziyade İslâm medeniyeti çatısı altında hoşgörüyü bir arada yaşama örneğini sergilediğini göstermek istemiştir. İkinci olarak müellifin Hâris b. Kelede ile ilgili kısımda, Hâris ile alakası olmayan hadisleri bir arada aktardığı gözlemlenmiştir. Müellif gayr-i müslim tabiplere tedavi amacıyla danışmanın caiz olduğuna dair aynı zaman diliminde farklı durum ve kişiler tarafından gerçekleşen olayı aktararak düşüncesini pekiştirmek istemiştir. Bu paragraf da daha öz anlatılmalı. Metin yorucu.

4- İbn Cülcül, İbn Ebû Rimse ile ilgili kısımda Nuaym'dan iktibas ettiği hadise sened zinciriyle birlikte eserinde yer vermiştir. Bu hadise göre; kendisinin tabip olduğunu belirten İbn Ebû Rimse, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) iki omuzu arasındaki mührü görmüş ve onun kötü huylu bir tümör olduğunu düşünerek cerrahi müdahaleyle eksizyon etmek istemiştir. Hz. Peygamber (s.a.v.) “*Sen arkadaşsın, tabip olan Allah'tır.*” diyerek İbn Ebû Rimse'nin bu isteğini geri çevirmiştir.²⁵⁸

İbn Cülcül, bu hadisi Hz. Peygamber'in (s.a.v.) İbn Ebû Rimse'nin iyi bir cerrah olduğunu fakat ilimde üstün biri olmadığını bildiği şeklinde yorumlamıştır. İbn Cülcül'ün, İbn Ebû Rimse hakkında aktarmış olduğu ifadeler birbiriyle çelişmektedir. Nitekim İbn Cülcül,

²⁵⁶ Ebû Dâvud, Tıb, 12.

²⁵⁷ el-Kettânî, s. 35.

²⁵⁸ İbn Cülcül, s. 57-58.

İbn Ebû Rimse'yi önce cerrahlıkta mahir bir tabip olarak nitelendirirken daha sonra ilimde üstün bir kişi olmadığını belirtmiştir.

Muhammed Hamidullah, İbn Ebû Rimse'den aktarılan bu rivâyete *İslâm Peygamberi* eserinde detaylı bir şekilde yer vererek, bu rivâyeti Arabistan'da tıp ilminin seviyesinin üstünlüğüne bir delil olarak sunmuştur. Bu rivâyete göre Teymu'r-Rebâb kabilesine mensup Ebû Rimse et-Teymî İslâm'ı kabul etmek üzere Medine'ye gelmiş; tabipler ailesine mensup başarılı ve çok ünlü bir hekim olduğunu vurguladıktan sonra, Hz. Peygamber'i (s.a.v.) ayırt etmede bir işaret olarak bilinen omuzundaki güvercin yumurtası büyüklüğündeki mührü, bir tür tümör olabileceği düşüncesiyle incelemek ve ameliyatla onu bulunduğu yerden çıkarmak istemiştir. Hz. Peygamber (s.a.v.) ise İbn Ebû Rimse'nin cerrahî müdahale teklifini mührün peygamberlik nişanesi olması sebebiyle kabul etmemiştir. İbn Cülcül'ün aktardığı bu hadis İslâm kaynaklarıyla uyuşmamaktadır. Zira İbn Cülcül, hadiste İbn Ebû Rimse'yi pratisyen bir tabip gibi aktarırken diğer kaynaklarda İbn Ebû Rimse tabipler ailesine mensup çok ünlü bir hekim olarak tanıtılmıştır.²⁵⁹

İbn Cülcül'ün hadis aktardığı kişi Nuaym b. Hammâd el-Huzâî'dir (228/843).²⁶⁰ Cerh ve ta'dîl kurallarına göre; Nuaym b. Hammâd'ın şahsiyetli ve âbid bir kişi olduğu söylenmekle birlikte hemen hemen bütün hadis münekkidleri zayıf ve münker hadis rivayet etmekle tanındığını, rivayetlerinde çokça yanlışlık birbirine karıştırdığını belirtmişlerdir. Rivayetleri pek kabul görmeyen Nuaym'ın sünneti korumak amacıyla hadis uydurduğunu söyleyenler olduğu gibi rivayetlerinin delil olarak kullanılamayacağını ileri sürenler de olmuştur.²⁶¹

²⁵⁹ Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, s. 663; ayrıntılı bilgi için bk. İbn Hanbel (II, 227, 228) ve İbn Sa'd (I/II, s. 132-133).

²⁶⁰ İbn Cülcül, s. 58. (nâşirin 2 nolu dipnotu).

²⁶¹ Ali Çelik, "Nuaym b. Hammâd", *DİA*, C.33, İstanbul: TDV Yayınları, 2007, s. 249.

F. *Ṭabaḳātü'l-eṭṭibbâ' ve'l-ḥükemâ'*'nın Mahiyeti ve Özellikleri

İbn Cülcül'ün, *Ṭabaḳātü'l-eṭṭibbâ' ve'l-ḥükemâ'*'sının en dikkat çekici özelliği, insanlık tarihinde Antik dönemden itibaren Grek, Roma, Sümer, Asur, Babil, Mısır, İran, Bağdat, Kurtuba ve Endülüs gibi büyük medeniyetlerde yetişmiş farklı köken ve inanca mensup meşhur bilgin ve tabiplerin biyografilerinin tanıtılmaya çalışılmasıdır. Eser giriş, dokuz tabaka ve sonuç bölümünden oluşmaktadır.

Giriş kısmında, İbn Cülcül'ün kitabı yazarken yararlandığı Arapça eserin yanı sıra Latin kaynaklı eserleri belirtmiş olması eserin en ilgi çekici özelliğidir. Müellif el-Belhî'nin *Kitâbü'l-Ulûf*'u ile Pavlus Orosius'un *Historiae Adversus Paganos*'u ve St. Jérôme'nin *Chronicon*'un isimlerini yazarlarıyla birlikte zikretmiştir. Bu sebeple İbn Cülcül İslâm dünyasında Latin kaynaklarını kullanan ilk Müslüman müelliftir. Bu kısımda ayrıca müellifin, adını açıkça belirtmediği şahsın isteği doğrultusunda kaleme aldığı eserinin te'lif sebebine dair açıklamaları bulunmaktadır.

İbn Cülcül eserinde Hz. Âdem'den (a.s.) içinde bulunduğu II. Hişam dönemine kadar haklarında herhangi bir şüphe bulunmayan doğuda ve batıda meşhur bilge ve tabiplerle, Endülüs'te halifelere yakın olan kişileri imkânları dâhilinde tanıtmayı hedeflemiştir. Fakat müellif söz konusu dönem aralığında bir istisnaya giderek Abbâsî halifesi er-Râzî-Billâh döneminden Tâi'-Lillâh dönemine kadar doğu İslâm dünyasında meşhur bilge ve tabiplere eserinde yer vermediğini farklı gerekçelerle eseri kaleme aldığı şahsa özellikle belirtmiştir. İbn Cülcül'ün sarf ettiği bu sözler ve iddeaları bilgiler ve tabiplerin hayatına dair eserin evrensel tarih bakış açısıyla yazılmasına gölge düşürmüştür. Bu istisnayı bir kenara bırakırsak İbn Cülcül, *Ezel-i Hikmet* anlayışıyla kadim medeniyetlerdeki meşhur bilge ve tabiplerin bilgi ve tecrübelerini, Müslümanların devraldığı düşüncesiyle saygı ve sahiplenme duyguları çerçevesinde bir biyografi tarihi yazmıştır.

İbn Cülcül, incelediği ünlü bilgin ve tabiplerin daha çok bilinen isimlerine başlıkta yer verirken bazen isim, künye ve lakaplarını da bir arada vermiştir. Müellif yöntem olarak eserine aldığı kişilerin biyografik bilgilerini aktarırken mümkün oldukça dinî kimliklerine dair malumat da vermeye çalışmış, doğum ve vefat tarihlerini belirtmeden yaşadıkları dönem ve coğrafyayı belirlemek amacıyla dönemin hükümdarına veya hüküm süren devletin adına atıfta

bulunmuştur. İncelediği isimlerin ihtisas alanlarını tespit etme gayesini taşıyan müellif eserdeki isimlerin öne çıktığı alan veya alanlara dair değerlendirmelerde bulunmuştur. Eserine aldığı isimlerin kaleme aldıkları eserlerin isimlerini zikreden müellif kişilerin hikmetli sözleri ve şiirlerine eserinde yer vermeye özen göstermiştir. Son olarak ele aldığı kişilere dair yazılı ve sözlü kaynaklardaki rivâyetlere yer veren İbn Cülcül aktardığı rivâyetlerin doğruluğuna dair hassas davranmaya çalıştığını zikretmiş fakat nasıl bir yöntem kullandığını belirtmemiştir.

Saray hekimleri arasında yer alan ve II. Hişâm'ın özel hekimliğini yapan İbn Cülcül bu avantajlar sayesinde muasırı olduğu meslektaşları hakkında kendi şahitliğine dayalı detaylı bilgiler vermiştir.²⁶² Müellifin Endülüslü ünlü bilgin ve tabiplere dair orijinal ve önemli malumat verdiği son tabaka eserin en öne çıkan kısmıdır. Bu tabakada müellif incelediği tabiplerin halifeler ve devlet-saray çevresiyle ilişkileri, hangi kabileye mensup oldukları, meslektaşlarıyla ilişkileri, te'lif ettikleri eserler, ekonomik durumları, servetleri, kendilerine hediye edilenler, hobileri, yazdıkları şiirler, ihtisas alanları, tabiplik dışında aldıkları vazifeleri, yaşadıkları yerler, yaptırdıkları hayır-hasenatlar, Endülüs dışındaki topraklara yaptıkları ilim seyahatleri, kimlerden ders aldıkları, kimlere ders verdikleri, eczacılıkla ilgili uğraşları, ilaç isimleri ve ücretleri, tedavi yöntemleri ve ücretleri, hasta sayıları, görevlerinden azledilmeleri, kutsal mekânları ziyaretleri, ölüm sebepleri, bestialite ve oğlancılık konularına dair orijinal bilgiler vermiştir.

İbn Cülcül'den sonra gelen tıp, eczacılık ve aklî ilimlerde temayüz etmiş kişilerin biyografisini yazan tabakat âlimleri onun *Tabakâtü'l-eṭṭibbâ'* ve *'l-ḥükemâ'* yı tabakalar halinde tasnif etmesi ve tabakaları birbirinden ayırmak için kullandığı metodolojiden etkilenmişlerdir. İbn Cülcül'ün eserinden özellikle Mağrib ve Endülüs'te yetişmiş kişilere dair vermiş olduğu malumattan yararlanan tabakat yazarları arasında eseri kaynakları arasında göstermeyen Kâdî Sâ'id (*Tabakâtü'l-ümem*) ve İbnü'l Kiftî (*İḥbâru'l- 'ulemâ' bi-aḥbâri'l- ḥükemâ*) ile eseri kaynakları arasında zikreden İbn Ebî Usaybia (*'Uyûnü'l-enbâ' fî ṭabakâti'l- eṭṭibbâ*) özellikle dikkat çekmektedir.

Günümüze tek nüsha yoluyla ulaşan *Tabakâtü'l-eṭṭibbâ'* ve *'l-ḥükemâ'* Fuâd Seyyid, tarafından 1955 yılında Kahire'de neşredilmiştir. Daha sonra eser 1985 yılında Beyrut'ta da

²⁶² İbn Cülcül, s.112-113.

yayınlanmıştır. Nâşir, esere dair yazdığı önsözde, İbn Cülcül'ün yaşadığı dönemin sosyal, siyasî ve ilmî durumu, müellifin hayatı, eserleri, İslâm te'lif geleneğindeki tabakatlar, eserin muhtevası, yazılı ve sözlü kaynakları, etkileri, esere dair değerlendirmeleri, İbn Cülcül'e nispet edilip elimizdeki nüshadau geçmeyen rivâyetleri, eseri neşrederken kullandığı metodu uzun izahlarla açıklamıştır. Eserin sonuna ise eseri neşrederken başvurduğu kaynakların kısaltmaları ve açıklamaları, eserde geçen şahıs isimleri, coğrafya isimleri, kitap isimleri, eseri neşrederken başvurduğu Arapça eserleri, başvurduğu batılı kaynakları ile bir fihrist eklemiştir.

G. İbn Cülcül'ün Tabakalara Ayırma Metodolojisi

İbn Cülcül'ün *Tabakātü'l- eṭṭibbâ' ve'l-ḥükemâ* isimli eseri dokuz tabakaya ayırırken belli usullere dayanarak açık ve tutarlı ilkesel bir yöntem benimsediği görülmektedir. Müellif tıp ve aklî ilimler alanlarında şöhret sahibi kişileri coğrafi bölge merkezli bir ayırma tabi tutmuş ve dokuz tabaka halinde incelemiştir. Eserin tabaka başlıklarına bakıldığında müellifin coğrafi taksimi benimsediği görünse de özü itibarıyla İbn Cülcül zamana ve coğrafyaya bağlı bir ayrımı benimsemiş, incelediği kişilerin biyografilerini zincirleme bir tarih olarak vefat tarihlerine göre sıralamıştır.

Müellif ele aldığı kişileri yaşadığı dönem ve bölgeyi dikkate alarak her bir isme uygun tabakada değinmeye özen göstermiştir. Buna göre eserdeki dokuz tabakanın başlıkları şu şekildedir:

1. Tıbbî Bilgelik ve Yüce Felsefe Hakkında Konuşanlar,
2. Tıp ve Felsefe Hakkında Konuşup Bu Alanlarda Ünlene Kimselerin Oluşturduğu Roma –Yunan Bilgeliği,
3. Tıp ve Felsefe Alanında Şöhrete Kavuşmuş, Farslılar Sonrası Dönemde Kendi Devletlerinde Ortaya Çıkmış Yunanlı Bilgeler
4. Roma'nın İnşasından Sonra Kayser [Roma] Devletinde [Tıp ve Felsefe Hakkında Konuşan] Yunanlı Bilgeler

5. İskenderiyeli Bilgeler
6. Aslen Romalı, Süryanî ve Fârisî Olmayanlar
7. Tıp ve Felsefe Alanlarında Öne Çıkan, Bir Kısım Müslüman Bir Kısım Hristiyan İslâm Bilgeleri
8. Mağrib’de İkamet Eden İslâm Bilgeleri
9. Endülüslü Bilgeler ve Tabipler

İbn Cülcül eserine aldığı isimleri yaşadıkları bölgelere göre tabakalara ayırırken aynı tabakada olanları kronolojik olarak vefat tarihlerini dikkate alarak sıralamaya özen göstermiştir. Müellif eserin iki yerinde yalnızca kronolojiye dikkat etmeden kişileri sıralamış ve bunun sebeplerini açıkça belirtmiştir. Öncelikle Yunan mitolojisinde sağlık tanrısı olan Asklêpios’u babası Apollon’un hayatından önce veren müellif daha sonra Aristoteles’i Sokrat’tan önce zikretmiştir. Hoca talebe ilişkisinde sıralamanın Sokrat, Eflâtun ve Aristoteles şeklinde olduğunu zikreden İbn Cülcül’ün kronolojide sonra olan kişiyi daha önce zikretmesinin sebebi, ihtisas alanlarında öne çıkan ve şöhretleri daha yaygın olan kişilere eserinde öncelik vermesinden kaynaklanmaktadır.

İbn Cülcül’ün, *Tabakâtü’l-eṭṭibbâ’ ve’l-ḥükemâ’* isimli eseri tabip ve bilgeler tarihi açısından son derece önemli bir kaynaktır. Tabiat felsefesi ve yüce hikmetten söz ederek eserine başlayan müellif kendi dönemine kadar gelen tıp ve aklî ilimler tarihini muhtasar bir şekilde yazmıştır. Bu doğrultuda yüce ve ilk tabaka diye isimli birinci tabakada İslâm düşünce tarihinde olduğu gibi Âdem’in soyundan gelen, aklî ilimlerin kurucusu kabul edilen, yarı efsanevî bir şahsiyet olan Hermes ile eserini başlatmıştır. İkinci tabakada milattan önce Roma–Yunan dünyasında tıp ve felsefe alanlarında ünlenen kimselerin biyografisine, Üçüncü tabakada büyük İskender sonrası dönemde ortaya çıkmış Yunanlı bilgelere, Dördüncü tabakada Roma döneminde ortaya çıkan Yunan filozof hekim Galen’e yer vermiştir. Beşinci tabakada herhangi bir kişinin biyografisine yer vermeyen müellif Hristiyanlığın başlangıcından İslâmiyet’in doğuşuna kadar İskenderiye’de öne çıkan filozof-hekimlere dair genel bir değerlendirme yapmıştır. Altıncı tabakada İslâm’ın ortaya çıkışından Abbâsîler dönemine kadarki süreçte öne çıkan Hz. Peygamber (s.a.v.) döneminde yaşamış Arap asıllı

tabiplerle Emevîler dönemindeki ünlü tabiplerin biyografisine yer vermiştir. Yedinci tabakada Abbâsîler dönemi ve coğrafyasında İslâm medeniyeti altında yetişmiş farklı dinî ve etnik gruplara mensup bilgelerin biyografisine yer vermiştir. Sekizinci tabakada Mağrib’li İslâm bilgelerine, dokuzuncu tabakada ise Endülüslü bilgiler ve tabiplere yer vermiştir.

İbn Cülcül, incelediği kişilerin biyografisine yer verirken bazen aynı başlık altında birden fazla kişi hakkında bilgi vermiştir.²⁶³ Örneğin Hâris b. Kelede’nin biyografisine yer veren müellif söz konusu kısımda Beni Enbâr kabilesinden gelen iki tabiple Hz. Peygamber’in (s.a.v.) tıbbın değerli olduğuna dair diyaloguna yer vermiştir. Hâris b. Kelede’nin biyografisinin sonunda müellif Hz. Ömer’in (ö. 23/644) Ebû Lü’lue Fîrûz en-Nihâvendî tarafından hançerlenerek yaralanması neticesinde tedavi eden tabibe yer vermiştir.²⁶⁴ Her ne kadar müellif bu tabibin Hâris b. Kelede olduğunu aktarsa da bu bilgi yanlıştır. Zira Hz. Ömer yaralanınca ona Benû el-Hars b. Ka’b kabilesinden bir tabip getirilmiştir.

İbn Ebû Rimse’nin biyografisinde de müellif aynı başlık altında farklı kişilere dair bilgi vermiştir. Nitekim İbn Ebû Rimse ile ilgili rivâyetlere yer veren müellif ilgili kısmın sonunda Rasûllulah’ın (s.a.v), hastalanan Übey b. Kâ’b’ı tedavi etmesi için bir tabip gönderdiğini aktarmıştır.²⁶⁵ Nuaym’dan rivâyet edilen bu kısmın İbn Ebû Rimse ile alakası olmadığı açıktır. Müellif İbn Ebû Rimse’yi tedavi için gönderilen doktorun kim olduğu veya uzmanlık alanının ne olduğuna dair bilgi vermemiş, genel olarak bir doktorun gönderildiğini söylemiştir. İbn Cülcül’ün, Hz. Peygamber (s.a.v.) dönemindeki tabiplerin biyografisinde bir başlık altında birden fazla tabibe dair yer vermesinin nedeni bahsi geçen tabiplerin birbirlerine yakın sürede yaşamış olmasından kaynaklanabilir. Ayrıca müellifin aynı başlık altında farklı tabiplere dair Hz. Peygamber (s.a.v.) ve ashabdan rivâyetlere yer vererek tıbbın değerli bir ilim olduğunu vurgulamak istemiş olabilir. Zira müellif söz konusu kısımların sonunda kendi değerlendirmelerine de yer vermiştir.

²⁶³ Fethî, s. 458.

²⁶⁴ İbn Cülcül, s. 54.

²⁶⁵ İbn Cülcül, s. 57.

H. Tabakaların Muhtevası ve Özellikleri

İbn Cülcül, dokuz tabakada incelediği eserinde elli yedi ünlü bilgin ve tabibin biyografisine yer vermiştir. İbn Cülcül'ün zikrettiklerinden hareketle eserin dokuz tabakasının muhtevası hakkında şunları söylemek mümkündür:

İbn Cülcül, tıbbî bilgelik ve yüce felsefe hakkında konuşanlar başlıklı, yüce ve ilk tabaka diye isim verdiği birinci tabakada sırasıyla Birinci Hermes, İkinci Hermes, Üçüncü Hermes, Asklêpios ve Apollon olmak üzere beş kişinin biyografisine yer vermiştir.²⁶⁶ Müellif tıp ve felsefeyi, Ebû Ma'ser el-Belhî'nin *Kitâbü'l-Ülûf* undan iktibasla, her biri farklı özelliklere sahip olan üç Hermes'in hayatını aktardıktan sonra, Şam'da yaşayan Üçüncü Hermes'in öğrencisi Asklêpios ile Grek-Rum diyarında tıp hakkında konuşan ilk bilge-filozof Apollon'un hayatını zikrederek bölümü coğrafi açıdan da ayrıma tabi tutmuştur.

Tıp ve felsefe öğreniminin başlangıcında ilahî vahiy ve ilhamın bulunması sebebiyle bu ilimlerin yüceliğini savunan İbn Cülcül, aklî ilimlerin kurucusunun Ciyûmert denilen Âdem'in soyundan gelen Hermes olduğunu zikretmiştir. İslâm düşünce tarihinde görüldüğü gibi Hermes'i Hz. İdris ile aynı şahıs kabul eden müellif, tıp hakkında ilk defa düşünen ve konuşan, yıldızlar hakkında bilgi veren, bütün ilimleri formülleştiren ve insanlara giyinmeyi öğreten ilk kişi olmasından hareketle eserini Hermes ile başlatmıştır.

Tıbbın ortaya çıkışının ezeli mi hâdis mi, tıbbî bilgilerin Allah'ın vahyi ve ilhamıyla mı yoksa insanın kendi tecrübesiyle mi ortaya çıktığına dair görüşünü müellif Asklepios ile ilgili kısmın sonunda Eflâtun, Hipokrat ve Galen'den yaptığı alıntılarla açık bir şekilde belirtmiştir. İbn Cülcül, tıp ve felsefe öğreniminin başlangıcında ilahî vahiy ve ilham bulunduğundan dolayı bu ilimlerin yüceliğine delil olduğu sonucuna ulaşmıştır. İbn Cülcül de Yunan mitolojisinde tıp tanrısı kabul edilen Asclepios'u, eserinde *tıp tanrısı* yerine *tıbbın mucidi* olarak tanıtmış, Antik Yunan eserlerinin tercüme etmiş, İslâm dünyasında Yunan mitolojisindeki tıp tanrısı yerine, Tanrı'nın ilhamına nail olmuş mahir bir hekim olarak algılanmış ve tıbbî deneyerek bulan ilk hekim olarak kabul edilmiştir.²⁶⁷

²⁶⁶ İbn Cülcül, s. 5-6, 8, 13-15.

²⁶⁷ Ali Haydar Bayat, *Tıp Tarihi*, İstanbul: Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği, 2010, s. 106.

İbn Cülcül, tıp ve felsefe hakkında konuşup bu alanlarda ünlenen kimselerin oluşturduğu Roma-Yunan bilgeliği başlığını verdiği ikinci tabakada, milattan önce yaşamış olan Hipokrat, Dioskorides, Eflâtûn, Aristoteles, Sokrat ve Demokritos'un biyografilerine yer vermiştir.²⁶⁸ İkinci tabakanın başlığında kronolojik bir ibare yer almamasına rağmen müellifin bu başlık altında zikrettiği kişileri dönemsel açıdan da ortak paydada incelediği anlaşılmaktadır.

İbn Cülcül, bir önceki tabakanın devamı olacak şekilde bu tabakayı Asklepios'un soyundan gelen ve şerefli biri olan Hipokrat ile başlatmıştır. İbn Cülcül'ün, bilimsel tıbbın kurucusu kabul edilen Hipokrat'ın Asklepios'un soyundan geldiğini belirtmesi tıp ilminin ilahî kaynaklı ve değerli olduğu düşüncesini taşıdığına işarettir ki müellif eserde tıp ilminin herkese öğretilmeyeceği açıkça ifade etmiştir.²⁶⁹

İslâm dünyasında el-hakîm unvanıyla kastedilen kişi Aristoteles²⁷⁰ iken müellifin bu unvanı Aristoteles'in hocası Eflâtun için kullanması dikkatlerden kaçmayacak bir husustur. Müellif Aristoteles'in İskender'e sekiz cümleden oluşan yükümlülükleri, tedbir ve önlemleri hakkında bir mektup yazdığını, defnedilmesinden sonra kabrinin üzerine sekizgen bir anıt yapılarak her köşesine bu sekiz cümlelerin yazılmasını vasiyet ettiğini²⁷¹ zikretmiştir. Mahiyet itibarıyla siyaset ve ahlâk konularında İskender'e hitaben yazıldığı iddia edilen öğüt içeren bu mektubun Aristo ile bir ilgisi yoktur.²⁷²

İbn Cülcül, bu tabakada yer alan Hipokrat, Sokrat, Eflâtûn, Aristoteles'i güzel ahlaklı ve bilge kişi olarak tanıtmıştır. Müellif bu isimlerin üstün zekâsı ve felsefî-ilmî şahsiyetlerini övmek amacıyla birçok rivâyet aktarmıştır. Özellikle Sokrat'ı politeist toplumda Mecusî ve yıldızlara tapan insanlarla mücadele eden, tevhid inancını ve ahiretin varlığını savunan zâhid ve vâiz bir kişi olarak tanıtmıştır.

İbn Cülcül, tıp ve felsefe alanında şöhrete kavuşmuş, Farslılar sonrası dönemde kendi devletlerinde ortaya çıkmış Yunanlı bilgeler başlıklı üçüncü tabakada başlıktan hemen sonra Yunan devletinin hüküm süresine dair yorum yapmıştır. Yunanlı Kleopatra'yı “*el-Hikme*”

²⁶⁸ İbn Cülcül, s. 16-17, 21, 23-27, 30-31, 33.

²⁶⁹ İbn Cülcül, s. 13.

²⁷⁰ Mahmut Kaya, “Aristo”, *DİA*, C.3, İstanbul: TDV Yayınları, 1991, s. 376.

²⁷¹ İbn Cülcül, s. 26.

²⁷² Kaya, “Aristo”, s. 378.

unvanıyla zikretmiştir. Bu dönemde ortaya çıkıp daha önce anlattığı şahıslar gibi ünlü olmayan dört kişinin yaptıkları çalışmalarla bilinmesi gerektiğini zikreden bu kişilerin biyografilerine değineceğini zikretmiş ama biyografilerine yer vermeden genel bir değerlendirme yapmakla yetinmiştir. Müellif bu başlık altında matematik ve astronomi ilimlerinde çalışmalarıyla öne çıkan Batlamyus, Katon ve Öklid'in biyografisine yer vermiştir.²⁷³

İbn Cülcül, Roma'nın inşasından sonra Kayser [Roma] devletinde [tıp ve felsefe hakkında konuşan] Yunanlı bilgiler başlıklı dördüncü tabakada yalnızca Galen'in biyografisine yer vermiştir.²⁷⁴ Müellif Galen'in yaşadığı dönemdeki filozof ve tabiplerin Galen kadar meşhur olmaması ve isimlerinin az anılması nedeniyle bu tabakada başka isme yer vermediğini belirtmiştir. Galen olmasa tıbbın varlığını sürdüremeyeceğini, yeryüzünden silinip gideceğini zikreden müellif Hipokrat'ın mirasını alarak eserlerini şerh eden ve bunları öğrenilebilir hale getirerek tıbbı yükselten Galen'i tıbbın anahtarı olarak addetmiştir.²⁷⁵

İbn Cülcül, İskenderiyeli bilgiler başlıklı beşinci tabakada herhangi bir kişinin biyografisine yer vermeden Hristiyanlığın başlangıcından İslâmiyet'in doğuşuna kadar İskenderiye'de öne çıkan filozof-hekimlere dair genel bir değerlendirme yapmıştır.²⁷⁶ Müellif, Mesîh'in (a.s.) davetinin [Hristiyanlığın] yayılıp Roma İmparatorluğu'nda resmiyet kazanmasının ardından İskenderiye'de kümelenen mahir ve zeki filozofların, kendilerine intikal eden kitapları incelediğini ve bu kitaplar içinden Galen'in kitaplarını, ezberlenmesini kolaylaştırmak için asıllarını değiştirmeden özetleyip bir araya getirerek cevâmî ve özet kitaplar yaptıklarını zikretmiştir. İskenderiye Okulu mensuplarından te'lif ettikleri eser ve çalışmalarıyla öne çıkan birkaç kişiyi ismen zikretmiş, hayatlarına daha sonra yer vereceğini belirtmiş fakat biyografilerine yer vermeden bölümü bitirmiştir.

İbn Cülcül, aslen Romalı, Süryanî ve Fârisî olmayanlar başlıklı altıncı tabakada başlıktan hemen sonra döneme dair genel değerlendirmeler yapmıştır. Buna göre müellif, İslâm'ın ortaya çıkmasıyla Hz. Peygamber'in (s.a.v) tebliğe başlamasının, Kayser Heraklios zamanında olduğunu belirtmiştir. Takva ile hidayet yolunu seçenlerin gayretleriyle, Hz.

²⁷³ İbn Cülcül, s. 34-36, 38, 39.

²⁷⁴ İbn Cülcül, s. 41-44.

²⁷⁵ İbn Cülcül, s. 44.

²⁷⁶ İbn Cülcül, s. 51.

Peygamber'in davetinin başarıya ulaşmasıyla Arapların yüce bir önderlik ve üstün hikmetle bezeli büyük bir devlet kurması neticesinde tarih boyunca medeniyetlere ev sahipliği yapmış coğrafyaların büyük devletleri ve ulu milletlerinin Müslümanların hâkimiyetine girdiğini belirtmiştir. Allah'ın Yesrib'i (Medine) yurt, Hicazı bölge ve Ensar'ı yardımcı olarak seçtiğini zikreden İbn Cülcül, bu tabakada Hz. Peygamber (s.a.v.) döneminde isimleriyle meşhur olan bilge tabiplere yer vereceğini söylemiştir. Müellif bu tabakada Hz. Peygamber (s.a.v.) döneminde yaşayan Arap asıllı Hâris b. Kelede, İbn Ebû Rimse ile Emevîler döneminde yaşamış Arap asıllı İbn Ebhur ve Yahudi Mâserceveyh'in biyografisi olmak üzere dört tabibe yer vermiştir.²⁷⁷ Müellif Hz. Peygamber (s.a.v.) dönemindeki tabipler ile ilgili kısımlarda Hz. Peygamber'in sağlık ve hastalık hallerinde tıbbî ölçülere uyduğu ve tavsiyelerde bulunduğu rivâyetlere yer vererek tıbbın değerli bir ilim ve sanat olduğunu hadis-i şeriflerle de ispatlamak istemiştir. Mâserceveyh ile ilgili kısımda ise müellifin başta tıp kitapları olmak üzere aklî ilimlere ait kitapların tercümesiyle alakalı dikkat çekici bilgilere yer verdiği görülmektedir.

İbn Cülcül, tıp ve felsefe alanlarında öne çıkan, bir kısmı Müslüman bir kısmı Hristiyan İslâm bilgeleri başlıklı yedinci tabakada Abbâsîler dönemi ve coğrafyasında yaşayan bir kısmı Müslüman bir kısmı Hristiyan olan Buhtîşû, Cibrîl (Cibrâîl b. Buhtîşû), Yuhannâ b. Mâseveyh, Yuhannâ b. Bıtrîk, Huneyn b. İshâk, Ebû Yûsuf Ya'kub b. İshâk [Kindî], Sâbit b. Kurre el-Harrânî, Kustâ b. Lûkâ el-Ba'lebekkî, Muhammed b. Zekeriyâ er-Râzî, Sâbit b. Sinân b. Sâbit b. Kurre, İbn Vasîf es-Savî ile İhşîdîler döneminde yaşayan Nestâs olmak üzere on iki filozof ve hekimin biyografisine yer vermiştir.²⁷⁸ İbn Cülcül'ün, bu tabakada tercüme ve te'lif eserleriyle İslâm dünyasına antik dönemin eserlerinin intikalini sağlayan önde gelen mütercimlere ve çalışmalarına yer verdiği görülmektedir. Yuhannâ b. Bıtrîk ile ilgili kısımda tercüme edilen eserlerin elde ediliş sürecine dair dikkat çekici bilgiler aktaran müellif Hipokrat ve Galen'in eserlerini Arapçaya tercüme eden Huneyn b. İshâk'dan övgüyle bahsetmiştir. Zira o, Galen'in kitaplarındaki anlaşılması zor olan yerleri açıklayıp öğrenilebilir hale getirerek tıp ilmine dair faydalı ve eğitici eserlerin İslâm dünyasına kazandırılmasında büyük rol oynamıştır. İbn Cülcül, Huneyn b. İshâk'ın ölümüne dair ilginç rivâyetlere yer vermiştir. Müellif, yazdığı eserlerde Aristoteles'i izleyen İslâm dünyasında

²⁷⁷ İbn Cülcül, s. 53, 54, 57-59, 61.

²⁷⁸ İbn Cülcül, s. 63-70, 73-78, 80-82.

başka bir filozof yok diye belirttiği Kindî'yi tıp, felsefe, matematik, mantık, dil bilimi, mühendislik ve astronomi gibi farklı ilim dallarına dair birçok eser te'lif ederek sonraki nesillere zengin bir ilim mirası bıraktığı için övmüştür. İbn Cülcül incelediği isimlerin mümkün oldukça dini kimliğini tanımlamaya çalışmıştır. Müellif eserde genellikle Müslüman âlimlerin dinî kimliklerini vurgulamazken Râzî'nin biyografisine onun müslüman olduğunu belirterek başlamıştır. Müellifin, Râzî'nin Müslüman olduğunu belirterek bölüme başlaması bu konuda tartışmalara cevap verme gayesi taşıdığı düşünülebilse de kitapta böyle bir ima bulunmaması dikkate değerdir.²⁷⁹

M. Cüney Kaya, İslâm dünyasında *hükû'l-İslâm* tabirini kullanan ilk isimlerden birinin İbn Cülcül olduğunu, müellifin bu tabirle “Müslüman bilgiler” anlamından ziyade “İslâm hâkimiyeti altında yetişmiş farklı etnik ve dinî kökenlere mensup bilgiler” şeklinde kullanmış olma ihtimalinin üzerinde durmuştur. Zira İbn Cülcül'ün yedinci tabakada incelediği on iki bilgeden el-Kindî ve er-Râzî dışındaki on iki ismin Hristiyan olduğunu belirtmiştir.²⁸⁰

İbn Cülcül, Mağrib'de ikamet eden İslâm bilgeleri başlıklı sekizinci tabakada İshâk b. İmrân, İshak b. Süleymân el- İsrâîlî ve Ebû Ca'fer [İbnü'l-Cezzâr] olmak üzere üç kişinin biyografisine yer vermiştir.²⁸¹ Tıp ve felsefenin Mağrip'te tanınmasında aslen Bağdatlı olan İshâk b. İmrân'ın öncü olduğunu zikreden müellif, onun Ağlebî hükümdarı III. Ziyâdetullah'ın ısrarlı çağrısı ve cazip üç teklifi neticesinde ikna olup Kayrevan'da hükümdarın hizmetine girdiğini belirtmiştir. Müellif, eczacılık ve mâlihûn [melankoli] hastalığına dair çalışmaları bulunan İshâk b. İmrân'ın sultanın emriyle öldürülmesine dair ayrıntılı bilgilere yer vermiştir. İshâk b. İmrân, son Ağlebî emîri III. Ziyâdetullah ile girdiği tartışma neticesinde öfkesine hâkim olamayan sultanın emriyle bilek damarları kestirilmiş, kan kaybindan ölünceye kadar o vaziyette bırakılmış ve cesedi astılmıştır. Uzun süre cesedi asılı kalan İshâk b. İmrân'ın karnına kuşların yuva yaptığı ve sakallarının rüzgârda savrulduğuna dair rivâyet meşhur tabip ve eczacı İbnü'l- Cezzâr tarafından da aktarılmıştır.²⁸²

²⁷⁹ Kaya, s. 46.

²⁸⁰ Kaya, s. 47-48.

²⁸¹ İbn Cülcül, s. 84-90.

²⁸² İbn Cülcül, s. 85-86.

İbn Cülcül, felsefe ve mantık ilimlerine dair çalışmaları bulunan İshak b. Süleymân el-İsrâîlî'nin kimsenin yazmadığı güzellikte tıp eserleri olduğunu belirterek ünlü eserlerinin isimlerini zikretmiştir. Hiç evlenmeyen İshak b. Süleymân'ın kendisini ilime ve kitap te'lif etmeye adanmış olduğunu vurgulamak amacıyla müellif şifahî bir rivayete yer vermiştir. Bu rivayete göre; ailesiyle hatırlanmaktan ziyade eserleriyle hatırlanmayı İshak b. Süleymân daha cazip ve sevimli bulmuştur. İbn Cülcül, bu kısımda son olarak çağdaşı ve meslektaşı tabip, eczacı ve tarihçi İbnü'l-Cezzâr'ın biyografisine yer vermiştir. Müellif İbnü'l-Cezzâr'ın güzel ahlakına, ilmî çalışmalarına dair rivayetlere yer vererek kendisinden övgülerle bahsetmiştir.

İbn Cülcül, Endülüslü bilgeler ve tabipler başlıklı dokuzuncu tabakada Hamdîn b. Ebbâ, Cevâdü't-tabîb en-Nasrânî, el-Harrânî, Hâlid b. Yezîd b. Ruman en-Nasrânî, İbn Melûke en-Nasrânî, İshâk et-Tabîb, İmrân b. Ebî Ömer, Muhammed b. Feth Tumlûs, Yahyâ b. İshâk, Ebû Bekir Süleymân b. Bâc, İbn Ümmi'l-Benîn, Sa'id b. Abdürabbih b. Ahî Ahmed b. Abdürabbih, Ebû Hafs Ömer b. Berîk, Asbağ b. Yahyâ et-Tabîb, Muhammed b. Temlîh, Ahmed b. Hakem b. Hafsûn, Ebû Bekir Ahmed b. Câbir, Ebû Abdûlmelik es-Sekafî, Ahmed b. Yûnus ve kardeşi Ömer ile Muhammed b. Abdûn el-Cebelî el-Adedî olmak üzere Endülüslü yirmi üç ünlü bilgin ve tabibin biyografisine yer vermiştir.²⁸³ Müellifin ele aldığı bu kişiler hakkında vermiş olduğu orijinal, detaylı ve önemli malumat eserin öne çıkan kısmıdır. Bu kısımda İbn Cülcül, başlangıçta Endülüs'te tıbbın Hristiyanların kitaplarından tercüme edilen, *İbrişim* denilen bir kitap çerçevesinde bir grup Hristiyan tabip tarafından icra edildiğini, II. Abdurrahmân (ö. 238/852) döneminde bu grubun tıp, felsefe ve geometri alanlarında yetkinliklerinin olmayıp herhangi bir eser te'lif etmediklerini belirtmiştir. I. Muhammed (ö. 273/886) döneminden itibaren Endülüs'te tıp alanında kabiliyetli şahsiyetlerin ortaya çıkmasıyla gelişen tıbbın zirve dönemi III. Abdurrahmân döneminde yaşanmıştır. Zira bu dönemde tıp başta olmak üzere diğer ilimlere dair doğu İslâm dünyasından Endülüs'e kitaplar getirildiğini zikreden İbn Cülcül, farklı ilim dallarında başarılı âlimlerin ortaya çıktığını, devlet yönetiminde mahir ve meşhur tabiplerin söz sahibi olmasıyla birlikte ilmî çalışmalarda büyük gelişmelerin olduğunu vurgulamıştır. Müellifin bu bölümde vermiş olduğu bilgiler IV. (10.) y.y. Endülüs ilim dünyasında tıp ve eczacılık alanlarında çalışmaların ne seviyede olduğunu göstermesi bakımından büyük önem taşımaktadır.

²⁸³ İbn Cülcül, s. 92-115.

Ṭabaḳātü'l-eṭṭbbâ' ve'l-hükemâ' nın tabaka başlıklarına ve tabakaların içeriğine bakıldığında antik medeniyetlerin İslâm medeniyetinin oluşumuna etkisi ve katkısını görmek mümkündür. Nitekim ilk beş tabakada İslâm öncesi dönemde ortaya çıkan medeniyetler, bilgiler ve hükümlerlere yer veren müellif altıncı tabakada İslâm medeniyetinden söz etmeye başlamıştır. Bu bağlamda İslâm fetihlerinin başarıya ulaşmasıyla Müslümanlar antik dönemden itibaren Grek, Roma, Sümer, Asur, Babil, Mısır ve Fars gibi büyük medeniyetlere ev sahipliği yapmış medeniyetlerin ilmî ve kültürel mirasına ulaşabilmişlerdir.²⁸⁴ İslâm medeniyeti kadim medeniyetlerin çalışmalarını ve sistemlerini devşirerek farklı gelenekleri sentezlemiş ve İslâm damgasını vurmuştur. Tercüme faaliyetlerinde farklı inanç ve kökene mensup bilgelerin çalışmalarıyla güçlü ve kararlı hükümdarların ilme olan destekleri sayesinde İslâm hâkimiyeti altında Bağdat, Kurtuba ve Endülüs gibi coğrafyalarda ilim merkezleri ortaya çıkmıştır. İbn Cülcül'ün eseri bütüncül bir bakış açısıyla okunduğu takdirde, ilmin bir medeniyete has olmayıp insanlığın ortak malı olduğu, farklı dönemlerde ve medeniyetlerde bilgelerin ilme olan katkılarının neler olduğu anlaşılır.

İ. İbn Cülcül'ün *Ṭabaḳātü'l-eṭṭbbâ' ve'l-hükemâ'* yı Yazış Süreci

Hayatı hakkında yeterli bilgi sahibi olamadığımız İbn Cülcül'ün *Tabakâtü'l-eṭṭbbâ ve'l-hükemâ* isimli eserinde kullanmış olduğu dil ve üsluptan hareketle müellifin karakteri ve yazıldığı döneme dair bilgiler vermeye çalışacağız.

İbn Cülcül eserine besmele ile başlamış, akabinde Hz. Muhammed'e (s.a.v.), ehl-i beytine ve ashabına salat ve selam getirmiştir.²⁸⁵ Eserin önsözünde besmele ve salve ifadelerini kullanmaya özen gösteren müellif önsözün ilerleyen satırlarında tüm bilgi birikimiyle eserin yazılmasını isteyen zâtın razı olacağı bir eser kaleme aldığını vurgulamıştır. Müellif önsözün sonlarında ismini zikretmediği soylu ve kültürlü zâta dua ve temennilerde bulunmuştur: “Allah'ın seni muvaffak kılmasını ve doğru yola iletmesini niyaz ederim. Allah sana yücelerin yücesinden hediyeler nasip etsin ve seni gayretsiz insanlardan ve zalimlerden ayırsın Allah'a ihsanından dolayı şükret ve onu yücelt lütfunu çoğaltması için O'na yalvar

²⁸⁴ Mustafa Demirci, Antik Bilim ve Düşünce Mirasının İslâm Dünyasına Tercümesinde Abbasilerin Kurduğu Beytül-Hikmetin Rolü, *Muhafazakar Düşünce Dergisi*, 2015, C. 11, no 44, s. 102.

²⁸⁵ İbn Cülcül, s. 1.

[dua et]. Yardım Allah'tandır ve O'nunladır. Onun hiçbir ortağı yoktur.”²⁸⁶ Eserine Allah'ın yardımını umarak başlayan müellif kaleme aldığı eserin istenilen amaca ulaşması hususunda “...başladığımızda Allah'ın yardımı ve senin isteğinle başlanır, bunun için Allah'tan yardım istiyoruz. Şüphesiz ki Allah'ın ortağı yoktur.”²⁸⁷ diyerek dualarla önsöze son vermiştir.

İbn Cülcül mukaddimede eserin yazılmasını isteyen zâtın söz ve davranışlarına yönelik dua ve temennilerde bulunurken İncil'den “Mesih (a.s.) tertemiz İncil'de dediği gibi: Her insana verilen (bahşedilen, hediye edilen) akıl nimeti yücelerin Nur kapısından iner.” ayetine yer vermiştir.²⁸⁸ Bu ayet, Hz. İsa'nın (a.s.) sözleri arasında değil, İncil'de “Yakup'un Mektubu” kısmının birinci bölümünde “Her nimet, her mükemmel armağan yukarıdan, kendisinde değişkenlik ya da döneçlik gölgesi olmayan Işıklar Babası'ndan [Tanrı] gelir.”²⁸⁹ şeklinde yer almaktadır. 108 ayetten oluşan bu kısa mektup, inananların tutum, davranış ve özellikle sözleri üzerinde durmakla birlikte insanın nasıl düşünmesi ve davranması gerektiğini açıklayan 45 kadar buyruk içermektedir. Hristiyan inancına göre; İsa'nın tebliği, öğretileri ve faaliyetleri “Tanrı'nın hükümlerinin yeryüzüne gelişini ilan” etmektir. Bu tebliğ ise insanları tövbeye ve Tanrının mağfiretine daveti içermektedir.²⁹⁰ İbn Cülcül'ün Müslüman olmasına rağmen önsözde eserin yazılmasını isteyen zâtın söz ve davranışlarına yönelik dua ve temennilerde bulunduktan hemen sonra Kur'dan ayetler getirmek yerine İncil'den insanın tövbe etmesi, elindeki nimetlere dair şükür etmesini içeren ayetlere yer vermesi ilginçtir. İncil'de yer alan bu ayetin içeriği Nahl suresinin “Size ulaşan her nimet Allah'tandır. Sonra size bir sıkıntı ve zarar dokunduğu zaman yalnız ona yalvarır yakarırsınız. Sonra sizden o sıkıntıyı giderince, bir de bakarsınız, içinizden bir kısmı Rablerine ortak koşar.”²⁹¹ ayetleriyle örtüşmektedir. Dolayısıyla müellifin İncil'den zikrettiği ayetin manasının İslâm'ın ruhuna aykırı olmadığını söylemek mümkündür.

İbn Cülcül'ün eserinde İncilden ayete yer vermesinin sebebini iki şekilde açıklamak mümkündür. Öncelikli sebebi ayette felsefî içerikli kelimelerin bulunmasından kaynaklanmaktadır. Nitekim tıp ve aklî ilimlerde temayüz etmiş ünlü kişilerin biyografilerine

²⁸⁶ İbn Cülcül, s. 3.

²⁸⁷ İbn Cülcül, s. 4.

²⁸⁸ İbn Cülcül, s. 3.

²⁸⁹ İncil, Yakup 1:17.

²⁹⁰ Jacques Waardenburg, “Mesih”, DİA, C. 29, İstanbul: TDV Yayınları, 2004, s. 308.

²⁹¹ Nahl 16/53-54.

yer veren müellif eserin konusu bağlamında kutsal kitaplardan ayetlere yer vermiştir. İkinci sebep ise incelediği isimlerin mümkün olduğunca dinî kimliklerini tanımlamaya çalışan İbn Cülcül'ün eserinde biyografilerine yer verdiği bilgelerin çoğunun Hristiyan dinine mensup olmalarıdır. İbn Cülcül önsözde Hristiyanların kutsal kitabından pasajlar aktararak onların dinlerine ve kültürlerine saygı göstermiş ayrıca İslâm'ın farklı din mensuplarına karşı hoşgörüsünü eserinde yansıtmıştır.²⁹²

İbn Cülcül'ün eserinde incilden ayetlere yer vermesi, Hz. İsa'dan (a.s.) bahsederken İsa ismine yer vermeden yalnızca Mesih (a.s.) ifadesini kullanması, Galen'in biyografisinde Hz. İsa'nın (a.s.) fiillerine ve mucizelerini aktarması ve Huneyn b. İshak ile ilgili kısımda Hristiyan inancı ve ritüellerine dair malumat vermesi dikkatlerden kaçmayacak bir husustur. Dördüncü tabakada yalnızca Galen'in biyografisine yer veren İbn Cülcül için Galen ayrı bir yerde durmaktadır. Zira müellif Hipokrat'ın mirasını yeniden ele alan, eserlerini şerh eden ve bunları öğrenilebilir hale getiren Galen'i tıbbın anahtarı diye isimlendirmiş ve Galen olmasaydı tıp varlığını sürdüremez, yeryüzünden silinip giderdi diye övgülerle bahsetmekten kendini alıkoyamamıştır. Müellif, imparator Augustus'un (m.ö. 27-m.s. 19) son dönemlerinde Beytülmakdis'de ortaya çıkan bir adamın [İsa (a.s.) [Mesih]] körü ve cüzamlıyı iyileştirdiği, ölüyü dirilttiğinin haberinin Galen'a verildiğini zikretmiştir. Öğrendikleri karşısında Galen'in *“Bunu yapabilmesi için yanında ilahî bir kuvvetin olması lazımdır. O kişinin yanında olup onunla arkadaşlık eden biri kalmış mıdır?”* haberi getirenlere sorusunu sorduğunu ve sorusuna evet cevabı alması üzerine onun Roma'dan Beytülmakdis'e [Kudüs] doğru yola çıktığını aktarmıştır.²⁹³ Galen'in biyografisinde Hz. İsa'nın (a.s.) tebliğe başladığı döneme ve gerçekleştirdiği mucizelere dair malumat veren müellif Galen ile Hz. İsa (a.s.) ve dolayısıyla Hristiyanlık ile bağ kurmaya çalışmıştır.

İbn Cülcül'ün Galen hakkında onun Hz. İsa (a.s.) ile aynı dönemde yaşadığı, dininin Hristiyanlık olduğu ve Hz. İsa'nın (a.s.) mucizelerine istinaden Beytülmakdis'e [Kudüs] gittiğine dair zikrettiği bilgiler hatalıdır. Zira Galen Hristiyanlığa sempati beslemiş fakat bu dine girmemiştir. Çünkü kâinat görüşü itibarıyla Hristiyanlık ve Stoacılık arasında yer alan Galen'in benimsediği Tanrı yaratan değil yapan yani mimar edendi. O Stoacı tabiat fikrini kabul ederken, Stoacı astrolojiyi reddetmiş; ilâhî hidayet ve tek tanrı inancına rağmen

²⁹² Fethî, s. 445.

²⁹³ İbn Cülcül s. 42.

mucizeyi inkâr etmiştir. Yaşadığı dönemde Hristiyanlık birçok Romalı tarafından batıl bir mezhep olarak görülürken, o Hristiyanlığı içinde hataları barındıran felsefî bir sistem olarak görmüştür.²⁹⁴ İbn Cülcül, tıp ve felsefe gibi yüce ilimlerin öğreniminin başlangıcında ilahî vahiy ve ilhamın bulunduğu düşüncesini Galen'in hayatına dair zikrettikleriyle de özdeşleştirmiştir. Zira kendisinden övgülerle bahsettiği Galen'in tıp alanında bu denli başarılı olmasında onun adeta safiyane inanan bir mümin gibi yaşamasının rolü olduğunu göstermeye çalışmıştır.

İbn Cülcül, Hristiyanlığın başlangıcından İslâmiyet'in doğuşuna kadar İskenderiye'de öne çıkan filozof-hekimlere dair değerlendirmeler yaptığı beşinci tabakada Hristiyanlıktan “*Mesîh'in (a.s.) daveti*” diye bahsetmiş ve bölüme bu ifadeyle başlaması²⁹⁵ dikkatlerden kaçmayacak bir husustur. İbn Cülcül, Yunan tıp ve felsefesine dair çalışmaları tercüme ederek İslâm medeniyetine yapmış olduğu katkılardan dolayı kendisinden övgülerle bahsettiği Huneyn b. İshâk'ın biyografisinde Hristiyanlığa dair bir takım bilgiler aktarmıştır. Huneyn b. İshâk ile kışkanç meslektaş Tayfûrî arasında gerçekleşen tartışmada da müellif Hz. İsa (a.s.) için “*Mesîh (a.s.)*” ifadesini kullanmış, Hristiyan inancında zaman zaman tartışmalara sebep olan ikonalar ve aforoz edilmeye dair bilgiler vermiştir. Tüm bu bilgilerden hareketle eserin naşiri Fuâd Seyyid'in de üzerinde durduğu gibi İbn Cülcül'ün ve atalarının sonradan Müslüman olduğu ihtimaline dair düşüncelerimiz daha da artmaktadır. Öyle ki müellifin Hristiyan inanç sistemine dair düşüncelerini tam anlamıyla izole etmediğini ve eserine yansıdığını görüyoruz.

İbn Cülcül'ün özgüveninin yüksek olduğunu önsözde eserin yazılmasını isteyen şahsa sarf ettiği şu sözlerden anlıyoruz: “*Bu konuda [öncekilerin] hiçbirine ait razı olunmuş bir kitap, ikna edici ve doyurucu bir eser görmediğini, istediğini yerine getirme konusunda bende bir güç ve kudret olduğunu söyledi. Zira Allah'ın izniyle sendeki şüpheyi giderecek ve istediğin sonuca ulaştıracağını ümit ettiğim şey [bilgi] bende mevcuttur. Bu kitapta yazmayı umduğum şey; eserleri ve isimleri unutulmuş kişilerin hayatlarını ihya etmektir.*”²⁹⁶ Müellif eserine dair bu açıklamaları yaptıktan sonra önsözün sonunda eserin yazılmasını isteyen şahsı memnun edecek, hedefini yerine getirecek özellikte bir çalışma yaptığına dair kesin ifadeler

²⁹⁴ Kutluer, “Câlînûs”, s. 33.

²⁹⁵ İbn Cülcül, s. 51.

²⁹⁶ İbn Cülcül, s. 1.

kullanmadan bu işte muvaffak olmayı temenni eden ifadelerle yer vermiştir: “Allah’ın yardımı ve senin isteğinle başlanır, bunun için Allah’tan yardım istiyoruz.”²⁹⁷ İslâm geleneğinde olduğu üzere eserine dualarla başlayan müellif eserin sonunda da dua ifadelerine yer vererek eserine şu şekilde son vermiştir: “Ben doğru olmaya niyet ettim. Allah söylediklerimin şahididir....Yardım sadece Allah’tandır.”²⁹⁸

İbn Cülcül, incelediği kişilerin biyografilerine dair aktardığı rivayetlerin makuliyeti konusunda titiz davranmıştır. Zira eserinde incelediği ilk isim Hermes ile ilgili anlatımının sonunda “Ebû Ma’şer, onun hakkında [pek çok yaygın ve] çirkin hikâye aktarmış olup ben [bunlardan] en kabul edilebilir ve [doğruya] en yakın olanını [kitabıma] aldım. Tevfik Allahuteala’dandır.”²⁹⁹ ifadelerine yer vermiştir. Her biri değişik özelliklere sahip üç farklı Hermes olduğunu düşünen müellif üçüncü Hermes’in öğrencisi olarak zikrettiği Asklepios’un biyografisinin sonunda “İşte bunlar, Asklepios’a dair rivayetlerden yazılı kaynaklarda bulduğum akla yatkın olanlarıdır. Hristiyan tarihlerinde ona dair, kitabımıza yakışmayacak çirkin rivâyetler de bulunmaktadır. Asklepios hakkında Hipokrat, Câlinûs ve Eflâtun’un anlattıklarını kabul edelim.”³⁰⁰ İfadeleriyle eserine aldığı rivâyetleri alışı yöntemine dair görüşlerine yer vermiştir. Bu bağlamda Asklepios hakkında çok sayıda kabul edilemez rivâyet ve hikâye bulunduğunu belirten müellif eserinde yalnızca tanınmış kitaplarda geçenlerden doğru olanlara yer verdiğini açıkça belirtmiştir.

İbn Cülcül’ün, *Ṭabaḳātü’l-eṭṭibbâ’* ve *’l-ḥükemâ* isimli eseri IV./X. y.y. ilim dünyasında tıp ve aklî ilimler alanlarında temayüz etmiş kişilerin biyografilerine yer verilen Endülüs’teki ilk çalışma olmasına rağmen müellif eserinden *kitap* diye bahsetmekle yetinmiştir. Nitekim İbn Cülcül, eserin sonunda “Bu kitapta bilgimin kuşattığı, idrakimin ulaştığı kişileri anlattım.....bilgimiz dâhilinde olan kimselerle kendimizi sınırladık...”³⁰¹ ifadelerini kullanarak yapmış olduğu çalışmayla övünmeden ve de kibirlenmeden büyük bir tevazu portresi sergilemiştir.

²⁹⁷ İbn Cülcül, s. 4.

²⁹⁸ İbn Cülcül, s.116.

²⁹⁹ İbn Cülcül, s. 6.

³⁰⁰ İbn Cülcül, s. 12-13.

³⁰¹ İbn Cülcül, s. 116.

İbn Cülcül zaman zaman incelediği kişiler hakkında mübalağalı ifadeler kullanmıştır. Müellifin, Yunan tıp tanrısı olarak kabul edilen Asklepios ve ünlü filozof Aristoteles'e Allah'ın “*Sana insan demekten çok, melek demeyi tercih ederim.*” ifadelerine yer vermesi³⁰² adı geçen şahısları kutsallaştırmaktan ziyade, onların tıp ilmine katkılarına, üstün zekâlarına ve felsefî-ilmî şahsiyetlerine karşı duyulan hayranlığı ifade etmek amacıyla kullanılan ifadeler diye yorumlanmasının gerektiğinin üzerinde durulmuştur.³⁰³

Modern dönem araştırmacılarından Abdulfettah Fethî, İbn Cülcül'ün Yûhannâ b. Bıtrîk hakkında malumat verirken çelişkiye düştüğünü zikretmiştir.³⁰⁴ İbn Cülcül, Abbâsî halifesi Me'mûn'un (ö. 218/833) mevlâsı olarak zikrettiği Yûhannâ b. Bıtrîk'i önce kelimelerin aslı anlamlarını değiştirmeden işini güzel bir şekilde yapan mütercim olarak zikretmiştir. Daha sonra ise Yûhannâ'nın Arapça'ya çok da vakıf olmadığını gösteren manada “*beka'e*” ifadesini kullanmış, onun Arapça'yı peltek (*beka'e*) konuştuğunu belirtmiştir.³⁰⁵ İbn Ebû Usaybia da İbn Cülcül'den iktibasla Yûhannâ b. Bıtrîk'in, Arapça'yı ve Yunanca'yı çok iyi bilmediğini ileri sürmüştür.³⁰⁶ Yûhannâ b. Bıtrîk hakkında verdiği malumatta İbn Cülcül'ün ifadeleri çelişki arz etmektedir. Zira müellif konuşma ve yazma yetisini bir değerlendirmiş, Yuhannâ b. Bıtrîk hakkında önce “*emîn ale't terceme*” ifadesini kullandıktan sonra “*beka'e*” ifadesini kullanarak kendinden sonraki biyografi yazarlarını etkilemiştir. Tercümenin en basit kurallarından biri, mütercimin tercüme ettiği ve tercüme edilen dilin gramer bilgisine tam bir şekilde vakıf olmasıdır. Dolayısıyla peltek olan birinin tercümede başarılı olmayacağı düşünülemez.

İbn Cülcül'ün çelişkili ifadeler kullandığı ikinci yer, Yunus b. Ahmed el-Harrânî'nin iki oğlu Ahmed b. Yûnus ve kardeşi Ömer ile ilgili kısımdır. Müellif öncelikle iki kardeşin Doğu'ya yaptıkları seyahatte onların Galen'in eserlerinin tamamını Sâbit b. Sinân b. Sâbit b. Kurre'nin yanında okuduklarını zikretmiştir. Daha sonra ise ilgili kısmın sonunda Ahmed b. Yûnus'un Arapçayı iyi bilmediğini, yazısının kötü olduğunu ve kitabında yazdığı harflerin dahi ayırt edilmediğini zikretmiştir.³⁰⁷ Göz tıbbında hâzık bir hekim olması, tıp ve eczacılık

³⁰² İbn Cülcül, s. 11, 27.

³⁰³ Mahmut Kaya, *İslam Kaynakları Işığında Aristoteles ve Felsefesi*, İstanbul: Ekin Yayınları, 1983, s. 64.

³⁰⁴ Fethî, s. 459-460.

³⁰⁵ İbn Cülcül, s. 27.

³⁰⁶ İbn Cülcül, s. 27, (nâşirin 2 nolu dipnotu).

³⁰⁷ İbn Cülcül, s.112-113.

ilmine dair çalışmalarıyla Kurtuba'da iyi izler bıraktığını belirttiği Ahmed b. Yûnus hakkında önce övgülerle bahseden müellifin daha sonra onun hakkında olumsuz ifadeler kullanması dikkatlerden kaçmayacak bir husustur. Müellifin zikrettiği gibi Arapça grameri iyi olmayan Ahmed b. Yûnus'un Sâbit b. Sinân b. Sâbit b. Kurre'nin yanında Galen'in bütün tercüme eserlerini okuyarak alanında hâzık bir hekim olması zihnimizde bir soru işareti olarak kalmaktadır.

İbn Cülcül'ün eserde kullandığı üsluptan açıksözlü biri olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim insana maddî ve manevî yönden zarar verecek hassas konuları müellif eserinde çok sıradan bir olay gibi çekinmeden aktarmıştır. Müellif Yahyâ b. İshâk hakkında “*Zeki, âlim, başarılı ve cerrahlıkta becerikli bir hekimdi.*” Diye övgülerle bahsetmesine rağmen Yahyâ'nın tıbbî uygulamalarla bağdaşmayan (Hayvanlarla cinsel ilişki sapıklığı) vakasına uyguladığı tedavi metoduna yer vermiştir. İbn Cülcül'ün “güvendiğim biri bana anlattı” diye ismini vermediği kişiden rivayetle aktardığı olayda, bir adam “yardım edin” diye acı içinde Yahyâ b. İshâk'ın evinin önünde bağırır. Vezir-tabip Yahyâ b. İshâk adama şikâyetinin ne olduğunu sorduğunda adam idrar yapamadığını ve öldürecek derecede acı çektiğini belirtir. Adamın ağrıyan yerine bakan tabip, hasta adamın yanında gelen adama düz bir taş getirmesini ister. Hasta adamın arkadaşı taşı adamın penisinin üzerine bırakır. Daha sonra vezir elini yumruk yaparak penise vurması üzerine adam bayılır ve idrar yolundan irin akar. Adam kendine gelip ayıldığında vezir adamı şu sözlerle kovar: “*Hastalığından kurtuldun git buradan ve bir daha da dönme. Çünkü sen kötü birisin. Bir hayvanla arkadan ilişkiye girdiğin sırada hayvanın yeminden bir arpa tanesi senin idrar yoluna kaçtı. Bundan dolayı idrar yolunun [penisin] önünde şişkinlik oluştu. O arpa tanesi irinle birlikte çıktı.*” Vezirin sözlerini doğrulayan adam utanarak suçunu itiraf eder. İbn Cülcül rivayetin sonunda “*Bu olay Yahyâ b. İshâk'ın doğru tahminini, üstün yeteneğini, şerefli ve kabiliyetli biri olduğuna delildir.*” şeklinde değerlendirmelerde bulunur.³⁰⁸ Müellif olayın sonunda tabibin tıbbî tedaviyle bağdaşmayan yöntemine dair “*Bu olay Yahyâ b. İshâk'ın doğru tahminini, üstün yeteneğini, şerefli ve kabiliyetli biri olduğuna delildir.*” İfadelerini kullanması ahlaki değerlerle

³⁰⁸ İbn Cülcül, s. 100-101.

bağdaşmayan bir durum karşısında Yahyâ b. İshâk'ın göstermiş olduğu tepkiyi vurgularken, aynı zamanda onun uyguladığı tedavinin yöntem ve tekniğini küçümsemiştir.³⁰⁹

İbn Cülcül'ün açıksözlü bir insan olduğunu İbn Ümmi'l-Benîn'in biyografisinde görürüz. “Kendini beğenmiş kaprisli biri ama aynı zamanda tıpta muhteşem bir zekâ ve yeteneğe sahip biri” olarak tanıttığı İbn Ümmi'l-Benîn'e dair müellif hayret verici bir hikâye aktarır. Genç erkeklere zaafı olan İbn Ümmi'l-Benîn'in hikâyesi Müminlerin Emiri Nâsır'ın seferlerinden birinde gerçekleşmiştir. Buna göre İbn Ümmi'l-Benîn, kaylule vakti genç bir oğlan ile çadırındayken fırtına esmesi sonucu diğer çadırların yerinden söküldüğü gibi onun çadırı da sökülüp yere düşmüştür. Tam o esnada tüm insanlar onu genç oğlanın üzerinde görmüşlerdir.³¹⁰ Modern araştırmacılardan Abdülfettah Fethi tarafından müminlerin emiri Nâsır'ın, İbn Ümmi'l-Benîn ile dost olma nedeni mahir bir tabip olan İbn Ümmi'l'in muhteşem zekâsına muhtaç olmasıyla ilişkilendirilmiştir.³¹¹

Kısaca belirtmelidir ki, İbn Cülcül *Tabakâtü'l-eṭṭibbâ' ve'l-ḥükemâ'* isimli eserinde incelediği kişilerin biyografilerine dair kısa ve öz bilgiler vermiştir. Müellif İslâm te'lif geleneğinde daha önce yazılan tabakât literatüründeki eserleri taklit etmeyerek özgün bir form ortaya koymuştur. Nitekim tıp ve aklî ilimler merkezli tabakât literatürünün Endülüs'teki ilk örneği olan ve IV./X. Yüzyılda yazılan bu eser içeriğindeki biyo-bibliyografik malumat gereği daha sonra yazılmış olan felsefe, tıp ve tarih merkezli tabakât eserlerine kaynaklık ederek sistematik çalışmaların doğmasına zemin hazırlamıştır.

³⁰⁹ Álvarez, s. 146.

³¹⁰ İbn Cülcül, s. 103-104.

³¹¹ Fethî, s. 446.

İKİNCİ BÖLÜM

ṬABAḲĀṬŪ'İ-EṬİBBĀ' ve'İ-ḤÜKEMĀ' ADLI ESERİN DEĞERLENDİRİLMESİ

I. ESERDE TIP TARİHİ İLE İLGİLİ DİKKAT ÇEKEN HUSUSLAR

A. TIP İLMİ VE TIBBIN İCRA EDİLDİĞİ MEKÂNLAR

1. Tıp Algısı

Asklepios'tan övgülerle bahseden İbn Cülcül; Eflâtun, Hipokrat ve Galen'den yaptığı alıntılarla tıp ve felsefe öğreniminin ilahî vahiy ve ilhama dayalı olduğundan hareketle bu ilimlerin yüce olduğu sonucuna ulaşmıştır.³¹² Ayrıca Hipokrat'ın tıp ilminin herkese öğretilmemesi gerektiği, Asklepios gibi temiz, dürüst, iffetli, iyi niyetli, sağlam karakterli ve yardımsever insanlara öğretilmesi icap ettiği yönündeki görüşlerine yer vermiştir.³¹³ İbn Cülcül'ün bu aktarımları, Antik Çağ'daki tıp algısına ışık tutması bakımından dikkate değerdir.

İbn Cülcül'ün *ṬabaḲātü'İ-eṭıbbâ' ve'İ-ḥükemâ'* adlı kitabında tıp algısı bakımından dikkat çeken hususlardan bir diğeri, tıbbın sembolünün yılan olduğu vurgusudur. Yılan, tarih boyunca olduğu gibi günümüzde de tıbbın sembolü olarak karşılık bulmuş ve modern dönem araştırmacılarının da dikkatini çekmiştir.

Mitolojik dönemde ayaksız olmasına rağmen diğer hayvanlara göre çok daha hızlı hareket edebilmesi, yer altında, karada ve suda yaşayabilmesi, işitme duyusunun dış kulak yolu ve kulak zarının olmamasına rağmen güçlü oluşu, gözü açık olarak uyuyabilmesi gibi farklı özellikleri nedeniyle yılan, kadim dönemlerden itibaren insanlar nezdinde kutsal bir varlık olarak kabul edilmiş ve insanoğlu nezdinde korku ile karışık bir saygı görmüştür. Bu saygı, insanoğlunu yılanı tapmaya kadar götürmüş ve insanoğlunun hayati konularından birini teşkil eden tıbbın sembolü olacak bir kıvama ulaşmıştır.³¹⁴ Hekimliğin sembolü olarak

³¹² İbn Cülcül, s. 13.

³¹³ İbn Cülcül, s. 11.

³¹⁴ Bayat, s. 70.

tüm dünyada evrensel bir şöhret kazanmıştır.³¹⁵ Galen de Asklepios'un esasının yılan motifli olmasının sebebini izah ederken, yılanın en uzun süre yaşayan hayvan olmasına vurguda bulunmuştur.³¹⁶ En uzun süre yaşayan hayvan olduğu inancı, tıbbın sembolü olarak seçilmesini sağlayan anlamlı bir gerekçe olarak gözükmektedir.

Bazı inanç ve mitolojilerini Mezopotamya ve Mısır'dan alan Yunan dünyasında yılan ebedi hayatın sembolü olarak benimsenmiş ve Antik Yunan'ın tıp tanrısı Asklepios, heykel ve resimlerde, hayat ağacını sembolize eden dala sarılmış yılanla gösterilmiştir.³¹⁷

Sopanın yaşam ağacını, yani yaşamı; yılanın ise gençliği temsil ettiği bu motif, binlerce yıl boyunca çeşitli ülkelerde yalnız sopa ya da sopa-yılan, ya da birbirine sarılmış iki yılan halinde koruyucu ve şifa verici bir sembol olarak resimlerde, kabartmalarda kullanılmış ve Asklepios kültünden bu yana da hekimliğin amblemi olmuştur.³¹⁸

Yılan sembolü, tıp ve tabip algısına yönelik de önemli ipuçları vermektedir. Örneğin Asklepios'a göre hekim yılan gibi dilsiz olmalı, kimsenin sırrını başkasına söylememeli, sabır ve sükunet içinde çalışmalıdır. Keza asa ile temsil edilmesi de, tababet tahsilinin kısa sürede öğrenilmeyip, ihtiyarlayıp asaya dayanıncaya kadar hekimin öğrenmeye ve tecrübe kazanmaya gereksinim duyduğunu belirtmek içindir. Diğer taraftan asa, iyilik tanrılarının, yılan ise kötülük tanrılarının alametidir. Asaya sarılmış yılan ise, iyilik ve kötülük ilahlarının bir araya gelmesi demektir.³¹⁹

Yılanın tıp ilmi açısından taşıdığı sembolik anlamın Eski Türkler arasında da karşılık bulunduğu, yılanın sağlık, mutluluk ve saadet sembolü addedildiği; bundan dolayı hükümdar armaları, mabedler ve sağlık kuruluşlarına çifte yılan motifi resmedildiği görülmektedir. Orta Asya'dan göç eden Türklerle bu motif Anadolu topraklarına da taşınmıştır.³²⁰

Bu bakımdan Selçuklu mimarisinde darüşşifalarda yılan motiflerinin bulunması tesadüf değildir. Farsça'da yılan anlamına gelen "Mar" kelimesinden neşet eden Maristan

³¹⁵ Fuat Yöndemli, "Yılan Motifi: Hekimliğin Milletlerarası Sembolü". *Türk Kültürü*, 26: 299, (1988), s. 177-179.

³¹⁶ Bayat, s. 70.

³¹⁷ Ali Haydar Bayat, Tıp ve Eczacılık Sembolu Yılan, İzmir Eczacı Odası Bülteni Mart 1983, s. 35-36.

³¹⁸ Hamid Hancı, "Yılan Hikâyesi", *Sürekli Tıp Eğitimi Dergisi*, C.14, No. 8,(2005), s. 6.

³¹⁹ Fuat Yöndemli, *Tarih Öncesi Dönemden Günümüze Yılan*, (2004), s. 70.

³²⁰ Yöndemli, s. 177-179.

(Yılan Yurdu), duvarlarında yılan sureti bulunan bina, yani hastahane anlamındadır. Bu da bize yılanlara sağlık, şifa ve afiyet manalarının atfedildiğini göstermektedir.³²¹

Darüşşifalara bir anlamda yılanlı bina manasında Maristan denmesinin bir başka nedeni ise, yılanların kötülük ve hastalıkları yutarak iyilik ve şifa dağıttıklarına olan inançtır. Selçuklular devrinde inşa edilen hastahanelerin hemen hepsinin kapısında çifte yılan motifi bulunması da bu sembolik anlamın kazandığı güce işaret etmektedir.³²²

Yılan motifi, tüm medeniyetlerde kendisine büyük önem ve kutsallık atfedilen esrarengiz bir semboldür. Antik Maya, Aztek, Çin ve Mısır medeniyeti gibi maddi olduğu kadar batını ilimlerde de ileri olan bütün büyük medeniyetlerde hep yılan motifiyle karşılaşılması, yılanın evrensel sembolik bir dil haline geldiğinin en anlamlı yansımasıdır.³²³

2. Antik Dönem Teorik ve Pratik Tıp Eğitim Merkezleri: Asklepionlar

İbn Cülcül'ün kayıtlarında Antik Çağ'ın ibadet ve tedavi merkezlerine dair verdiği bilgiler, tıp tarihi açısından oldukça değerlidir. Özellikle de müellifin birinci tabakada Mısırlı Hermes'in öğrencisi olarak yer verdiği Asklepios'un biyografisi, Asklepionlar hakkında verdiği malumat nedeniyle kıymeti haizdir.

İbn Cülcül, Asklepios'un biyografisinde Hipokrat'ın *Kitâbu Eymân ve'l-Ahd* adlı kitabından iktibasla Yunanca'da nurdan türemek ve güzellik anlamlarına geldiğini aktardığı³²⁴ asklepionlar, içinde rahip hekimlerin, tıp tanrısı Asklepios adına çeşitli tedavi yöntemleri kullanarak hastaları tedavi ettikleri muhtelif mimari yapılarda inşa edilmiş mekanlardır.³²⁵ Asklepionlar adını iyileştirici tanrı ve mitolojik doktor olarak anılan Sağlık Tanrısı Asklepios'tan almaktadır.³²⁶ İlk Asklepionun M.Ö. 4. Yüzyılın ilk yarısında havası temiz, şifalı suları bol ve verimli topraklara sahip olan Pergamon kentinde Asklepios'un adına kurulduğu kabul edilir. Asklepios adına kurulan ve Asklepieion olarak adlandırılan han,

³²¹ Yöndemli, s. 177-179.

³²² Hancı, s. 6.

³²³ Hancı, s. 6.

³²⁴ Bayat, s.106.

³²⁵ Tamer Akça, "Bergama Asklepionunun Tıbbi Bakış Açısıyla Değerlendirilmesi", *Doktora Tezi*, s. 13-14.

³²⁶ Bilal Patacı, "Tanrılaştırma ve Şeytanlaştırma Arasında Mitolojik Bir Figür Olarak Asklepios", *Mihel ve Nihal*, C.13, No.2,(2016), s. 161.

hamam, sunak ve sağlık ünitesi şeklinde üç yüzden fazla yapının olduğu bilinmektedir. Son Asklepionun ise, M.Ö. 295'te Roma'da ortaya çıkan veba salgını sebebiyle Tiber nehri üzerindeki bir adada inşa edildiği sanılmaktadır.³²⁷ En önemli Asklepionların ise Kos (İstanköy), Bergama, Efes, Knidos (Datça), Yumurtalık, İzmit, İznik ve Ereğli gibi kentlerde faaliyet gösterdiği düşünölmektedir.³²⁸

Asklepionlar, sadece hasta tedavi amaçlı inşa edilen sağlık merkezleri ile karıştırılmamalıdır. Zira yalnızca hasta tedavi etmek amacıyla açılan ilk sağlık merkezlerinin ne zaman kurulduğu tartışmalı olsa da tarih boyunca sağlık hizmetlerinin mabetler, evler, saraylar, dükkân şeklindeki muayenehaneler ve pazarlarda verilmiş olduğu bilinmektedir. Antik Yunan'daki Asklepionlar adı verilen tapınaklar da hastahane formatı dışında sağlık hizmeti veren bu tür yapıların ilk örnekleri arasında yer almaktadır.³²⁹

Sağlık ve tapınma gibi iki amaca hizmet eden asklepios tapınakları,³³⁰ külliye formunda yapılarıdır.³³¹ Akdeniz'in güneşi, suyu ve yeşilliği bol bölgelerinde kurulan bu yapılarda uyku odaları (abaton), tedavi odaları, anfi, tiyatro, kütüphane, tuvalet, banyo, gezinti alanları, istirahat odaları ve tapınak gibi ünitelerin varolduğu bilinmektedir.³³²

Kendilerine özgü işlev ve ritüellerinden dolayı mabetlerden farklı bir tasarıma sahip olan Asklepionlar, hastalıkların tedavisi ve hastalıklardan korunma işlevinin yanı sıra tedavi ritüellerinde dini ayinlerin yapılması ve rahip-hekimlerin (asklepiadlar) olması nedeniyle mabet-şifahane şeklinde yapılandırılmıştır.³³³ Şehir dışında hijyenik mekanlarda, doğa ile iç içe yapılması, mabet-şifahane bütönlüğünü sağlaması bakımından önemlidir. Asklepionlar şifahane fonksiyonları dışında aynı zamanda asklepiadların yetişmesine de hizmet etmekteydi. Epidarius'taki bir Asklepionun girişinde yer alan bir kitâbeye nakşedilmiş olan şu ifadeler Grek dini ritüellerini yerine getiren önemli bir merkez konumundaki bu yapıların kutsallığına

³²⁷ Bayat, s.103.

³²⁸ Bektaş Murat Yalçın, Mustafa Ünal, Hasan Pirdal, Yasin Selçuk, "Anadolu Tıp Tarihi –Bölüm I", *Türk Aile Hekimliği Dergisi*, C.20, No.1, (2016), s. 39.

³²⁹ Nil Sarı, *Tıp Tarihi ve Tıp Etiği Ders Notları*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, (2007), s. 35.

³³⁰ Akça, s. 13-14

³³¹ Ahmet Yaraş, Bakırçay Havzasında Asklepios Kültü ve Paşa Ilıcası-Allıanoı C.1, *Doktora Tezi*, (Şubat 2002), s. 31.

³³² Bayat, s. 104.

³³³ Patacı, s. 170.

işaret etmesi bakımından zikre değerlidir: “Hoş rayıhalı tapınağa giren saf olmalı. Safılıktan kasıt kutsal düşünceye sahip olmaktır.”³³⁴

Mabed görünümündeki Asklepionlar tıbbın gelişmesine önemli katkılarda bulunmuştur. Antik çağdaki sınırlı tıbbî bilgiye rağmen bu mekanlar sayesinde etkili tedaviler uygulanmış; verilen teşvikler sayesinde yeni tedavi yöntemleri ve ilaçlar keşfedilmiştir. Ephesos (Efes) Asklepieionu başkanlığı, ilaç, alet veya yeni cerrahi metotları keşfeden hekimleri ödüllendirmiştir. İnanç istismarı yaparak hastalarını yüklü bağışlar vermeye zorlayan asklepiadlar hor görülmüş ve hırsız olarak nitelendirilmişlerdir.

Asklepios insanların gözünde muhtaç ve fakirlerin koruyucusu olarak görülmüştür. Asklepionlarda her ne kadar hastalardan maddi bir karşılık beklense de yardıma ihtiyacı olan bireylerin olanakları dışında maddi bir bedel sunmaları telp edilmemiştir.³³⁵

Asklepioslarda tedavi hekimlerden çok, hekimlik öğretilerini ve mesleğini dinsel öğretinin bir bölümü olarak öğrenen rahipler tarafından yapılmıştır. Dolayısıyla Asklepios tapınaklarının bir hastahane olmadığı özellikle vurgulanmalıdır. Hekimlerin kendilerine tedavi olmak maksadıyla gelen hastalar içinde üstesinden gelemedikleri durumlarda hastalarını yönlendirdikleri şifa mabedleridir. Bu yüzden sağlık Tanrısı Asklepios’un koruyucu özelliği dolayısıyla hekimler nezdinde büyük saygınlığı vardır. Bu nedenle hekimlerin Atina’da kendilerinin ve hastalarının selameti için Asklepionlarda yılda iki kez koyun ve horoz gibi hayvanları kurban ettikleri görülür.³³⁶

Asklepionlara gelen hastaların büyük çoğunluğunu tıpta çare bulamamış olan körler, dilsizler, sağırlar, çocuk sahibi olamayanlar, hamile olup doğuramayanlar, topallar, kırık, sindirim ve kabızlık sorunu olan hastalar oluşturmuştur.³³⁷ Asklepionlarda doğum ve ölüm istenmediği için ölümcül hastalığı olan ve hamileliği ilerlemiş olan hastalar içeri alınmamıştır.³³⁸

³³⁴ Patacı, s. 71.

³³⁵ Yaraş, s. 32.

³³⁶ Yaraş, s. 31-32.

³³⁷ Yaraş, s. 41.

³³⁸ Bayat, s. 105.

Asklepionlarda uygulanan temel tedaviye ek olarak temizlik, istirahat ve uyku oluşturmıştır.³³⁹ Uyku terapisine ek olarak hastalara sıcak su banyosu, beden ve ruh eğitimi, tiyatro, müzik terapisi, bitkisel ilaçlar, perhiz, çıplak ayakla koşma ve çamur banyosu gibi tedaviler de uygulanmıştır. Hastaların gördüğü rüyaların dahi rahip-hekim olan asklepianlarca yorumlandığı Asklepionlarda dinî görevi olmayan hekimlerin de çalışması, bu mekanların tıp tarihi içindeki önemini artırmaktadır. Nitekim Galen, Asklepionlarda çalışan hekimlere örnek olarak verilebilir.³⁴⁰ Galen'in, İslâm dünyasında *Hilyetü'l-Ber'* olarak bilinen kitabında insanların şifa bulmak için gittikleri Asklepionlarda, Asklepion'un heykelini takdis ettiklerini dair verdiği malumat da zikre değerdir.³⁴¹

Asklepios, İslam medeniyetinde de Antik Yunan eserlerinin Arapça'ya tercüme edilmesi ile tanınmış olup, tıp tanrısı yerine, tanrının lütfuna nail olan ve tıbbı deneyerek bulan zeki ve kabiliyetli ilk hekim olarak kabul edilmiştir.³⁴²

Anadolu'nun uzun süre Asklepios kültürünün merkezinde olması, bazı unsurların İslam toplumuna da geçmesine sebep olmuştur. Bazı hastalıkların ocaklarda tedavi edilmesi, keza buralarda perhiz, kil tedavisi, şifalı sulara yıkanma ve bitkiler ile tedavinin yapılması gibi yöntemlerin kullanılması da bu etkileşimin tezahürleri olarak görülebilir. Türkmen kültüründe ocaklarda zaman zaman karşımıza çıkan horoz adama geleneğinin de Asklepion mabedlerinde yapılan ritüellerle benzerlik taşıdığı söylenebilir.³⁴³

³³⁹ Şerife Mehlika Kuşkonmaz, "Bergama'da İki Bin Yıllık Bir Hastane ve Bir Hekim: Asklepion ve Galen", *Konuralp Tıp Dergisi*, C.8, No.2, (2016), s. 148.

³⁴⁰ Bayat, s.105.

³⁴¹ İbn Cülcül, s.11.

³⁴² Bayat, s.106.

³⁴³ Bayat, s.106.

B. İBN CÜLCÜL'ÜN ESERİNE KONU OLAN TIBBÎ UYGULAMALAR

1. Kan Aldırma (Hacamat Tedavisi)

Kan alma tedavisi dünyada binlerce yıldır kullanılan geleneksel ve tamamlayıcı bir tedavi yöntemidir.³⁴⁴ Bu tedavi türü Hipokrat gibi eski hekimler tarafından da desteklenmiştir.³⁴⁵ Hipokrat ve onun öğretilerini takip eden hekimler ağrıya (kulak ağrısı, boğaz ağrısı, baş ağrısı) karşı kan alma tedavisini önermişlerdir. Özellikle baş ağrısı, boğaz ağrısı, koyu geniz akıntısı, ateş ve halsizliği olan hastaların saçlarını ilk omura kadar traş edip enseden bu tedaviyi uygulamışlardır.³⁴⁶

İbn Cülcül'ün kayıtlarında da kan aldırma tedavisini uygulayan ve bu konuya dair eser te'lif eden tabiplerin isimlerini görmekteyiz. Örneğin İbn Cülcül, Endülüslü ünlü tabiplerden saydığı İbn Melûke en-Nasrânî'nin iyi bir cerrah olmasının yanında kan alma tedavisi de uyguladığını zikretmektedir.³⁴⁷ Abbâsîler döneminde telif edilen eserler arasında da ünlü mütercim ve hekim Yuhannâ b. Mâseveyh'in kan aldırma tedavisi ile ilgili olan *Kitâbü'l-Fasd ve'l-hacâma* kitabının yer alması³⁴⁸ kan alma uygulamasının yaygınlığı konusunda bir fikir vermektedir.

Modern tıp, kan alma tedavisinin uygulandığı hastalıklar ve yararları konusunda zengin bir malumat sunmaktadır. Öyle ki, bütün kronik hastalıklarda hastalığın seyrinin iyileştirilmesinde, kan damarlarındaki anormal kan basıncı ve kalsifikasyonunun (damar sertliğini) önlenmesinde, baş ağrısı, yüz kıvrıklığı ve migren şikayetlerinde, kan damarlarının geçirgenliğinin artırılması yoluyla organların iyi oksijenlenmesinde, görme keskinliğinin artırılmasında, tembellik ve uyuşukluğun üstesinden gelinmede, depresyonda mutluluk hormonu (endorfin, serotonin) salgılanmasında, cilt hastalıklarının önlenmesinde çok etkili olduğu bilinmektedir. Yine yüksek kolesterol, diyabet ve inme tedavisinde önleyici veya konfor sağlayıcı özelliği, bazı bel ağrılarının tedavisinde etkili olduğu, kadın hastalıklarında

³⁴⁴ Evgeni Rozenfeld, Leonid Kalichman, "New is the well-forgotten old: the use of dry cupping in musculoskeletal medicine", *Journal of Bodywork and Movement Therapies*, Vol.20, No.1 (January 2016), s. 173.

³⁴⁵ Christopoulou-Niki Papavramidou, s. 6.

³⁴⁶ Christopoulou, Niki Papavramidou, s. 6.

³⁴⁷ İbn Cülcül, s. 97.

³⁴⁸ Ağırakça, s. 106.

birçok konuda tedaviyi desteklediği, çocuklarda huzursuzluk hallerinde ve uyku sorunlarında tedavi edici bir rol oynadığı, bugün tıp aleminde malumdur.³⁴⁹

Kan aldırmanın periyodik olarak uygulandığında vücutta dolaşan kandan ve lokal olarak uygulanan yerden patojen maddelerin atılımını sağlayarak koruyucu hekimlikte de yeri olduğu belirtilmiştir.³⁵⁰

Peygamber Efendimiz'in bir çok kez yaptırdığı kan aldırma tedavisi Müslümanlar arasında yaygınlık kazanmıştır. Hz. Muhammed (s.a.v) de hacamat tedavisinin etkinliğinin artması için müslümanlara bazı tavsiyelerde bulunmuştur. Örneğin aç karnına kan aldırmanın daha faydalı olduğunu belirtmiş,³⁵¹ özellikle pazartesi ve perşembe günlerinin tercih edilmesi gerektiğini ifade etmiştir.³⁵² Ay içinde de on yedi, on dokuz ve yirmi birinci günlerde³⁵³ kan aldırmanın daha uygun olacağını vurgularken, oruçluluk halinde kan aldırmanın, oruçluyu bitkin düşürebileceği düşüncesiyle doğru olmadığını dile getirmiştir.³⁵⁴

2. Kil Tedavisi

İbn Cülcül, Galen'in biyografisinde onun tedavi amacıyla kullanılan kilin varlığını bizzat doğrulamak amacıyla Kûş adasına gittiğini zikretmiştir.³⁵⁵ İbn Cülcül'ün kayıtlarında yer alan bu bilgiden hareketle kilin tarih boyunca kullanım alanlarına dair bilgi vermenin çalışmamız açısından faydalı olacağını düşünmekteyiz.

Killer, alan yoğunluklarının ve emme kapasitelerinin yüksek olması, zararlı mikroorganizmalara karşı etkili olmaları, buna karşın düşük derecede ya da yok denecek

³⁴⁹ Turanşah Tümer, *Tıbbî Hacamat*, İstanbul:2017, 3. Baskı, s. 39.

³⁵⁰ Salah Mohamed El Sayed, Hant Salah Mahmoud, Manal Mohamed Helmy Nabo , “Methods of Wet Cupping Therapy (Al-Hijamah): In Light of Modern Medicine and Prophetic Medicine”. *Alternative and Integrative Medicine*, Vol.2, No.5 (2013), s. 2-16.

³⁵¹ Aidin Salih, *Gerçek Tıp*, İstanbul: 2008, s. 139.

³⁵² İbn Mâce, Tıbb, 22; Ebû Dâvûd, Tıbb, 5.

³⁵³ Tirmizî, Tıbb, 12; İbn Mâce, Tıbb, 22; Ebû Dâvûd, Tıbb, 5.

³⁵⁴ Ebû Dâvûd, Şavm, 30.

³⁵⁵ İbn Cülcül, s. 43.

miktarda zehir içermeleri nedeniyle tıp alanında ilk çağlardan beri tedavi amaçlı olarak kullanılmışlardır.³⁵⁶

Kadim dönemlerden beri tedavi amaçlı kullandığı bilinen bu tedavi yöntemi, bugün de dünyanın birçok yerinde geleneksel tedaviler arasında sıkça tercih edilmektedir. Kaynaklarda kilin tedavi amacıyla kullanımına işaret eden ilk kayıtlar, Mezopotamya bölgesine uzanmaktadır.³⁵⁷

Antik Çağ'da Asklepios'un tapınaklarında kil ve termal suyun tedavi amaçlı kullanıldığı bilinmektedir.³⁵⁸ Antik dönemin ünlü tabipleri arasında yer alan Hipokrat, Bithynialı Asklepiades, Galen, Kappadokialı Aretaeus, Ephesoslu Soranus, Erasistratos, Herophilos, Celsus, Ephesoslu Rufus, bir çok hastalığın tedavi yöntemleri arasında termal banyo ve kil banyosunu tavsiye etmişlerdir.³⁵⁹

Galen kil tedavisinin, eklem, kas ve vucuttaki şişliklerde ve bu şişliklere bağlı kronik ağrılarda,³⁶⁰ ateşli sıtma vakalarında, mide ve bağırsak hastalıklarının tedavisinde kullanılabileceğini ifade etmiş; kilin hastalarda terapötik bir etki uyandıracığını vurgulamıştır. İskenderiye Tıp Okulu'nda hocası İskenderiyeli Hekim Heraklianus ile çalışan Galen, bu eğitim döneminde kilin tedavi amaçlı uygulamalarını yakından tetkik etme fırsatı bulmuştur. Galen, Mısır'daki Nil nehrinden çıkan mineral açısından zengin kilin, böbrek rahatsızlığı olan hastaların tedavisinde kullandığında başarılı sonuçlar verdiğine dikkat çekmiştir.³⁶¹

Milattan önceki dönemlerden itibaren yukarıda işaret edilen kullanım alanları dışında cilt güzelliği ile cilt bakım ve tedavisinde de kullanılan kilin, 10. yüzyılda İbn-i Sina'nın çamur tedavisi bahsine konu olduğunu, keza 17. yüzyılda da meşhur seyyah Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesi'ndeki tasvirlerle yansıdığını görmekteyiz.³⁶²

³⁵⁶ Abdurrahman Dalgıç, Orhan Kavak, "Kil Mineralleri ve Sağlık", *Dicle Tıp Dergisi*, C.31, No.2,(2004) , s. 73.

³⁵⁷ Muazzez Çelik Karakaya, Necati Karakaya, "Kaplıca Tedavisinde Kullanılan Termal Çamurların Uygunluğunu Belirleyen Parametreler", *1.Tıbbi Jeoloji Çalıştayı*, Nevşehir: 30 Ekim–1 Kasım 2009, s. 31.

³⁵⁸ Bayat, s. 79.

³⁵⁹ Seda Akarsu, Babür Mehmet Akarsu, Fuat Yöndemli, "Antik Dönemde Yozgat Sarıkayada Termel Terapi ve Pleoidoterapi", *1. Uluslararası Bozok Sempozyumu Bildiri Kitabı*, s. 90.

³⁶⁰ Gerhard Strauss Blasche, Cem Ekmekcioglu, Gerda Vacariu, Herbert Melchart, Moser Veronika Fialka and Wolfgang Marktl, "Contribution of Individual Spa Therapies in the Treatment of Chronic Pain", *The Clinical Journal of Pain*, Vol.18, No.5, (2002), s. 302-309.

³⁶¹ Akarsu, s. 90.

³⁶² Karakaya M., Necati Karakaya, s. 31.

3. Perhiz

Perhiz, hastaya zarar verecek şeylerden onu korumak, hastalığa sebep olan ve onu artıracak şeyleri yeme ve içmekten sakınmak demektir.³⁶³ Sağlıklı yaşamın en önemli unsurlarından biri olan beslenmenin sınırlarını belirleyen perhiz, hekimlerin hükümdarlar için perhiz rejimleri düzenlediklerinden bahseden İbn Cülcül'ün *Ṭabaḳātü 'l-eṭibbâ' ve 'l-ḥükemâ'* adlı kitabına konu olan tıbbi kavramlardan biridir.³⁶⁴ Nitekim Hz. Peygamber (s.a.v) döneminde yaşayan ünlü Arap hekim Hâris b. Kelede'nin Muâviye'nin tıp nedir sorusuna cevaben "Perhiz, yani açlıktır." Cevabı sağlıklı yaşam-perhiz ilişkisi açısından dikkate değerdir.³⁶⁵

İshâk b. İmrân'ın uyguladığı olduğu perhizi bozan Ağlebî emîri III. Ziyâdetullah'a (ö. 304/916) sert tepki göstermesi onun zehirlenme anına dahi müdahaleden geri durması perhizin ne kadar önemsendiğini göstermesi bakımından önemlidir.³⁶⁶

Herşeyden önce sağlıklı bir yaşamın düzenli beslenmeden geçtiği hususu, bugün tıp alemince güçlü olarak vurgulanan bir kanaattir.³⁶⁷

Hastanın kontrollü bir şekilde beslenmesi, zararlı olan her türlü aktiviteden uzak durması, perhiz uygulamasının bir gereğidir. Hz. Muhammed, (s.a.v.) asırlar öncesinden "Ümmetim hakkında en çok korktuğum şeyler: Göbek bağlamak, çok uyku, tembellik ve yakîn (iman) azlığıdır." buyurarak kontrolsüz beslenmenin bir sonucu olan şişmanlık tehlikesine dikkat çekmiştir.³⁶⁸

Allah Resulü'nün (s.a.v.) "İnsanoğlu karnından daha kötü bir kap doldurmamıştır. Oysaki insan için belini doğrultacak birkaç lokma yeterlidir. Şayet mutlaka yemesi gerekiyorsa, o zaman midesinin üçte birini yemek, üçte birini su, üçte birini de nefes için

³⁶³ Fatih Mehmet Yılmaz, "Sünnet'te Medeniyet İnşası", *Doktora Tezi*, 2016, s.345.

³⁶⁴ İbn Cülcül, s. 54, 84.

³⁶⁵ İbn Cülcül, s. 54.

³⁶⁶ İbn Cülcül, s. 84-85.

³⁶⁷ Kelly I. E., Sophie Tessier, Cahill A., Susan Eley Morris, Crumley A., McLaughlin D.McKee R. F., Lean M. J. "Still hungry in hospital: identifying malnutrition in acute hospital admissions", *Quarterly Journal of Medicine*, Vol. 93,(2000), s. 94.

³⁶⁸ Sehâvî, *el-Maḳāşidü 'l-ḥasene* (nşr. Abdullah Muhammed Sıddîk), Beyrut, 1987, s. 450.

ayırırın” sözleriyle en ideal yeme ölçüsünü ortaya koyması,³⁶⁹ tıbbın önemseydiği perhiz hususuna Nebevî bir temas olarak görülmelidir.

4. Koruyucu Hekimlik

Koruyucu hekimlik, hastalıkların ortaya çıkmasını ve ortaya çıkan hastalığın canlıdan diğerine geçmesini önlemeye yönelik tedbirler ortaya koyan, bunun için gerekli yeni yöntemler arayan ve araştırmalar yaparak kendini yenileyip geliştiren tıbbi bir kavramdır.³⁷⁰

Sağlığı koruma çabaları, Antik Yunan’dan itibaren tedavi olanaklarına güvenmekten daha önemli görülmüştür. Örneğin Grek kültüründe sağlık, bedeni oluşturan çeşitli unsurların ve güçlerin (mizaç, nitelikler) dengede olduğu bir durum olarak tarif edilmiştir. Greko-Romen tıbbı da sağlık için gerekli niteliklerin dengeli bir şekilde harmanlanmasını sağlamak için halka doğru türde ve miktarda yiyecek, içecek, egzersiz, cinsel ilişki vb. gibi önerilerde bulunmuştur.³⁷¹

Hippokrates de, hastalarına yulaf çorbası, sirkeli bal (oxymel) ve sulu bal (hydromel) yemelerini tavsiye ederek beslenme rejimine önem vermekle kalmamış aynı zamanda hastalarını ve halkı koruyucu hekimlik perspektifinden de sürekli bilgilendirmiştir.³⁷²

Roma İmparatorluğu döneminde tedavi faaliyetlerini her ne kadar Yunanlı doktorlar yürütse de koruyucu hekimlik alanında ciddi mesafeler kat edilmiştir. Örneğin, sıtma hastalığının daha çok bataklıklar ve çevresinde görüldüğü gözlemlenmiş ve bu bataklıkların kurutulması yoluna gidilmiştir. M.Ö. VI. yüzyılda, Roma’da lağım şebekesi Cloaca Maxima inşa edilmiş; M.Ö. 312’de, günde kişi başına yaklaşık 400 litre düşebilecek miktarda su, kanallar ve kemerlerle uzak mesafelerden getirilmiştir. Yemek pişirme, ısınma, temizlik gibi bazı temel ihtiyaçlara herkesin erişemediği, çok az zengin hariç tuvalet ve mutfakların aynı ortamda bulunduğu Roma İmparatorluğu’nda oldukça yaygın görülen parazit ve mantar hastalıkları, koruyucu hekimlik konusundaki çabaları tetiklemiştir. Tarih boyunca çoğu

³⁶⁹ Tirmizi, Zühed, 47.

³⁷⁰ Yılmaz, s. 335.

³⁷¹ George Rosen, “Historical Evolution of Primary Prevention”, *Bulletion of New York Academy of Medicine*, Vol. 51, no.1, (January 1975), s. 11.

³⁷² Bayat, s. 111.

hekimin, hem sağlığı korumak hem de hastalıkları tedavi etmek amacıyla su ve çamur bonyosu için hamamları tavsiye etmesi dikkat çekmektedir.³⁷³

Hem İslamiyet'ten önce hem de sonra koruyucu hekimlik, boşaltım ve idrar tutma; zihnî faaliyet ve durgunluk; bedenî hareket ve durgunluk; uyku ve uyanıklık; fazla ve az yeme-içme; fazla yahut az hava alma gibi altı çift zıtlık arasında denge ve uyum gerektiren bir durum olarak algılanmış ve bu uyumun bozulmasının hastalıkla sonuçlanacağı ifade edilmiştir. Müslümanlar da tedavi ilminden ziyade vakitlerini koruyucu hekimlik uygulamalarına harcamıştır.³⁷⁴ Bu düşünce doğrultusunda İslam tıbbı, hastalıklardan korumaya, hastalıkları tedavi etmekten daha fazla önem vermiştir. Koruyucu hekimliğin en önemli ögesi ise temizlik olarak kabul edilmiştir. Zira temizlenmek hem din³⁷⁵ hem de sağlık açısından önemli görülmüş; alkol almamak, oruç, az yemek, az uyumak gibi dinî pratikler koruyucu hekimliğin de birer unsuru sayılmıştır. Bu anlamda hamam kültürü Greko-Romen kültüründe olduğu gibi Müslümanlarda da koruyucu hekimlik uygulamalarında önemli yer tutmuştur.³⁷⁶

Sağlığımızı korumaya yönelik pek çok önerilerde ve uyarılarda bulunan Hz. Peygamber (s.a.v)'in de koruyucu hekimliğin önemli prensiplerine dikkat çekmiştir.³⁷⁷ Tıbb-ı Nebvî'nin prensipleri içinde tedaviden ziyade sağlığı koruma ve bu yönde tedbirler alma meselesi olan hıfzıssıha, en önemli unsur sayılmıştır.³⁷⁸ Hz. Peygamber'in hastalık gelmeden evvel sağlığın bir kıymet olarak bilinmesini önemle vurgulaması ve bu anlayışa uygun bir hayatın idamesini tavsiye etmesi koruyucu hekimliğin önemini vurgulayan çarpıcı bir yaklaşımdır.³⁷⁹

Diğer yandan Hz. Peygamber (s.a.v)'in veba hastalığına neden olan fare ve diğer hayvalara karşı mücadeleyi emretmesi ve ihramlıyken dahi bu hayvanların öldürülmesinde

³⁷³ Bayat, s. 145.

³⁷⁴ Ahmet Altungk, "Abbasiler Döneminde İslam Tıbbı ve Toplum Sağlığı", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.25, No.2, (2015), s. 272, 273.

³⁷⁵ mer Nuhu Bilmen, *Büyük İslam İlmihali*, İstanbul, trs, s. 47 vd. Altungk A. Abbasiler Döneminde İslam Tıbbı ve Toplum Sağlığı, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.25, No.2, (2015), s. 272.

³⁷⁶ Altungk, s. 273.

³⁷⁷ Ahmet Turhanoğlu, *Hadislerde Koruyucu Hekimlik*, s. 81.

³⁷⁸ İbrahim Canan, Hz. Peygamberin Sünnetinde Tıp-Tıbb-ı Nebvî-, s. 234.

³⁷⁹ en-Nisâbr, *el-Müstedrek*, IV, 447, (h. no: 7927).

sakınca görmemesi,³⁸⁰ koruyucu hekimlikle yakından ilgilidir. Keza vebadan korunmak için yiyecek ve içeceklerin bu taşıyıcı hayvanların giremeyeceği ortamlarda muhafaza edilmesini tavsiye etmesi hastalığın yayılmasını engellemek adına önemli bir tedbir olup, bu tedbir, sonraki dönemlerde saptanan, hastalıkların mikroplardan bulaştığı tespiti ile de doğrudan örtüşmektedir.³⁸¹ Bu uygulama, salgının yayılmasını engellemek için başvurulmuş ve güncel anlamıyla “karantina” olarak bilinen prensibin temel anlayışını oluşturmaktadır.

Hz. Peygamber (s.a.v)’in her dönemde geçerli olan sağlık prensiplerine yaptığı vurgular, koruyucu hekimliğin İslam geleneğinde yerleşmesi açısından oldukça belirleyici olmuştur. Beden, ruh ve çevrenin temiz tutulmasının tavsiye edilmesi; temizliğin imanının yarısı olarak telakki edilmesi; zararlı yiyecekler, ölü hayvan ve domuz eti yenmesinin yasaklanması; bağımlılık yaparak ruha ve bedene zarar veren içkinin haram kılınması, bu minvalde dikkate değer örneklerdir. Bebeklerin anne sütünü belli bir süre almasını teşviki, yeme-içmede itidallı olmayı tavsiyesi, bugün genetik bozukluklara sebep olduğu bilinen yakınlar arası evliliğe karşı uyarıları,³⁸² koruyucu hekimlik prensipleri açısından oldukça değerlidir.

Bunlara ilaveten Resullullah (s.a.v)’ın gerek kendi gerekse Sahabe-i Kiram’ın sağlığını korumak için hayata geçirdiği koruyucu hekimlik uygulamaları arasında, moral ve motivasyonla tedavi; özellikle yemeklerden önce ve sonra olmak üzere düzenli el yıkamak;, çörek otu, kudret helvası ve bal yemek, kına yakmak; mideyi tamamen doldurmamak; ağız ve diş sağlığını korumak için misvak kullanmak; bulaşıcı hastalıkların görüldüğü yerlerden uzaklaşmak sayılabilir.³⁸³

Abbâsî halîfelerinden Hârûn (ö. 193/809), Emîn (ö. 198/813) ve Me‘mûn’un (ö. 218/833) özel hekimliğini yapan meşhur Süryânî hekim Yuhannâ b. Mâseveyh, hükümdarların yemeklerini topraktan yapılmış sığağa karşı dayanıklı ve sindirimi kolaylaştırıcı özelliğe sahip kaplarda yemeleri konusunda ısrar etmesi³⁸⁴ dikkat çekici olup koruyucu hekimliğin bir parçası olarak değerlendirilebilir.

³⁸⁰ Müslim, Hacc, 67-73, 76-79.

³⁸¹ Yılmaz, s. 337.

³⁸² Bayat, s. 198-199.

³⁸³ Yılmaz, s. 345.

³⁸⁴ İbn Cülcül, s. 65.

II. ESERE GÖRE TABİPLERİN DÜNYASI

A. MESLEKÎ HAYATLARINDA TABİPLER

1. Tabiplerin İhtisas Alanları

İbn Cülcül'ün *Ṭabaḳātü'l-eṭṭibbâ'* ve *l-ḥükemâ'*sı tabiplerin uzmanlık alanlarına dair bazı bilgiler ihtiva etmektedir. Eserde, özellikle de göz hastalıkları ile cerrahlık alanında uzmanlaşmış hekimlere atıflar görülmektedir. Örneğin, Hz. Peygamber (s.a.v.) zamanında yaşayan İbn Ebû Rimse'nin, cerrahlıkta mahir bir tabip olduğunu,³⁸⁵ İhşîdîler döneminde yaşayan İbn Vasîf es-Sâvî'nin göz hastalıklarını tedavi etmede ve göz hastalıklarına dair ilaç hazırlamada ehil bir hekim olduğunu, hatta yaşadığı devirde bu alanda ondan daha iyisinin olmayıp göz hastalıklarına dair öğrenciler yetiştirdiğini nakletmektedir.³⁸⁶ İhşîdîler dönemi Hristiyan tabipler arasında yer alan Mısır asıllı Nestâs'ın da göz hastalıklarında uzman olduğunu vurgulamaktadır.³⁸⁷ Aslen Mısırlı olan İshak b. Süleymân el-İsrâîlî'nin de meslek hayatına göz hekimi olarak başladığını aktarmıştır.³⁸⁸ Yûnus b. Ahmed el-Harrânî'nin oğulları Ahmed ve Ömer'in göz tabibi olduklarını ve bu alanda III. Abdurrahman'a hizmet ettiklerini nakleden İbn Cülcül Ömer'in erken yaşta vefat etmesi üzerine kardeşi Ahmed'in III. Abdurrahman'ın himayesinde göz alanında Endülüs'te kalıcı izler bıraktığına dikkat çekmektedir.³⁸⁹

İbn Cübeyr, Endülüslü Hâlid b. Yezîd b. Ruman en-Nasrânî cerrahlık alanında yetenekli bir tabip ve aynı zamanda bitkisel ilaçları çok iyi bilen bir âlim olarak vasfetmektedir.³⁹⁰ Damarlardan kan almada ve cerrahlıkta uzman bir tabip olduğunu söylediği İbn Melûke en-Nasrânî'nin de bu alanlarda Emîr Abdullah (ö. 300/912) ve III. Abdurrahman'a hizmet verdikleri ifade edilmektedir.³⁹¹ Yine Emîr Abdullah döneminde yaşayan Hristiyan tabip İshâk'ın yetenekli bir cerrah olduğunu ve bu alandaki üstünlüğüyle

³⁸⁵ İbn Cülcül. s. 57.

³⁸⁶ İbn Cülcül. s. 81.

³⁸⁷ İbn Cülcül. s. 82.

³⁸⁸ İbn Cülcül. s. 87.

³⁸⁹ İbn Cülcül, s.112-113.

³⁹⁰ İbn Cülcül. s. 96.

³⁹¹ İbn Cülcül. s. 97.

dönemindeki tabiplere tecrübelerini aktardıklarını öğrenmekteyiz.³⁹² Cerrahlıkta başarılı bir tabip olan Yahyâ b. İshâk'ın da bu alandaki bilgisiyle III. Abdurrahman'a tabiplik yaptığını³⁹³ Ebû Mûsâ Hârûn el-Eşvenî'nin de cerrah olup III. Abdurrahman ve II. Hakem'e hizmet ettiğini vurgulamıştır.³⁹⁴

2. Tabiplerin İlim Yolculukları

Endülüs'te üç aşamalı eğitim-öğretim sistemi vardı. Diğer İslâm ülkelerinde olduğu gibi altı yaşından itibaren başlayıp altı-yedi yıl süren ilk aşamada, Kur'ân-ı Kerîm ve ilmihal bilgileriyle Arapça ve şiir öğretiliyordu. İlk aşamayı tamamlayan öğrenciler ikinci kademede dilerlerse “şüyûh” denilen müderrislerin etrafında oluşan fıkıh, tefsir, hadis, tıp, matematik, kimya, dil ve edebiyat gibi ders halkalarına katılırlardı. Üçüncü aşamada ise ihtisaslaşma başlardı. Bu kademede eğitim Kayrevan, Kahire, Dımaşk, Bağdat, Medine ve Mekke gibi ilim merkezlerinde gerçekleştirilirdi. XI. Yüzyıldan itibaren ihtisaslaşma, Endülüs'te açılan medreselerde yürütülmüştür.³⁹⁵

Endülüslü âlimlere dair orijinal ve kıymetli malumat sunan İbn Cülcül bazı meşhur tabiplerin ilmî seyahatlerine dikkat çekmiştir. Bu bağlamda müellif ilk tıbbî bilgilerini Endülüs'te alan Ahmed b. Yûnus ve kardeşi Ömer'in tıp tahsili için III. Abdurrahmân döneminde 330/931 yılında Bağdat'a gittiklerini zikretmiştir. Bu iki kardeş önce Abbâsîler döneminin ünlü tabiplerinden Sâbit b. Sinân b. Sâbit b. Kurre'den Galen'in eserlerini okumuşlar, akabinde de belirli bir alanda ihtisaslaşmak amacıyla ünlü göz hekimi İbn Vasîf es-Sâvî'den göz hastalıkları ve tedavi yöntemlerini öğrenmişlerdir. II. Hakem dönemine tekabül eden 351/962 yılında da Endülüs'e dönmüşlerdir.³⁹⁶ Müellif Sâbit b. Sinân b. Sâbit b. Kurre ve İbn Vasîf es-Sâvî'nin biyografilerinde de ismi zikredilen ünlü hekimlerin iki kardeşe ders verdiklerini aktarmıştır.³⁹⁷

³⁹² İbn Cülcül, s. 97.

³⁹³ İbn Cülcül, s. 100.

³⁹⁴ İbn Cülcül, s. 112.

³⁹⁵ Mehmet Özdemir, “Endülüs”, *DİA*, C.11, İstanbul: TDV Yayınları, 1995, s. 219.

³⁹⁶ İbn Cülcül, s. 112-113.

³⁹⁷ İbn Cülcül, s. 80, 81.

Aslen Mısırlı olan İshak b. Süleymân el-İsrâîlî ise Kayrevan'a giderek tıp ve felsefî ilimlerin Mağrip'te yayılmasında öncü olan İshâk b. İmrân'ın öğrencisi olmuştur.³⁹⁸

III. Abdurrahman'a tıp ilmiyle hizmet eden Ebû Hafs Ömer b. Berîk de Kayrevan'a gitmiş ve Ebû Ca'fer b. el-Cezzâr'dan 6 ay ders almıştır. Daha sonra Endülüs'e *Zâdü'l-müsâfir* kitabıyla birlikte dönmüştür.³⁹⁹ Tam adı *Zâdü'l-müsâfir ve kütü'l-hâzır* olan bu eser, İbnü'l-Cezzâr'ı Doğu ve Batı'da büyük bir üne kavuşturmuştur. Öğrencisi Ebû Hafs Ömer b. Berîk tarafından Endülüs'e götürülen bu eser, daha sonra orada Latince'ye çevrilmiştir.⁴⁰⁰

İbn Cülcül'ün İslâm dünyasının doğusuna giderek tıpta ihtisaslaştığını zikrettiği son isim, Muhammed b. Abdûn el-Cebelî el-Adedî'dir. 347/958 senesinde Doğu'ya giden bu ünlü tabip Basra ve Mısır'a gitmiş, Fustat maristanında bir süre başhekimlik yaptıktan sonra 360/970 senesinde Endülüs'e dönmüştür.⁴⁰¹

3. Tabiplerin İlgi Alanları

İbn Cülcül'ün eserinden tabiplerin beşerî ilimlerden şiir, edebiyat, tarih ve felsefe ile riyazî ilimlerden matematik, geometri ve astronomi alanlarına dair ilgileri ve çalışmaları hakkında bilgilere ulaşmak mümkündür. Ayrıca tabiplerin farklı dil öğrenme çabaları ve müzikle uğraştıkları da anlaşılmaktadır. Hâris b. Kelede, Cündişâpûr'da tıp eğitimi aldığı sırada ud çalmayı da öğrenmiştir.⁴⁰² Aynı şekilde Râzî de tıp eğitiminin ilk yıllarında ud çalmış ancak daha sonra ud çalmayı bırakmıştır.⁴⁰³

İbn Cülcül, Abbâsîler dönemi mütercim tabipleri arasında yer alan, Arapça ve Yunanca'yı çok iyi derecede bilen Huneyn b. İshâk'ın Bağdat'tan Fars diyarına giderek mükemmel derecede Arapça öğrenmek amacıyla nahiv ve aruzu sistemleştiren dönemin en ünlü dil ve edebiyat âlimi Halîl b. Ahmed'den ders aldığını belirtmiştir.⁴⁰⁴ Ancak müellifin aktardığı bu bilginin hatalı olduğunu söyleyen Ağırakça, buna gerekçe olarak da Halîl b.

³⁹⁸ İbn Cülcül, s. 87.

³⁹⁹ İbn Cülcül, s. 107.

⁴⁰⁰ Hasan Doğruyol, "İbnü'l-Cezzâr", *DİA*, C.21, İstanbul: TDV Yayınları, 2000, s. 1-2; Ağırakça, s. 278.

⁴⁰¹ İbn Cülcül, s. 115.

⁴⁰² İbn Cülcül, s. 54.

⁴⁰³ İbn Cülcül, s. 77.

⁴⁰⁴ İbn Cülcül, s. 78-79.

Ahmed'in, Huneyn b. İshâk doğmadan önce vefat etmiş olmasını göstermektedir. Bu bilginin, Huneyn b. İshâk'ın Arapça dil bilgisinde üstün olma gayesiyle Basra'da Halîl b. Ahmed'in öğrencilerinden ve eserlerinden ders aldığı şeklinde yorumlanabileceğini vurgulamaktadır.⁴⁰⁵ İbn Cülcül, Arapçayı çok iyi derecede öğrenen Huneyn'in, daha sonra orada Farsça'ya da çok güzel bir şekilde vakıf olduğunu zikretmiştir. Müellif bu yolla Huneyn b. İshâk'ın Arapça, Farsça ve Grekçeyi çok iyi bildiğini göstermek istemiştir. Zira Hipokrat ve Galen'in eserlerini tercüme eden Huneyn b. İshâk zamanla başta tıp olmak üzere mantık, felsefe, teoloji, astronomi ve tarih gibi farklı ilimlere dair Arapça eser ve risaleler kaleme almıştır.

Endülüs Emevî Devleti'nin zirve döneminde yaşayan Sâid b. Abdürabbih, dönemin önde gelen şair, edip, eczacı ve tabiplerden biri olmasına rağmen tıp ilmiyle hükümdarlara hizmet etmemiş, onlardan özellikle uzak durmuştur. Endülüs'ün önde gelen şairleri arasında yer alan, *el-İkdü'l-ferîd* eseriyle asıl şöhrete kavuşan amcası Ahmed b. Muhammed b. Abdürabbih ise devlet büyükleri ve önde gelen kişiler için şiirler yazması sayesinde refah içinde yaşamıştır. Bir gün kan aldırması sebebiyle bitap düşen Sâid b. Abdürabbih, şair amcası Ahmed b. Muhammed b. Abdürabbih'in kendisine refakat etmesi için bir adam göndermiş, teklifinin reddedilmesi üzerine amcasına beyitler yazmıştır. Sâid b. Abdürabbih, tıbbâ dair önemli bilgiler içeren şiirini Arap dilinin zor aruz kalıplarından recez usulüyle yazmıştır⁴⁰⁶ ki bu şiir onun aynı zamanda eski tabiplerin metotlarını incelediğini ve farklı ilim dallarına vakıf olduğunu göstermektedir. Amcasının şiirlerinde Hipokrat ve Galen'in eserlerini kendisine dost edinmesi sebebiyle yalnız ve cimri biri olarak itham edilen Sâid b. Abdürabbih'in amcasına yazdığı cevabî beyitler, tıbbî bilgilerin yanı sıra içerdiği tasavvufî derin bilgiler nedeniyle de değerlidir ve bu dönem tabip profiline ışık tutması bakımından kayda değerdir.

İlmin henüz ciddi bir tasnife tabi olmadığı o dönemde âlimlerin birçok alanda söz sahibi oldukları gözlenmektedir. Örneğin, tıbbâ dair faydalı eserler kaleme alan başarılı tabip İshak b. Süleymân el-İsrâîlî aynı zamanda mantıkta uzmanlaşmış, felsefeye dair kitaplar yazmıştır.⁴⁰⁷

⁴⁰⁵ Ağırakça, s. 109.

⁴⁰⁶ İbn Cülcül, s. 104-105.

⁴⁰⁷ İbn Cülcül, s. 87.

İbn Cülcül'ün çağdaşı ve meslektaşı Müslüman hekim İbnü'l-Cezzâr tıp ilmi dışında tarih, belagat gibi farklı ilimlerle ilgilenmiş ve bu alanlara dair güzel eserler kaleme almıştır.

Endülüs ilim meclislerinde bütüm âlimlerce ve devlet ricali tarafından tanınan ünlü şair Ahmed b. Muhammed b. Abdürabbih'in yeğeni Sâid b. Abdürabbih ünlü bir tabip olduğu gibi aynı zamanda şair ve edipti. Şiir ve edebiyatla ilgilenen Sâid tıba dair önemli bilgiler içeren şiirini recez usulüyle yazmıştır ki bu şiir onun Hipokrat ve Galen'in ilmî mirasını incelediğini, ayrıca çok yetenekli bir şair olduğunu göstermektedir. Sâid b. Abdürabbih'in eserde yer alan beyitleri, bu ünlü tabibin ahlakını ve dünyaya dair görüşlerini içermesi bakımından önemlidir. Farklı ilim dallarıyla ilgilenen Sâid b. Abdürabbih ayrıca yıldızların hareketleri, rüzgârların özellikleri ve meteorolojiye dair konularda çok bilgili bir âlimdi.⁴⁰⁸

III. Abdurrahman'ın özel hekimliğini yapan ve birçok önemli görevi üstlenen Muhammed b. Temlîh de edebiyat ve aruz ilminde bilgi sahibi bir tabipti.⁴⁰⁹

II. Hakem'in özel hekimliğini yapan, saray çevresiyle ilişkileriyle yüksek mevkiler elde eden Ahmed b. Hakem b. Hafsûn da mantık ilmini iyi bilen, felsefî ilimlerin çoğuyla uğraşan zeki, anlayışı ve kavrayışı güzel, fasih konuşan, keskin zekâlı ve ince görüşlü bir âlim olarak İbn Cülcül'ün eserine konu olmuştur.⁴¹⁰

Son olarak tıp ilmindeki bilgisi ve yetenekleri sayesinde III. Abdurrahman ve II. Hakem'e hizmet eden Ebû Abdülmelik es-Sekafî de matematik ve geometriyle ilgilenen hatta Öklides'in *Elementler*'ini çok iyi bilen bir âlim olarak tavsif edilmiştir.⁴¹¹

4. Tabiplerin Yaptırdığı Hayır ve Hasenatlar

Hazırladığı tıbbî ilaçlar, macunlar ve şuruplar sayesinde Endülüs'te şöhrete kavuşan ve büyük kazançlar elde eden Harrânî'nin, Kameri Camisi'ne ve evine yakın bir yere kendi

⁴⁰⁸ İbn Cülcül, s. 104.

⁴⁰⁹ İbn Cülcül, s. 108-109.

⁴¹⁰ İbn Cülcül, s. 110.

⁴¹¹ İbn Cülcül, s. 111.

ismine nispetle Harrânî mescidini yaptırmış olması,⁴¹² tabiplerin yaptırdığı hayır ve hasenata örneklik teşkil eder.

İbn Cübeyr'in bu alanda kaydettiği bir başka örnek de, dönemin önde gelen cerrahları arasında yer alan ve hazırladığı bitkisel ilaçlar sayesinde büyük kazançlar elde eden Hâlid b. Yezîd b. Ruman en-Nasrânî'nin herkesçe bilinen ve şehrin göbeğinde yer alan evinin yanına kendi ismiyle anılan bir hamam yaptırmış olmasıdır.⁴¹³

5. Tabiplerin İktidar ve Saray Muhitiyle İlişkileri

İbn Cülcül'ün kayıtlarından Hristiyan hekimlerin Abbâsî halifeleri ve saray çevresi tarafından saygı gördüğü anlaşılmaktadır. Nitekim bu tabipler özel hekimlik yapmanın yanı sıra halifelerin dostları ve sohbet arkadaşları olmuşlardır. Bu hekimler arasında Buhtîşû ve Cibrâîl b. Buhtîşû dikkat çekmektedir.⁴¹⁴ Abbâsî yöneticileri maharetli ve hâzık Hristiyan tabipler olmadan sofraya oturmamışlar, onları farklı bölgelerden kitap toplamakla görevlendirmişler, Arapça dışında farklı diller bilen bu tabipleri kitap te'lifi ve tercüme işlerinin başına getirmişlerdir. Bunlar arasında Yûhannâ b. Bıtrîk (ö. 200/815 [?]), Yuhannâ b. Mâseveyh (ö. 243/857) ve Huneyn b. İshâk (ö. 260/873) gibi isimler sayılabilir.⁴¹⁵

Dönemin ünlü Müslüman filozof-hekimleri arasında yer alan el-Kindî ve er-Râzî, hizmetinde bulundukları hükümdarlar için birçok felsefe kitabını tercüme etmiş, kitaplardaki zor bahisleri izah etmiş ve eksiklikleri tamamlamışlardır. Aynı zamanda başta tıp olmak üzere farklı ilim dallarına dair birçok kitap te'lif etmişlerdir.⁴¹⁶

Tıp ve eczacılık alanlarında bilgileriyle öne çıkan ve birçok tabibi etkileyen Ebû Ca'fer (ö. 369/979), Muhammed b. Feth Tumlûs ve Sâid b. Abdürabbih b. Ahî Ahmed b. Abdürabbih gibi isimler özellikle hükümdarlar ve saray çevresinden uzak mütevazı bir hayat yaşamayı tercih etmişlerdir. Ancak ismi zikredilen bu tabipler kendilerine ihtiyaç

⁴¹² İbn Cülcül, s. 94.

⁴¹³ İbn Cülcül, s. 96.

⁴¹⁴ İbn Cülcül, s. 63-64.

⁴¹⁵ İbn Cülcül, s. 65-66, 67, 68-70.

⁴¹⁶ İbn Cülcül, s.73-74, 77-78.

duyulduğunda halifelere ve devlet idarecilerine yardımcı olmuşlarsa da yaptıkları hizmet karşılığında verilen hediyeleri ve yüksek ücretleri kabul etmemişlerdir.⁴¹⁷

Tıp ilmindeki bilgileri sayesinde özel hekimlik yapan Endülüslü ünlü tabipler aynı zamanda halifelerin dostları, keskin zekâları ile fikir hocaları, beraber sefere çıktıkları ve mallarına ortak ettikleri av arkadaşları olmuşlardır. Bu tabipler içinde devlet hizmetleri üstlenenler olmuştur. Örneğin, valilik ve hâkimlik yapmışlar; sikke ve emanetler bölümü ile hisbe ve şûrta teşkilatının başına geçmişler; sadakaları dağıtmışlar; vakıfların ve beytümâlin işleyişini kontrol etmişler; sarayda eczacılık işlerinin yürütülmesi için laboratuvar kurmayı üstlenmişler; halifelerin izniyle hazırlanan ilaçları ihtiyaç sahiplerine ücretsiz vermişlerdir. Bu tabipler arasında Yahyâ b. İshâk, Ebû Bekir Süleymân b. Bâc, İbn Ümmi'l-Benîn, Ebû Hafs Ömer b. Berîk, Asbağ b. Yahyâ et-Tabîb, Muhammed b. Temlîh ve Ahmed b. Yûnus yer almaktadır.⁴¹⁸

6. Tabiplerin Meslektaşlarıyla İlişkileri

Tabiplerin birbirlerini kışkandıklarını, tedavide kullanılan ilaçları hazırlamada birbirleriyle rekabet içinde olduklarını Harrânî'nin biyografisinde zikredilen iki hadiseden anlıyoruz. Bunlardan ilkinde göre, hazırladığı tıbbî ilaçlar, macunlar ve şuruplar sayesinde Endülüs'te şöhrete kavuşan ve büyük kazançlar elde eden Harrânî'nin hazırladığı şurubun içeriğini öğrenmek amacıyla dönemin önde gelen tabiblerinden beş tanesi bir araya gelmiş ve aralarında topladıkları elli dinarla Harrânî'nin şurubunu satın almışlardır. Şurubu koklayıp tadına baktıktan sonra içeriğine dair düşüncelerini yazarak Harrânî'nin yanına gitmişlerdir. Tabiplere ilacın içeriğini bulamadıklarını söyleyen Harrânî, bütün ilaçların karışımından hazırlanan ilacın “büyük kurtarıcı” olarak bilinen ilaç olabileceğini ifade etmiştir. Harrânî ilacın içeriğine dair aktardığı sözlerden sonra Endülüs'te tanınmış, ilaç hazırlamada şöhrete kavuşmuştur.

Harrânî'nin hazırladığı ilaçlardan biri, o dönemde Endülüs'te tıbbî ilaçlar arasında sağladığı faydalar sebebiyle dönemin diğer tabipleri tarafından da ilgi çekmiş ve içeriğine yönelik araştırmalar yapılmıştır. İlacın içeriğinde “Suffa” adlı bir bitkinin kullanıldığını

⁴¹⁷ İbn Cülcül, s. 88-89, 99, 104.

⁴¹⁸ İbn Cülcül, s. 100-101, 102-103, 103-104, 107, 108, 108-109, 112-113.

öğrenen tabipler Harrânî'nin yanına gitmişler; iki dirhemlik Suffa'nın veznîni⁴¹⁹ on dinara satan Harrânî, tabiplere herkesce bilinen “Hurî” isimli bitkiyi getirmiştir. Tabiplerin Harrânî'nin kendilerini kandırdığına dair itirazları üzerine Harrânî “Ben size ilacı değil, ilacın diğer ismini sattım.” diyerek kendisini savunmuştur.⁴²⁰ Müfredi ءءافث olan Suffa, çörek otunun tanesidir ki eş anlamlısı da Hurîtur.

Diğer nakilde ise, tabiplerin bazen tıbbî meselelerde birbirlerine danıştıkları görülmektedir. Rivayete göre Mısırlı tabip Nestâs b. Cüreyc, Endülüs'te dönemin önde gelen tabibi Hâlid b. Yezîd b. Ruman en-Nasrânî'ye mektup yazarak idrar hakkında danışmıştır. Hâlid b. Yezîd b. Ruman en-Nasrânî de yazdığı cevabî mektupla Nestâs'ı bilgilendirmiştir.⁴²¹ Bu hadise, Doğu ve Batı İslâm dünyasındaki bilgelerin birbirleriyle iletişim halinde olduklarını göstermesi bakımından da dikkat çekicidir.

7. Sarayda Tabip Olmanın Zorlukları

Sarayda tabiplik yapmak, bazen ikbal kapılarını açtığı gibi bazen de ciddi komplolara maruz kalmaya yol açıyor, tabipler için ciddi riskler barındırabiliyordu. Örneğin, Abbâsî Halifesi Mütevekkil-Alellah döneminde şöhreti zirveye ulaşan Huneyn b. İshâk, kıskanç meslektaşları tarafından maruz kaldığı komplo ve Hristiyan din adamlarının kararı neticesinde 70 kere lanetlenmiş, zünnâr⁴²² isimli kuşağı kesilmiş hatta ölümle yüz yüze gelmiştir. Huneyn b. İshâk'ın üzüntüden öldüğü veya zehir içerek intihar ettiği yönündeki rivayetin, yalnızca İbn Cülcül'ün eserinde geçmesi de dikkate değerdir. II. Hakem'in vezirinden aktardığı rivâyette olaylar şu şekilde gerçekleşmiştir:

Abbâsî Halifesi Mütevekkil bir gün mahmur bir haldeyken dışarı çıkıp koltuğuna oturmuş ve kendisini güneş çarpmıştır. Yanında Hristiyan kâtip⁴²³ Tayfûrî ve Huneyn b. İshâk bulunmaktadır. Tayfûrî, halifeye mahmurluğa güneşin zarar vereceğini söylemiş, halife de

⁴¹⁹ Vezni: Miktarı tartılarak belirlenen misli mal, Hasan Hacak, “Vezni”, *DİA*, C.43, İstanbul: TDV Yayınları, 2013, s. 95.

⁴²⁰ İbn Cülcül, s. 94-95.

⁴²¹ İbn Cülcül, s. 96.

⁴²² Gayri müslimlerin dinî alâmetleri olarak takmakla yükümlü kıldıkları kuşak veya kemer. Yusuf Şevki Yavuz, “Zünnar”, *DİA*, C.44, İstanbul: TDV Yayınları, 2013, s. 572.

⁴²³ Bu olaya İbn Cülcül'den iktibasla eserlerinde yer veren İbnü'l-Kıfî ve İbn Ebû Usaybia “kâtip” yerine “tabîb” ifadesini kullanmıştır. İbn Cülcül, s. 71 (nâşirin 24 nolu dipnotu).

Huneyn b. İshâk'ın bu konudaki görüşünü sorunca Huneyn güneşin mahmurluğa zarar vermeyeceğini ifade etmiştir. Mütevekkil'in huzurunda Tayfûrî ve Huneyn b. İshâk tartışınca, halife onlardan hangi görüşün daha doğru olduğunu araştırmalarını istemiştir. Huneyn b. İshâk'ın “*Ey Müminlerin emîri! Mahmurluk, mahmur olan bir kimsenin halidir. Güneş mahmurluğa zarar vermez, mahmur olan kimseye zarar verir.*” sözlerini beğenen Mütevekkil, Huneyn'in lafızların özellikleri ve manaları sınırlandırmada benzerlerinden daha üstün olduğunu söyleyince Tayfûrî yüzünü asmıştır. Aynı gün Huneyn, elbisesinin yeninden çarmlıha gerilmiş Mesîh ve etrafındaki insanları tasvir eden bir kitap çıkarmış, Tayfûrî'nin, Huneyn'e “*Bu insanlar Mesîh'i çarmlıha gerdiler*” demesi üzerine Huneyn, Tayfûrî'ye cevap verince Tayfûrî Huneyn'in onların yüzlerine tükürmesini söylemiştir. Huneyn b. İshâk'ın, Tayfûrî'nin bu isteğini yapmayacağını söylemesi üzerine Tayfûrî sebebini sormuş; Huneyn de “*Bunlar Mesîhi asanlar değildir. Bu sadece bir resimdir.*”⁴²⁴ diye cevap vermiştir. Huneyn b. İshâk'ın bu cevabı Tayfûrî'ye ağır gelmiş ve Mütevekkil'e giderek Huneyn'in Hristiyan inancına göre yargılanması için izin istemiştir. Böylece Huneyn b. İshâk ve Tayfûrî arasındaki tartışma piskopos ve papazlara havale edilmiş, piskopos ve papazlar Huneyn'e lanet edilmesi gerektiğini bildirmişlerdir. Bunun üzerine Hristiyan ileri gelenlerinin bulunduğu topluluğun huzurunda Huneyn yetmiş kere lanetlenmiş ve zünnârı koparılmıştır. Ayrıca Mütevekkil, Tayfûrî onay vermedikçe Huneyn tarafından verilen hiçbir ilacın kendisine verilmemesi gerektiğini emretmiştir. Daha sonra evine giden Huneyn o gece ölmüştür. Bazıları onun üzüntü ve kederden öldüğünü söylerken bazıları da zehir içerek intihar ettiğini söylemiştir.⁴²⁵

8. Tabiplerin Tıp Geleneğine Katkıları

İbn Cülcül'ün kayıtlarından tabiplerin tıp geleneğine ve tıp etiğine dair katkılarının neler olduğunu öğrenmek mümkündür. İbn Cülcül, İskenderiyeli bilgiler başlıklı beşinci tabakanın girişinde Hristiyanlığın başlangıcından İslâmiyet'in doğuşuna kadar İskenderiye

⁴²⁴ İbn Cülcül, Huneyn b. İshâk'ın ölümüne dair aktarmış olduğu rivâyette Hristiyan kiliselerinin doğu(Ortodoks) ve batı (Katolik) olmak üzere ikiye ayrılmasına neden olan İkonacılık ve İkonakırcılık meselelerine dair bilgi aktarmıştır. Ayrıntılı bilgi için bk; Fatma İnce, Bizans Devleti'nde İkonacılık-İkonakırcılık ve Bunun Sümela Manastırı'ndaki Yansımaları, I. *Uluslararası Geçmişten Günümüze Trabzon'da Dini Hayat Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, 2016, C.2, s. 1217-1232.

⁴²⁵ İbn Cülcül, s. 69-70. Huneyn b. İshâk'ın ölümüne dair İbn Cülcül'ün aktardığı rivâyetlerin doğru olmadığı, Huneyn'in mide rahatsızlığından öldüğü aktarılmıştır. Hasan Katipoğlu, İlhan Kutluer, “Huneyn b. İshak”, *DİA*, C.1, İstanbul: TDV Yayınları, 1988, s. 321.

okulu mensuplarına dair genel bir değerlendirme yapmıştır.⁴²⁶ Burada verdiği bilgiler tabiplerin tıp ilmine katkıları bakımından vurgulanmaya değerdir. Galen, Hipokrat'ın mirasını yeniden ele alarak eserlerini şerh edip öğrenilebilir hale getirdiğini,⁴²⁷ İskenderiye'de kümelenen mahir ve zeki filozofların, kendilerine intikal eden kitapları inceleyerek bunlar içinden özellikle Galen'in kitaplarını, ezberlenmesini kolaylaştırmak için asıllarını değiştirmeden özetleyip bir araya getirerek tek bir kitapta topladığı cevâmileri oluşturduklarını aktarmaktadır.⁴²⁸

Bu cevâmiler aslında İskenderiye tıp okulunda yetişen bilgiler tarafından Galen'in eserlerine *Summaria Alexandrinorum* (Sinopsis) diye anılacak şerhler yazılan ve daha sonra Arapça'ya *Cevâmi'u'l-İskenderâniyyîn* adıyla tercüme edilerek günümüze kaybolmadan ulaşan tıbbî külliyyattır.⁴²⁹ Dolayısıyla Hipokrat ve Galen'in eserleri İskenderiyeli bilgelerin tercümeleri sayesinde İslâm dünyasına intikal etmiştir.

İbn Cülcül için İskenderiyeli bilgelerin akabinde İslâm medeniyetinde tıp ilmine sağladığı katkıları açısından Huneyn b. İshâk çok büyük önem arz etmektedir. Nitekim Huneyn b. İshâk'ın yaşadığı döneme kadar mevcut olan İskenderiyeli bilgelere ait bu kitapların asıllarını Huneyn b. İshâk Arapçaya tercüme etmiş, özetlemiş ve anlaşılması zor olan yerleri açıklayarak öğrenilebilir hale getirmiştir. Galen'in eserlerini İskenderiyeli bilgelerin usûlü gibi soru-cevap şeklinde tercüme ve te'lif etmiş, bu kitaplara büyük ihtimam göstermiştir.⁴³⁰

Hipokrat, Farisi [Pers] Kralı Erdeşîr'in kendisinde arız olan bir hastalıktan dolayı tedavi etmesi için yaptığı daveti reddetmiştir. Çünkü o dönemde Persler Yunanlıların düşmanıdır. Bunun üzerine Erdeşîr, Hipokrat'a bin kantar altın teklif etmiş fakat Hipokrat bu teklifi de kabul etmemiştir.⁴³¹ Bu tavır, bizi "Hipokrat Yemini"ne aykırı gibi gözükebilir. Nitekim günümüzde dünyada tüm tabipler "Hipokrat Yemini"nde din, dil, ırk ayırt etmeksizin

⁴²⁶ İbn Cülcül, s. 51.

⁴²⁷ İbn Cülcül, s. 41.

⁴²⁸ Özdemir, Câlînûs, s. 33. Galen'den sonra gelen birçok tabip İskenderiye tıp ekolünden yetişmiştir. Bu tabipler arasında Galen'in eserlerine şerhler yazan Stephan el-İskenderânî ve Theodosios en önde gelen isimlerdir. Oreibasios, Cercis, Ahrun (Ehrun) ve Yahya en-Nahvî bu ekolden yetişmiş diğer ünlü tabipler arasında yer almaktadır. Galen'in 16 eserini okumayı ve okutmayı önemsemişlerdir. Ağırakça, s. 66.

⁴²⁹ Bayat, s. 122; Özdemir, Câlînûs, s. 33.

⁴³⁰ İbn Cülcül, s. 69.

⁴³¹ İbn Cülcül, s. 16-17.

hastaya müdahale edeceğine dair ant içer. Fakat bu rivâyette Hipokrat'ın Yunanlıların düşmanı olan Pers kralına yardım etmediğini görüyoruz. Öncelikle bu hikâyede vurgulanan hususun bir tabibin para, makam ve şöhret karşısında ezilmemesi gerektiği olduğunun altı çizilmelidir. Buna aşağıda yeniden değinilecektir. Öte yandan insanlar arasında ayrımcılık yapmama sözünün, Hipokrat'a atfedilse bile ona ait olduğu şüpheli olan ve zaman içinde çok sayıda eklemeler ve çıkarmalar görüp farklı versiyonları üretilen Hipokrat Yemini'nde olması, bunun o dönemlerde tartışılmaz bir prensip olduğu anlamına gelmemektedir. Dahası Erdeşir'in sıradan bir düşman olmadığı, halihazırda savaş halinde olunan bir ordunun kumandanı olduğu unutulmamalıdır. Bu durum, yaralı ve hasta savaş esirlerini tedavi etmekle aynı değerlendirilmemelidir. Savaşta düşman askerinin ve özellikle subayların tedavisinin, tedavi ettikten sonra bu kişileri yeniden savaştan alıkoyma ihtimalinin olmadığı durumlarda bu kişilerin başka ölümlere de yol açabileceği gerekçesi ile yapılıp yapılmaması hususu, tıp etiği açısından eski dönemlerden beri tartışılan bir konu olmuştur.

İbn Cülcül, Galen'in *Erdemli Hekim Filozof Olmalıdır* diye bilinen kitabından iktibasla tıp ilmini öğrenmek isteyenlerin, erdemli bir hayat sürüp Hipokrat'ın hayatı gibi bir hayatı kendilerine rehber etmeleri ve insanı kötü gösterecek rezillikten sakınmaları gerektiğini zikretmiştir.⁴³² İbn Cülcül aktardığı bilgilerle filozof-tabip vurgusu yapmış ve hekimin aynı zamanda hâkim olması gerektiğini savunmuştur.

İbn Cülcül, tıp etiğine dair bilgilere ayrıca Hipokrat'ın *Kitâbü'l-Ahd ve Eymân*'ından iktibasla eserinde yer vermiştir. Buna göre; “*Tıp ilmini talep eden kimsenin iffetli, faziletli ve kendi ırkından olanlara merhametli olması, güzel yüzlü, temiz elbiseli, dört ilmi*⁴³³ *iyi bilen, hikmetli ve hastadan herhangi bir ücret beklemeyen biri olmalıdır.*”⁴³⁴

9. Tabiplerin İktisadi Durumları ve Yatırımları

İbn Cülcül'ün kayıtları, bize tabiplerin yaptıkları hizmetler karşılığında almış oldukları ücretler, yaptıkları hizmet karşılığında hükümdarların kendilerine teklif ettiği bedeller, hükümdarlar veya saray çevresi tarafından kendilerine takdim edilen hediyeler, edindikleri mallar, sahip oldukları servetler, muayene ücretleri ve sattıkları ilaçların ücretleri hakkında

⁴³² İbn Cülcül, s. 17.

⁴³³ Dört ilimden kasıt eğitim, tabiat, ilahiyat ve mantıktır. İbn Cülcül, s. 20 (nâşirin 34 nolu dipnotu).

⁴³⁴ İbn Cülcül, s. 17.

kıymetli bilgiler sunmaktadır. Bu başlık altında söz konusu hususlara dair malumat vermeye çalışacağız.

Göz tıbbında yaşadığı dönemin en iyi tabibi olan ve Bağdat'ta yaşayan İbn Vasîf es-Sâvî'nin yanına tedavi amacıyla Horasan'dan 7 kişilik bir grup gelmiş; içlerinden biri 80 dirhemden başka parası olmadığına yemin ederek bu ücret karşılığında kendisini muayene etmesi için İbn Vasîf'e ricada bulunmuştur. Adamın ricasını kabul eden İbn Vasîf es-Sâvî, Horasanlı adama katarakt tanısı koymuş ve tedavi sırasında Horasanlı hastanın içinde dinarlar bulunan kesesini görmüştür. Bunun üzerine İbn Vasîf es-Sâvî, kendisine yalan söyleyen adamı “şifanı Allah'tan iste” diyerek azarlamış ve 80 dirhemini geri vererek tedavi etmemiştir.⁴³⁵ Bu hadiseden İbn Vasîf es-Sâvî'nin muayene ücretinin en az 80 dirhem olduğu anlaşılmaktadır.

İbn Cülcül'ün kayıtlarından, hükümdarların sorunlarının çözülmesi veya yaşadıkları dönemin önde gelen tabiplerinin özel hekimleri olmaları için tabiplere yüksek meblağlardan oluşan cazip teklifler sunduklarını görmekteyiz. Bu bağlamda rivâyet edilen ilk olay, Hipokrat'ın biyografisinde yer almaktadır. Yukarıda da ifade edildiği üzere Hipokrat, İran Kisrâsı I. Erdeşîr tarafından kendisinde arız olan bir hastalığı tedavi etmesi için İran'a davet edilmiş, fakat Hipokrat kendisine teklif edilen bin kantar altına rağmen bu daveti kabul etmemiştir. Hipokrat, Perslerin Yunanlıların düşmanı olması nedeniyle öncelikle Perslilere değil kendi ülkesinin iyi yöneticilerine ve yurttaşlarına bakmakla sorumlu olduğunu söyleyerek I. Erdeşîr'in teklifini reddetmiştir.⁴³⁶ Bu rivâyet bize ünlü hekimlere teklif edilen yüksek ücretleri ve ülkelerinin düşmanlarına karşı takındıkları tavrı göstermeleri açısından dikkate değerdir.

Yine bir başka kayıt, tabiplerin iktidar tarafından aldıkları cazip tekliflere dair bir fikir vermektedir. Ağlebî emîri III. Ziyâdetullah tıp alanında göstermiş olduğu başarılarla temayüz eden Semmi Sâ'a⁴³⁷ lakaplı İshâk b. İmrân'ı (ö. 290/903) yanına getirtebilmek için üç cazip teklif sunmuştur. Hizmetine girdiği takdirde kendisine üstün bir makam, ihtiyacını

⁴³⁵ İbn Cülcül, s. 81-82.

⁴³⁶ İbn Cülcül, s. 16-17.

⁴³⁷ Ansiklopedi maddesinde “Semmu Sâ'a” geçmekle birlikte Ramazan Şeşen'in “Hemen Zehirleyen” anlamında kullandığı kalıbı kullanmayı tercih ediyoruz. bk. Cihan, Hasan Şahin, “İshâk b. İmrân”, s. 635; Ramazan Şeşen, *Tabakâtü'l-ümem: Milletlerin Bilim Tarihi* (çeviri), Sâid el-Endelüsî, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2014. s. 162.

karşılacak 1000 dinar ve istediği zaman memleketi Bağdat'a dönebileceğine dair şartları içeren bir belge hazırlamıştır. III. Ziyâdetullah'ın ısrarlı çağrısı ve yüklü miktarda mal ve para teklifini kabul eden İshâk b. İmrân Kayrevan'a giderek emîrin hizmetine girmiştir.⁴³⁸

Bir başka örnekte, mahir hekim İbnü'l-Cezzâr'ın, Fâtımî Kādî Nu'mân'ın oğlunun hastalığına iyi gelecek bir ilaç gönderdiğinden ve kadının oğlunun iyileşmesi üzerine Fâtımîlerin ünlü kadısının İbnü'l-Cezzâr'a elçisi aracılığıyla teşekkür mektubunun yanı sıra içinde elbise ve üç yüz miskal bulunan bir paket gönderdiği nakledilmektedir. İbnü'l-Cezzâr'ın ise yalnızca mektubu alarak Kādî Nu'mân'a teşekkürlerini iletmiş olması ve kendisine hediye olarak gönderilen elbise ve parayı kabul etmemesi dikkate değerdir. Tabibin Fâtımîlerden hiçbir şey almak istemediği gerekçesiyle gönderilen hediyeleri kabul etmemesi,⁴³⁹ bu davranışın etikten ziyade politik olduğunu düşündürmektedir.

İbn Cülcül, çağdaşı ve meslektaşı olan İbnü'l-Cezzâr'ın servetine dair de detaylı bilgi vermektedir. Buna göre İbnü'l-Cezzâr öldüğü vakit arkasında yirmi dört bin dinar ve yaklaşık yirmi beş bin kantara yakın tıp ve farklı alanlara dair kitap bırakmıştır.⁴⁴⁰ Bu bilgiler, İbnü'l-Cezzâr'ın ekonomik durumunun yüksek olduğuna ve zengin bir kütüphanesinin bulunduğu işaret etmektedir.

Endülüs'ün ilk dönem hâzık Hristiyan tabipleri arasında yer alan Hamdîn b. Ebbâ'nın tıp alanındaki bilgisi sayesinde çok para kazandığını, şehrinin güzel kumaşlarından mamul elbiseler giydiğini, işlerini yürütmek için olgun köleler çalıştırdığını aktaran İbn Cülcül, buna ilaveten Hamdîn'in kendi mülkünde olmayan bineklere binmemesine ve yalnızca kendi arazilerinin mahsulünü kullanmasına dikkat çekmiştir⁴⁴¹ ki, bu da tıptan para kazanılabildiğini ama buna rağmen belli prensiplerin yaşatılabildiğini gösteren kıymetli bir örnektir.

Tıp alanında önemli paralar kazanıldığına ilişkin çarpıcı örnekler vardır. Emîr Muhammed döneminde doğudan gelen tabip Harrânî'nin Endülüs'e şifa macunları getirmesi ve "büyük kurtarıcı" olarak bilinen, karın ağrılarına iyi gelen şurupları elli dinara satarak bu şuruplar sayesinde çok para kazanması,⁴⁴² Tıp ilmi sayesinde büyük kazanç elde eden Hâlid b. Yezîd

⁴³⁸ İbn Cülcül, s. 84-85.

⁴³⁹ İbn Cülcül, s. 89.

⁴⁴⁰ İbn Cülcül, s. 89-90.

⁴⁴¹ İbn Cülcül, s. 93.

⁴⁴² İbn Cülcül, s. 94.

b. Ruman en-Nasrânî'nin tıp sayesinde elde ettiği büyük kazançlarla değerli araziler satın alması,⁴⁴³ bu alana dair örneklerdendir.

Bazı tabiplerin, diğer hekimlerce çözümlenemeyen sorunların üstesinden geldiklerinde saray görevlileri tarafından hediyelerle birlikte çokca para elde ettiklerini görüyoruz. Endülüslü vezir Abdullah b. Bedr'in oğlu Muhammed'in vücudunda tüm bedenini saran yaralar çıkmış; tüm saray hekimleri bu hastalığın sebebi ve tedavisine dair görüşlerini söylemişler ama bir çözüm bulamamışlardı. Saray hekimlerinin çözümleyemediği bu sorun daha sonra devlet yöneticilerine hizmet etmeyen Muhammed b. Feth Tumlûs'a da iletilerek bu konudaki görüşü sorulmuş, o da kendisinde bu yarayı aynı günde iyileştirecek bir merhemin olduğunu söylemiştir. Muhammed b. Feth Tumlûs'un hazırladığı merhem gündüz vakti vezirin oğluna uygulanınca gece olmadan tüm yaraları iyileşmiştir. Bunun üzerine vezir Abdullah b. Bedr, Tumlûs'a elli dinar ve giysiler göndermiş diğer hekimler ise bir şey alamadan geri dönmüşlerdir.⁴⁴⁴

İbn Cülcül'ün eserinde saray görevlileri sayesinde bazı tabiplerin yüksek mevkilerle birlikte büyük kazançlar elde ettiklerini, yükselmelerini sağlayan şahısların vefat etmesi halinde de fakirliğe duçar olduklarını görmekteyiz. Ahmed b. Hakem b. Hafsûn'un hayatı bu duruma en güzel örnektir. Mantık ilmini iyi bilen, felsefî ilimlerin çoğuyla uğraşan, keskin zekâlı ve ince görüşlü âlim-tabip Ahmed b. Hakem b. Hafsûn uzun süre hacip Ca'fer'in hizmetinde bulunmuş, aralarındaki iyi ilişkinin bir sonucu olarak hacip Ca'fer, mevcut tabibin yerine Ahmed b. Hakem'i geçirerek onu II. Hakem'in özel hekimi yapmıştır. Ancak hacip Ca'fer'in vefat etmesi üzerine Ahmed b. Hakem b. Hafsûn'un ismi tabipler defterinden silinmiş, ölünceye kadar da kendisine ilgi gösterilmemiştir.⁴⁴⁵

10. Tabiplerin Hastalıkları ve Vefat Nedenleri

İbn Cülcül'ün kayıtlarından tabiplerin hastalıklarına ve vefat sebeplerine dair bilgilere ulaşmak da mümkündür. Bu bağlamda müellifin zikrettiği ilk isim er-Râzî'dir.

⁴⁴³ İbn Cülcül, s. 96.

⁴⁴⁴ İbn Cülcül, s. 99.

⁴⁴⁵ İbn Cülcül, s. 110.

İhtiyarladığında katarakt olan Râzî'nin çevresindeki hekimler tedavi olmasında ısrarcı olmalarına rağmen Râzî tüm bu teklifleri dünyaya bıkana kadar baktığını zikrederek reddetmiştir.⁴⁴⁶ IV./X. yüzyılda te'lif ettiği kitaplar ve uyguladığı tedavi metodlarıyla İslâm dünyasının en büyük filozof-hekimi kabul edilen er-Râzî'nin kendi hastalığı için tedavinin uygulanmasını kabul etmemesi tarafımızca hayretle karşılanmıştır.

Endülüslü tabip Ebû Bekir Süleymân b. Bâc idrar yollarında oluşan ve enfekte olan bir yara yüzünden penisini kesmiştir.⁴⁴⁷ Günümüzde enfeksiyon hastalıklarına genellikle antibiyotik tedavisi uygulanır. XIX. yüzyılın ikinci yarısında Pasteur tarafından keşfedilen antibiyotik modern tıpta etkin olarak kullanılmaya başlanmıştır.⁴⁴⁸ O günün şartlarında antimikrobiyal ajanlar olmadığından dolayı Ebû Bekir Süleymân enfeksiyonun ilerlemesini engellemek amacıyla muhtemelen böyle bir tedavi yöntemine başvurmuştur.

Tabiblerin vefatlarına dair bilgiler de dönemin bazı hastalıklarına işaret etmesi bakımından kayda değerdir. Örneğin tıp ilmini ve tedavi yöntemlerini çok iyi bilen, III. Abdurrahman ve II. Hakem'e bu alanda hizmet eden usta tabip Ebû'l-Velîd Muhammed b. Hüseyin'in vücudunda su toplaması nedeniyle vefat ettiği nakledilir ki,⁴⁴⁹ vücutta su toplanması modern tıp dilinde "ödem" olarak isimlendirilmektedir. Ödemin birçok sebebi bulunmakla birlikte kalp yetmezliği, böbrek yetmezliği, siroz önde gelen sebepleri arasındadır.⁴⁵⁰

İshal hastalığından dolayı vefat eden tabipler arasında, Ahmed b. Hakem b. Hafsûn, Ebû Abdülmelik es-Sekafî ve Ahmed b. Yûnus'un adı geçerken,⁴⁵¹ Ömer b. Yûnus'un da 351 (962) yılında Endülüs'te mide rahatsızlığı nedeniyle vefat ettiği nakledilmiştir.⁴⁵² Son olarak Sâid b. Abdürabbih b. Ahî Ahmed b. Abdürabbih'in gözlerinin ömrünün son günlerinde görmez olduğu vurgulanmıştır.⁴⁵³

⁴⁴⁶ İbn Cülcül, s. 78.

⁴⁴⁷ İbn Cülcül, s. 103

⁴⁴⁸ Chambers FH. Antimicrobial Agents. (Ed.) Goodman LS, Gilman A., USA, 2001, s. 1143.

⁴⁴⁹ İbn Cülcül, s. 109.

⁴⁵⁰ Rüya Özelsançak, Ödem: Nedenleri, Patofizyolojisi ve Tedavisi, *Arşiv Tarama Dergisi*, C:25, no 1, s. 98.

⁴⁵¹ İbn Cülcül, s. 110, 111, 113.

⁴⁵² İbn Cülcül, s. 112.

⁴⁵³ İbn Cülcül, s. 105.

B. TABİPLİKLE BİRLİKTE YÜRÜTTÜKLERİ GÖREVLER

1. Başhekimlik Tecrübeleri

İbn Cülcül eserde tabiplik hizmeti yanında hastane yöneticiliği yapan iki kişiye yer vermiştir. Bunlardan ilki Muhammed b. Zekeriyâ er-Râzî'dir. Usta bir tabip olan er-Râzî, Rey ve Bağdat bîmâristanlarının başhekimliğini yapmıştır.⁴⁵⁴ Tıp tahsilinde ilerlemek amacıyla Endülüs'ten Basra ve Mısır'a giden Muhammed b. Abdûn el-Cebelî el-Adedî ise Fustat bîmâristânında başhekimlik yapmıştır.⁴⁵⁵ Emeviler döneminde kurulmaya başlanan, ancak Abbasîler döneminde parlayış gösteren bîmâristanlar, her türlü hastalığın tedavi edildiği tam teşekküllü birer hastahane görünümünde olup, başhekimlerinin de katkılarıyla yeni hekimlerin yetişmesinde oldukça etkili olmuşlardır.⁴⁵⁶

2. Bürokratik Görevleri

III. Abdurrahman, Yahyâ b. İshâk'a birçok önemli görevler vermiştir. Zira zeki, âlim, başarılı ve cerrahlıkta uzman bir tabip olan Yahyâ b. İshâk'a halife çok güveniyordu. Halife, Yahyâ b. İshâk'ı önce Badajoz bölgesini yönetmekle sorumlu tutmuş daha sonra onu vezirlerinden biri yapmıştır.⁴⁵⁷ Yine Ebû Bekir Süleymân b. Bâc, III. Abdurrahman'ın özel hekimliğini yapmış aynı zamanda halife onu hayır işlerinin başına tayin etmiştir.⁴⁵⁸ III. Abdurrahman'ın özel hekimliğini yaptıktan sonra II. Hakem döneminde de sarayda yaşayan ünlü tabip Muhammed b. Temlîh de zarıflığı, vakarı ve ağır başlılığıyla devlet hizmetlerinde farklı görevler icra etmiştir. II. Hakem tarafından vali olarak atanan Muhammed b. Temlîh daha sonra mahkemelerde hâkimlik yapmış ve hayır işlerine bakmıştır. Sadakaları dağıtmada güvenilir biri olması sebebiyle vakıfların ve beytûlmâlin işleyişini kontrol etmiştir. II. Hakem tarafından Kurtuba Camii'ne yapılan ilave inşaatın başına tayin edilen Muhammed b. Temlîh

⁴⁵⁴ İbn Cülcül, s. 77.

⁴⁵⁵ İbn Cülcül, s. 115.

⁴⁵⁶ Arslan Terzioğlu, "Bîmâristan", *DİA*, VI, İstanbul 1992, s. 163-164

⁴⁵⁷ İbn Cülcül, s. 100-101.

⁴⁵⁸ İbn Cülcül, s. 102-103.

en son sikke ve emanetler bölümünün başına getirilmiştir.⁴⁵⁹ Ünlü göz hekimi Ahmed b. Yûnus ise II. Hişâm tarafından şurta ve hisbe işlerinin başına tayin edilmiştir.⁴⁶⁰

3. Eczacılık Faaliyetleri

İbn Cülcül'ün zikrettiği bazı tabiplerin eczacılık ilmiyle uğraştıkları ve tıbbî ilaç yaptıkları anlaşılmaktadır. Nitekim Hz. Peygamber (s.a.v.) döneminde yaşayan Hâris b. Kelede'nin de, tıp ilmini öğrenmek amacıyla gittiği Yemen ve Fars diyarında aynı zamanda tıpta kullanılan ilaçları da öğrendiği bilinmektedir.⁴⁶¹

İbn Cülcül'ün “Tabiplerin şeyhi” olarak övgüyle bahsettiği Abbâsîler dönemi meşhur hekimlerinden Yuhannâ b. Mâseveyh'in de aynı zamanda ilaçların yapımı konusunda bilgili olduğu zikredilmiştir.⁴⁶²

İbn Cülcül, İbn Vasîf es-Sâvî'nin yaşadığı dönemin en ünlü göz hekimi olmakla birlikte göz hastalıklarını tedavi etmede ve göz hastalıklarına dair ilaç hazırlamada âlim tabip olduğunu belirtmiştir.⁴⁶³

Ünlü tabip İbnü'l-Cezzâr kendisinin yetiştirdiği Reşîk adında eczacıyla birlikte hazırladıkları macunları, ilaçları ve şurupları evinin kapısının önüne yaptırdığı bir bölüme bırakır; akşamları ise hazırladıkları ilaçları Reşîk vasıtasıyla yoksullara ücretsiz dağıtırdı.⁴⁶⁴

Tıp ve eczacılığa dair İslâm dünyasının doğusundan aldıkları bilgileri daha da geliştiren Endülüslü tabipler bitkilerden öz suyu elde etme tekniğini geliştirerek farmakoloji alanında eserler yazmışlar ve eczahaneler kurmuşlardır.⁴⁶⁵ İbn Cülcül'ün Endülüslü tabiplerin eczacılık çalışmalarına dair aktardıklarında da bahsedilen çalışmalara dair detaylı bilgilere rastlamak mümkündür. Bu bağlamda müellifin zikrettiği ilk isim Cevâdü't-tabîb en-Nasrânî'dir. Bu tabip kendi adıyla anılan, ağız yoluyla içilen ve yüz hastalığa iyi gelen

⁴⁵⁹ İbn Cülcül, s. 108-109

⁴⁶⁰ İbn Cülcül, s. 113.

⁴⁶¹ İbn Cülcül, s. 54

⁴⁶² İbn Cülcül, s. 66.

⁴⁶³ İbn Cülcül, s. 81.

⁴⁶⁴ İbn Cülcül, s. 89-90.

⁴⁶⁵ Özdemir, Endülüs, s. 225; Zeydan, s. 397-398.

bitkisel Besunatlar yapmıştır. Fuâd Seyyid, Besunat kelimesinin Arapça sözlüklerde geçmediğini, bu kelimenin aslının İspanyolcadaki şurup anlamında olan *poción* olabileceğini zikretmiştir. Nâşir, o dönemde ilaç bulan kişinin isminin sonuna “besun” kelimesini getirdiğini, ilaçların “*Cevâd’ın besunu*” şeklinde anıldığını zikretmiştir.⁴⁶⁶ Hristiyan tabip Cevâd, aynı zamanda kendi adıyla anılan, ağız yoluyla içilen ilaçlar hakkında *Rahibin İlacı* isimli bir kitap yazmıştır.⁴⁶⁷

Emîr Muhammed döneminde yaşayan İslâm dünyasının doğusundan gelen Harrânî, Endülüs’e şifa macunları getirmiştir. Bu tabip ayrıca karın ağrıları ve farklı hastalıklar için şuruplar da satmıştır.⁴⁶⁸ Cerrahlık alanında yetenekli bir tabip olan Hâlid b. Yezîd b. Ruman en-Nasrânî aynı zamanda bitkisel ilaçları hazırlamayı çok iyi bilen bir âlimdi. Onun evinde halkın yararına birçok ilaç bulunmaktaydı.⁴⁶⁹ III. Abdurrahman himayesinde önemli görevlere getirilen Yahyâ b. İshâk’ın da halifeye Nâdir adıyla bilinen bir ilaç hazırladığı nakledilmiştir.⁴⁷⁰

III. Abdurrahman’ın özel hekimliğini yapan ünlü tabip Ebû Bekir Süleymân b. Bâc, halifenin iltihaplı gözünü “Şiyâf” denilen merheme benzer bir şeyle tedavi etmiştir. III. Abdurrahman, ilaçların formüllerini çoğaltma konusunda cimri olan Ebû Bekir Süleymân b. Bâc’dan bu ilacın içeriğinin yazılı olduğu bir nüshasını istemiş fakat tabip bunu kabul etmemiştir. Nefes darlığı şikâyeti olan postacı Şuneyf’i ağız yoluyla alınan bir ilaçla tedavi etmiştir ki daha sonra o ilacı bulmak için çok zorlanmıştır. Ebû Bekir, bel ağrısını da hapla tedavi etmiştir.⁴⁷¹

Göz hekimliği alanında hâzık bir tabip olan ve bu alanda yapmış olduğu çalışmalarla Kurtuba’da iyi izler bırakan Ahmed b. Yûnus aynı zamanda eczacılıkla da ilgilenmiştir. Nitekim o edviyeti’l-müfrede (tek terkibli, basit ilaçlar), macun ve şurup yapımında çok yetenekliydi. II. Hakem’in himayesinde Medînetü’z-Zehrâ’ya yerleştirilen Ahmed b. Yûnus sarayda tıbbî ilaçların hazırlanması için daha önce bir benzeri olmayan laboratuvar yapmayı üstlenmiştir. Halife tarafından kendisine şurupların ve macunların hazırlanması için

⁴⁶⁶ İbn Cülcül, s. 94 (nâşirin 3 nolu dipnotu).

⁴⁶⁷ İbn Cülcül, s. 93.

⁴⁶⁸ İbn Cülcül, s. 94.

⁴⁶⁹ İbn Cülcül, s. 96.

⁴⁷⁰ İbn Cülcül, s. 101.

⁴⁷¹ İbn Cülcül, s. 102-103.

sakâlibeden on iki çırak verilmiştir. Dünya lezzetlerine meyiletmeyen başarılı ve ünlü tabip Ahmed b. Yûnus, hazırlanan ilaçları ihtiyaç sahibi hastalara ücretsiz vermek için halifeden izin alarak malını ihtiyaç sahiplerinin tedavisi ve ilaçları yolunda sarfetmiştir.⁴⁷² Tüm bu örnekler tıp-eczacılık ilişkisine ışık tutmakta ve tabiplerin aynı zamanda ilaç yapımında da ehil kimseler olduklarını ortaya koymaktadır.

4. Kitap Te'lifleri

İmparatorlara ve halifelere hizmet eden tabipler aynı zamanda kitap te'lif etmişlerdir. İbn Cülcül'ün eserinde zikrettiği ünlü tabiplerin kaleme aldığı eserlere toplu halde yer vermek çalışmamız açısından faydalı olacaktır.

Roma İmparatorları Caligula (M.S. 37-41), Claudius (M.S. 41-54) ve Neron (M.S. 54-68) dönemlerinde Roma ordusunda hekimlik yapan Dioskorides seferler sırasında bölgeleri gezerken çeşitli tıbbî bitkileri inceleme fırsatı bulmuş ve İslâm dünyasında *Kitâbü'l-Haşâ'îş* olarak bilinen *De Materia Medica* isimli eseri yazmıştır.⁴⁷³ Yüzlerce yıl tabiplerin elinden düşmeyen, aynı zamanda İslâm tıp ve eczacılığını büyük ölçüde etkileyen ünlü tabip ve farmakolog Dioskorides'in bu eserinin içeriğine dair İbn Cülcül detaylı bilgi vermiş fakat kitabın ismini zikretmemiştir.⁴⁷⁴ İslâm dünyasında Abbâsîler döneminden itibaren bilinen bu eserdeki bitki ve ilaç isimlerinin Arapça karşılıklarını verip açıklayan İbn Cülcül, eserdeki bilgileri adeta devleştirek *Tefsîru esmâ'i'l-edviyeti'l-müfrede min Kitâbi Diyâşkûrîdûs ve Maqâle fî zikri'l-edviyeti'lletî lem yezkürhâ Diyâşkûrîdûs fî kitâbih* isimli eserleri yazmıştır. Müellifin söz konusu eserleri *Tabakâtü'l-eṭṭibâ' ve'l-hükemâ'*dan önce kaleme alması sebebiyle bu başlık altında Dioskorides'in eserini ilk olarak zikretmeyi uygun bulduk.

İbn Cülcül, Abbâsîler döneminde halifelere hizmet eden ünlü hekim sülâlesinin ikinci üyesi hâzık tabip Cibrâil b. Buhtîşû'nun *ez-Zînet* ve *Künnâş* adında meşhur eserleri olduğuna işaret etmiştir.⁴⁷⁵ Abbâsîler döneminin meşhur hekimlerinden Yuhannâ b. Mâseveyh'in insanların faydasına sunduğu tıbbın farklı alanlarına dair, diğer tabiplerce sayılamayacak

⁴⁷² İbn Cülcül, s. 113.

⁴⁷³ Ataç, s. 257.

⁴⁷⁴ İbn Cülcül, s. 21.

⁴⁷⁵ İbn Cülcül, s. 64.

kadar çok eserler te'lif ettiğini zikreden müellif Yuhannâ b. Mâseveyh'e ait uzun bir kitap listesi sunmuştur. Buna göre Yuhannâ b. Mâseveyh, 30 makaleden oluşan *Kitâbü'l-Burhân*, *Kitâbü'l-Basîra*, *el-Kemâl ve't-Temâm*, *Kitâbü'l-Hummiyât*, *Kitâbü'l-Fasd ve'l-hacâma*, *Kitâbü'l-Edviye*, *Meşcaru Künnâş*, bir benzerinin yazılmadığı *Fî'l-cüzâm*, *Kitâbü'l-Ağziye*, *Kitâbu'r-Ruchân*, *Kitâbü'l-Mi'de*, *Kitâbü'l-Edviyeti'l-Müşhile* ve *İşlâhi* isimli eserleri te'lif etmiştir.⁴⁷⁶

İbn Cülcül, Huneyn b. İshâk'ın, mantığa dair içerik, düzen ve bölümlendirmesindeki güzellikten ötürü daha önce kimsenin yazmadığı güzellikte bir eseri olduğunu zikretmiş fakat eserin ismine yer vermemiştir ki bu eserin adı *Kitâbun fi'l-Mantık*'tır.⁴⁷⁷ Müellifin Abbâsîler dönemi meşhur mütercim ve hekimleri arasında zikrettiği Huneyn b. İshâk'ın ayrıca gıdalar, hastalıktan yeni iyileşenlerin bakımı ve müşhil ilaçlarına dair yazdığı eserleriyle birlikte Bulş'un kitabından kısalttığı *Künnâş*'ı vardır.⁴⁷⁸

İbn Cülcül, filozof-tabiplerden biri olarak zikrettiği el-Kindî'nin felsefî ilimlere dair eserlerine de yer vermiştir. Çok sayıda ilim dalında birçok eser te'lif eden el-Kindî, kendisinden önce kimsenin bir benzerini yazmadığı *Kitâbü't-Tevhid* isimli eserinde Eflâtun ekolünün metoduyla âlemin yaratılmışlığının sonsuz ve ezelî olamayacağını savunmuştur. Sağlam olmayan delillerle iddiasını desteklemek amacıyla *İsbâtü'n-Nübüvve* ile birlikte ahlaka dair *Sübüli'l-fezâ'il* (*Risâle fi teshîli sübüli'l-fezâ'il*), *Âdâbü'n-nefs* (*el-Ğavl fi'n-nefs*), *İstihrâcü'l-mu'ammâ* (*Risâle fi'l-esmâ'i'l-mu'ammât*) isimli eserleri yazmıştır.⁴⁷⁹

İbn Cülcül, mantık, matematik, mühendislik, astronomi ve diğer alanlarda güzel eserleri olan Sâbit b. Kurre el-Harrânî'nin *Kitâbü'l-Medhal ilâ Öklîdis* isimli muhteşem bir eseri olduğunu zikretmiştir. İbn Cülcül'ün Sâbit b. Kurre'nin yazdığını zikrettiği bu eser, muhtemelen Yunanlı matematikçi Nicomachos'un *Aritmetiğe Giriş* adlı eserinin *Kitâbü'l-Medhal ilâ 'ilmi'l-'aded ellezî veda'ahû Nikumâhus* ismiyle yapılmış tercümesidir. Sâbit b. Kurre, tercüme ettiği bu eserle İslâm matematiğine Pisagorcu sayı ve aritmetik anlayışının girmesini sağlamıştır.⁴⁸⁰

⁴⁷⁶ İbn Cülcül, s. 65-66.

⁴⁷⁷ Ağırakça, s. 122.

⁴⁷⁸ İbn Cülcül, s. 69.

⁴⁷⁹ İbn Cülcül, s. 73-74.

⁴⁸⁰ İbn Cülcül, s. 75.

Abbâsîler dönemi Hristiyan hekimlerinden Kustâ b. Lûkâ el-Ba‘lebekkî’nin tıbbâ dair *Ğalebeti’ d-Dem*, *Nisbetü’l-Ahlât*, *el-Fark Beyne’n-Nefs ve’r-Ruh*, *el-Fark beyne’l-Hayevânî’n-Nâtık ve’s-Sâmit* kitapları bulunmaktadır.⁴⁸¹

Tıp ve felsefeye yönelerek Hipokrat ve Galen’in bilgisine ulaşan ünlü filozof-tabip er-Râzî bu alanlara dair birçok eser yazmıştır. er-Râzî’nin tıbbâ dair eserleri ise şunlardır: 70 bölümden oluşan *Kitâbü’l-Câmi’u* (*el-Hâvî* veya *el-Câmi’u’l-kebîr*), Mansûr b. Hâkân’a gönderdiği kitabı (*eṭ-Ṭıbbü’l-Manşûrî*), *Kitâbü’l-Ektâbi*, Taberistan hâkimi Ali b. Vehşuzân’a gönderdiği *et-Ṭıbbü’l-Melekî* (*Kitâb Menâfi’u’l-ağziye ve def‘u maḍârrihâ*), *Kitâbü’t-Taḫsîm ve’t-tecsîd*, *Kitâbü’l-Kûvâ ve’d-Desâkir*, *eṭ-Ṭıbbü’r-rûḥânî*, *Kitâbü fî’n-niḳrîs* (*Maḳâle fî’n-niḳrîs*), *Kitâbü’l-Cüderî* (*Kitâbü’l-Cüderî ve’l-ḥaşba*), *Kitâbü’l-Füṣûl* *Kitâbü’ş-Şükûk ‘alâ Hipokrat ve Galen* (*Kitâbü’ş-Şükûk ‘alâ Câlînûs*), kimya ilmine dair *Kitâbü’l-Cebr ve’l-Halî* ile birlikte 14 eser yazmıştır.⁴⁸²

İhşîdîler döneminde yaşayan aslen Mısırlı Hristiyan tabip Nestâs, tıp ilmine dair *Künnâş* adlı güzel bir eser kaleme almıştır.⁴⁸³

Tıp ve felsefî ilimlerin Mağrip’te yayılmasında öncü olan İshâk b. İmrân tıbbâ dair *Kitâbü Nüzhetü’n-Nefs*, *Kitâb fî Mâlihûnyâ* (*Kitâb fî Mâlihûlyâ*), *Kitâb fî’l-faşd*, *Kitâb fî’n-nabz* isimli değerli bilgiler içeren kitaplar telif etmiştir.⁴⁸⁴

Evlenmeyerek kendini ilime adanmış İshak b. Süleymân el-İsrâîlî’nin felsefe ve tıbbâ dair daha önce kimsenin yazmadığı güzellikte eserleri vardır. Tıbbâ dair kitapları *Kitâbü’l-Bevl*, *Kitâbü’l-Hümmeyât* ve *Kitâbü’l-Agziye ve’d-deva’* ve *Kitâbü’l-Tiryâk* felsefeye dair kitapları ise *Bustânü’l-Hikme*, *Kitâbü’l-Hudûd*, *Kitâbü’l-Mantık*’tır.⁴⁸⁵

İbn Cülcül, bir hekim sülalesine mensup İbnü’l-Cezzâr’ın tıp ve diğer ilimlere karşı ilgili, ahlâklı ve çalışkan bir âlim olduğunu zikrederek kendisinden övgülerle bahsetmiştir.

⁴⁸¹ İbn Cülcül, s. 76.

⁴⁸² İbn Cülcül, s. 77-78.

⁴⁸³ İbn Cülcül, s. 82.

⁴⁸⁴ İbn Cülcül, s. 85.

⁴⁸⁵ İbn Cülcül, s. 87.

İbnü'l-Cezzâr'ın tıp ilmi dışında tarih, fusul ve belagat gibi farklı ilimlere dair eserlerinin olduğunu zikretmiş fakat eserlerin ismine kitapta yer vermemiştir.⁴⁸⁶

Eserin dokuzuncu tabakasında Endülüslü bilgelere dair verdiği orijinal bilgilerle temayüz eden İbn Cülcül, Endülüs'te tıbbın başlangıçta Hristiyan tabipler tarafından icra edildiğini zikretmiştir. Bu bağlamda başlangıçta Hristiyanların kitaplarından tercüme edilen, manası; toplayan, barındıran olan ve adına *İbrişim* denilen bir kitap çerçevesinde bir grup Hristiyan tabip tarafından icra edildiğini, II. Abdurrahman döneminde bu tabiplerin tıp, felsefe ve geometri alanlarında yetkinliklerinin olmadığını belirtmiştir. Emir Muhammed⁴⁸⁷ döneminden itibaren Endülüs'te tıp alanında kabiliyetli şahsiyetler ortaya çıktığını⁴⁸⁸ zikreden müellif, Endülüs'te tıbbın en zirve döneminin III. Abdurrahman'ın iktidar yıllarına denk geldiğini vurgulamıştır. Zira bu dönemde doğudan tıp başta olmak üzere diğer ilimlere dair kitaplar getirilmiş, III. Abdurrahman Nâsır Lidînillâh hâkimiyeti boyunca insanları ilimle meşgul olmaya çağırmış, meşhur tabipleri himaye etmiştir.⁴⁸⁹

Emîr Muhammed döneminde yaşayan Hristiyan tabip Cevâd, kendi adıyla anılan, ağız yoluyla içilen ilaçlardan bahsettiği *Rahibin İlacı* isimli bir kitap yazmıştır.⁴⁹⁰

III. Abdurrahman'ın özel hekimliğini yapan ünlü tabip İmrân b. Ebî Ömer, halife için *Hubbu'l-Anason* başlıklı bir kitap yazmıştır. Ayrıca onun tıbbâ dair yazdığı *Künnâş*'ı vardır.⁴⁹¹

III. Abdurrahman'ın hekimleri arasında yer alan ve halife tarafından önemli görevlere atanan Yahyâ b. İshâk, tıp ilmine dair beş kitaptan oluşan *İbrişim* diye bilinen *Künnâş* isimli eseri yazmıştır. O, söz konusu kitabında Romalıların metodunu kullanmış⁴⁹² ve Endülüs'te Latin tıp geleneğinin devam etmesini sağlamıştır.⁴⁹³

⁴⁸⁶ İbn Cülcül, s. 88-89.

⁴⁸⁷ I. Muhammed, Endülüs Emevî Devleti'nin beşinci emîri (ö. 273/886).

⁴⁸⁸ İbn Cülcül, s. 92.

⁴⁸⁹ İbn Cülcül, s. 97-98. Rüşdi Raşid (Ed.), İslam Bilim Tarihi: Astronomi, çev. Habip Türker, Cemile İpar. -- İstanbul: Litera Yayıncılık, 2006. s. 299-300.

⁴⁹⁰ İbn Cülcül, s. 93.

⁴⁹¹ İbn Cülcül, s. 98.

⁴⁹² İbn Cülcül, s. 100-101.

⁴⁹³ Raşid (ed.), s. 300.

Tıp sanatında öncü olan ve bu ilimdeki bilgisiyle III. Abdurrahman'a hizmet eden Asbağ b. Yahyâ et-Tabîb, halife için *Hubbu'l-Anason* isimli bir kitap te'lif etmiştir.⁴⁹⁴

III. Abdurrahman'ın özel hekimliğini yapan ve halifenin himayesinde birçok önemli görev icra eden Muhammed b. Temlîh'in tıbbâ dair *Kitabu'l-Eşkâl* diye isimlendirdiği güzel bir eseri vardır.⁴⁹⁵

5. Tercüme Faaliyetleri

Yûhannâ b. Bîtrîk, Aristoteles'in İskender'e yazdığı *Sırrü'l-esrâr* olarak bilinen *Kitâbü's-Siyâse fî tedbîr'r-Riyâse* isimli eseri tercüme etmiştir.⁴⁹⁶

İbn Cülcül, filozof hekimler arasında yer alan Kindî'nin tercüme faaliyetlerine katkılarında bahsetmiştir. Buna göre, Kindî çok sayıda ilim dalında birçok eser te'lif etmiştir. [Abbâsî] hükümdarlarına bizzat hizmet eden Kindî birçok felsefe kitabını tercüme etmiş, felsefenin karmaşık problemlerini açığa kavuşturmuş,⁴⁹⁷ zoru kısaltmış, eksikliği tamamlamıştır. Kendisinden önce kimsenin bir benzerini yazmadığı *Kitâbü't-Tevhid* isimli eserinde Ashâbü'l-mantık [Eflâtun] ekolüne uygun olarak, âlemin yaratılmışlığının sonsuz ve ezeli olamayacağını savunmuştur. Sağlam olmayan delillerle iddiasını desteklemek amacıyla *İsbâtü'n-Nübüvve* isimli eseri yazmıştır. Kindî'nin *Sübülü'l-fezâ'il*, *Âdâbü'n-nefs*, *İstihrâcü'l-mu'ammâ* isimli eserleriyle [Batlamyus'un] *ekâlîmü'l-ma'mûre* diye de bilinen *Kitâbü Coğrâfya'sını*⁴⁹⁸ Süryânice'den Arapça'ya tercüme etmiş ve ismi sayılmayan daha birçok esere imza atmıştır.⁴⁹⁹

⁴⁹⁴ İbn Cülcül, s. 108.

⁴⁹⁵ İbn Cülcül, s. 109.

⁴⁹⁶ İbn Cülcül, s. 67.

⁴⁹⁷ İbn Cülcül, s. 73.

⁴⁹⁸ İbn Cülcül, Batlamyus'un *Kitâbü Coğrâfya fî'l-ma'mûre mine'l-arz* isimli eserinin ismini eksik zikretmiştir. İbnü'l-Kıftî de Batlamyus'un bu eserini Süryânice'den Arapça'ya çeviri yapanın Kindî olduğunu zikretmiştir. İbn Cülcül, s. 74, (nâşirin 15 nolu dipnotu). *İhbâru'l-ulemâ*'da İbn Cülcül'ün eserinden iktibaslarla bulunan İbnü'l-Kıftî muhtemelen bu bilgiyi İbn Cülcül'den almıştır. Mahmut Kaya Kindî'nin tercüme yapacak kadar Süryâniceyi bildiğini söylemenin zor olduğunu onun daha ziyade yapılan tercüme dil, üslup ve terminoloji açısından kontrol ettiğini kabul etmenin doğru olacağını zikretmiştir. Kaya, Kindî, s. 43.

⁴⁹⁹ İbn Cülcül, s. 73-74.

İslâm tıbbının gelişmesinde Hipokrat ve Galen'in eserleri oldukça etkili olmuştur. Hipokrat'ın mirasını yeniden ele alan, eserlerini şerh eden ve bunları öğrenilebilir hale getiren Galen ayrı bir yerde durmaktadır. Galen tıp ve ahlâk teorileri bakımından İslâm dünyasında da oldukça tesirli olmuştur. İbn Cülcül, eserinde tercüme edilen tıp kitaplarının isimlerine yer vermişse de zaman zaman bu kitapların isimlerini eksik veya hatalı olarak aktarmıştır. Üçüncü bölümde bu kitapların içeriğine dair dipnotlarda ayrıntılı bilgiler verildiğinden dolayı bu kısımda kitapların isimlerini zikretmekle yetineceğiz. Bu başlık altında kitapların isimlerini öncelikle İbn Cülcül'ün eserinde zikrettiği şekliyle verecek, parantez içlerinde ise kitapların İslâm dünyasında bilinen isimlerine yer vereceğiz. İbn Cülcül'ün eserine göre Hipokrat'ın tercüme edilen eserleri: *Kitâbü'l-Fuşûl*, *Taḳdimetü'l-ma'rife*, *Kitâbü'l-Efḏımyâ* (*Kitâbü'l-Ebḏımyâ*), *Kitâbu'l-Emrâzü'l-ḥâdde*, *Kitâbü'l-Cebr ve'l-hûla* (*Kitâbü'l-Kesr ve'l-cebr*), *Kitâb Ṭabî'atü'l-insân*, *Kitâbü'l-Aḥlât*, *Kitâbü'l-Gürûh ve'l-Ra'si*, *Kitâbü'l-miyâh ve'l-Ehviye* (*Kitâbü'l-Ehviyye ve'l-miyâh ve'l-büldân*)

Galen'in Arapça'ya tercüme edilen eserleri ise şunlardır: *Kitâb fî firâku'l-tıbb*, *Kitâb fî'l-İstiksâd*, *Kitâb fî'l-Mizâc*, *el-Edviyetü'l-Müfredde*, *Fî'l-Edviyetü'l-Mürekkebe* (*Terkîbu'l-edviye*), *el-İle'l ve'l-Arâz* (*el-İlel ve'l-emrâd*), *Fî i'lel-a'zâi'l-Âlime* (*Tarifu'l-a'zâi'l-bâtiniyye*), *Kitâbu Hilyetü'l bur'* (*Kitâbu Hiletü'l bur'*), *el-Kuvâ tabiyye* (*el-Kuvvetu't-tabîyye*), *Risâletü ilâ Ağlukun*, *Fî İttifâku Ârâi' Bukrât ve Eflâtun*, *el-Buhrân*, *Fî Eyyâmü'l-Buhrân*, *el-Hummiyât*, *Fî Esnâfü'l-Hummiyât*, *Fî'n-Nabzu ilâ*, *Fî'l-Küreti's-Sağîra ve'r-Riyâza* (*Fî'r-Riyâza bi'l-küreti's-sağîra ve*) anatomiye dair on yedi makalesi ile *Teşrihu'l-Ehya* isimli bir kitabı mevcuttur.

SONUÇ

İbn Cülcül'ün Tabakātü'l-eṭṭbbâ' ve'l-ḥükemâ' Adlı Eseri ve Tıp Tarihi Açısından Değerlendirilmesi başlıklı bu çalışmada IV./X. yüzyılda yaşayan İbn Cülcül'ün *Tabakātü'l-eṭṭbbâ' ve'l-ḥükemâ'* isimli eseri ayrıntılı olarak incelenmiştir. Müellifin tıp ve eczacılığa dair eserleri günümüze tam anlamıyla ulaşmamış olduğundan kendisi hakkında geniş malumata yer veren İbnü'l-Ebbâr ve İbn Ebî Usaybia'nın *et-Tekmile li-Kitâbiş-Şıla'sı* ve İbn Ebî Usaybia'nın *'Uyûnü'l-enbâ' fî tabakāti'l-eṭṭbbâ'*sından istifade edilmiştir. Bu bilgilerden İbn Cülcül'ün bir yandan tıpta uzmanlaşıp hadis ve fıkıhta derinleşirken, diğer yandan da Arap dil biliminde kendisini geliştirdiği anlaşılmaktadır.

Endülüslü tabip, eczacı, mütercim, tıp ve felsefe tarihçisi İbn Cülcül tarafından Endülüs'te 377/987 yılında te'lif edilen *Tabakātü'l-eṭṭbbâ' ve'l-ḥükemâ'* adlı eserde farklı dönemlerde yaşamış, çeşitli milletlere mensup felsefe ve aklî ilimlerde öne çıkan elli yedi ünlü filozof ve bilgenin biyografisi dokuz tabaka halinde incelenmiştir. Tıp ve aklî ilimler merkezli tabakât literatürünün Endülüs'teki ilk örneği olan İbn Cülcül'ün söz konusu eseri, içeriğindeki biyo-bibliyografik malumat gereği daha sonra gelen düşünce ve bilim tarihçileri için özellikle, Kâdî Sâ'id, İbnü'l Kıftî ve İbn Ebû Usaybia gibi müellifler tarafından yazılan felsefe, tıp ve tarih merkezli tabakat eserlerinin başlıca kaynaklarından birini teşkil etmiştir. Bu husus, çalışmanın çıkış noktasını belirleyen en önemli dinamik olmuştur.

Tabakātü'l-eṭṭbbâ' ve'l-ḥükemâ''nın en dikkat çekici özelliği, İbn Cülcül'ün eserini yazarken yararlanmış olduğu kaynakları kitabın giriş kısmında belirtmiş olmasıdır. İbn Cülcül'ün eserini atfettiği soylu zâta, eserleri ve isimleri unutulmuş kişilerin hayatlarını ihya etmek ve bilgi vermek amacıyla eski kitaplara başvurduğunu belirtmesi ve bu bağlamda üç kitabın ismini müellifleriyle birlikte zikretmesi, eserin en ilgi çekici taraflarından biridir. Bu çerçevede İbn Cülcül'ün mukaddimede ismen atıfta bulunduğu eserler, Müneccim Ebû Ma'ser'in *Kitâbü'l-Ülûf*'u, kıssa yazarı Hurûşiyuş'un kitabı ve mütercim Yerûnim'in *Kitâbu'l-Karavânika'sıdır*. Dolayısıyla İbn Cülcül, Latin kaynaklarını kullanan ilk Müslüman müellif olarak kabul edilir.

İbn Cülcül, muhtasar özelliğe sahip *Ṭabaḳātü 'l-eṭṭbbâ' ve 'l-ḥükemâ'* adlı eserinde ele aldığı kişilerin biyografilerine ve eserlerine yer verirken mümkün olduğunca sözü uzatmamaya, hafızalarda yer edinmeye ve çok bilgi aktararak okuyucuyu bunaltmamaya özen göstermiştir. Hatta bu husus, kimileri tarafından çok az bilgi vermesi dolayısıyla eksiklik olarak nitelendirilmiştir. Fakat eser incelendiğinde İbn Cülcül'ün incelediği isimlerin kendilerini şöhrete kavuşturan eserlere yer verdiği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla bu durumu eksiklik yerine zenginlik ve kolaylık olarak kabul etmek daha uygun olur.

İbn Cülcül'ün, kullandığı bu dil ve üsluptan onun aslen İspanyol olup Endülüs'ün fethinden sonra Müslüman olduğu kuvvetle muhtemeldir. Zira İbn Cülcül mukaddimede eserin yazılmasını isteyen zâtın söz ve davranışlarına yönelik dua ve temennilerde bulunurken İncil'den ayetlere yer vermiş; Hz. İsâ'dan (a.s.) bahsederken İsâ ismine yer vermeden yalnızca Mesîh (a.s.) ifadesini kullanmış; Galen'in biyografisinde Hz. İsâ'nın (a.s.) fiillerini ve mucizelerini aktarmış ve son olarak Huneyn b. İshâk ile ilgili kısımda Hristiyan inancı ve ritüellerine dair malumat vermiştir.

İbn Cülcül'ün, Endülüs Emevî hükümdarlarının unvan ve isimlerini zikrederken sevgi, saygı, dua ve temenni içeren ifadelerle yer verirken Abbâsî ve Fâtımî hükümdarlarından bahsederken aynı dil ve üslubu kullanmaması dikkate değerdir. Dolayısıyla müellifin Endülüs Emevî hanedanına bağlılığı söz konusu iken diğer İslâm devletlerine karşı aynı tutum ve tavrı sergilediği söylenemez.

Farklı tarih kaynakları, bibliyografik ve ansiklopedik çalışmalardan yapılan karşılaştırmalardan İbn Cülcül'ün, *Ṭabaḳātü 'l-eṭṭbbâ' ve 'l-ḥükemâ'* adlı eserde zaman zaman incelediği kişilerin yaşadığı dönemleri ve gerçekleşen olaylara dair yanlış tarih verdiği, dolayısıyla kronoloji hatasına düştüğü tespit edilmiştir. Ayrıca müellifin bazen ele aldığı kişilere dair çelişiklere de rastlanmıştır. İbn Cülcül'ün zaman zaman incelediği kişiler hakkında mübalağalı ifadeler kullandığı dikkatimizi çekmiştir. Müellifin, Yunan tıp tanrısı olarak kabul edilen Asklepios ve ünlü filozof Aristoteles'e Allah'ın “*Sana insan demekten çok melek demeyi tercih ederim.*” ifadelerine yer vermesi, adı geçen şahısların tıp ilmine katkılarına, üstün zekâlarına ve felsefî-ilmî şahsiyetlerine karşı duyduğu hayranlığın bir ifadesi olarak yorumlanabilir.

Ṭabaḳātü'l-eṭṭibbâ' ve'l-ḥükemâ''nın değerlendirildiği ikinci bölüm, çalışmanın öne çıkan kısmıdır. Bu kısımda *Ṭabaḳātü'l-eṭṭibbâ' ve'l-ḥükemâ'*, muhtevasına dayalı olarak iki kısma ayrılmıştır. Birincisi, İbn Cülcül'ün tıp algısı, tıbbın sembolü yılan ve Asklepionlar'ın konu edinildiği tıp tarihine dair konular ile kan aldırma, kil tedavisi, perhiz ve koruyucu hekimlik konularına yer verdiği tıbbî uygulamalar kısmıdır. İkincisi, eserde incelenen tabiplerin dünyasıdır.

İbn Cülcül'ün kayıtlarından o dönemde tıbbın ilahî kaynaklı görüldüğü, tıbbın sembolünün farklı medeniyetlerde yılanla sembolize edildiği tespit edilmiştir. Antik Yunan ve Roma dünyasında sağlığın konusunda umudunu yitirmiş hastaların, rahip-hekimlerin hizmet verdiği Asklepionlar'a başvurduğu, Asklepionlar'ın Antik dönemde teorik ve pratik tıp eğitim merkezleri oluşlarının yanı sıra ibadethane olarak da kullanıldığı gözlenmiştir. İbn Cülcül'ün tıp ilmine dair vermiş olduğu değerli bilgilerin tıp tarihi ile ilgili çalışmalarla uyduğu tespit edilmiştir.

Hız. Muhammed (s.a.v) tarafından tavsiye edilen kan aldırma (hacamat tedavisi) Hipokrat ve Galen gibi ünlü filozof-hekimler tarafından teşvik edilmiş, geçmişte olduğu gibi günümüzde de birçok hastalığın tedavisinde kullanılmaktadır. Kilin kadim dönemlerden beri eklem, kas ve vucuttaki şişliklerde ve bu şişliklere bağlı kronik ağrılarda, ateşli sıtma vakalarında, mide ve bağırsak hastalıklarında, böbrek rahatsızlıklarında, cilt güzelliği ve bakımında tedavi amaçlı kullanıldığı fark edilmiştir.

Perhizin sağlıklı yaşamın en önemli unsuru olarak kabul edildiği, Müslüman tabiplerin vakitlerini tedavi ilminden ziyade koruyucu hekimlik uygulamalarına harcadıkları; bu düşünce doğrultusunda İslâm tıbbında hastalıklardan korumaya, hastalıkları tedavi etmekten daha fazla önem verildiği sonuçlarına ulaşılmıştır. Bu çerçevede Antik ve Orta Çağ boyunca tedaviden daha çok önemsenen koruyucu hekimliğin iktidar mensuplarından toplumun diğer katmanlarına kadar insanların çoğu tarafından önemsenen bir alan olduğu sonucuna varılmıştır.

İbn Cülcül'ün Endülüslü bilgiler ve tabiplere dair vermiş olduğu orijinal, detaylı ve değerli malumat, eserin öne çıkan kısmıdır. Zira müellifin incelediği felsefe ve aklî ilimlerde öne çıkan elli yedi ünlü filozof ve bilgeden yirmi üçü Endülüslüdür. İbn Cülcül'ün eseri

Endülüs ve diğer havzalardaki tabiplere dair çarpıcı bir bakış açısı kazandırmaktadır. Bu çerçevede İbn Cülcül, eserinde ele aldığı kişilerin, özellikle de dokuzuncu tabakada yer alan tabiplerin ihtisas alanlarına, tıp alanlarındaki ehliyetlerini pekiştirmek adına ilim yolculuklarına, ilgi alanlarını beşerî ve riyâzî ilimlerle çeşitlendirdiklerine dair malumat aktarmıştır. İbn Cülcül'ün kayıtlarından tabiplerin iktisadi durumlarına, kendilerine hediye edilenlere ve yatırımlarına dair bilgilere ulaşmak da mümkün olmuştur. Aynı zamanda tıp ilmi sayesinde büyük kazanç elde eden tabiplerin bu gelirlerini toplum yararına hayır ve hasenat faaliyetlerinde kullandıkları tespit edilmiştir. Müellifin eserde ismini zikrettiği kimi tabiplerin iktidarla yakın ilişkiler kurmayı öncelerken, kimi tabiplerin de iktidara ve nimetlerine karşı mesafeli durmayı yeğledikleri görülmüştür. İbn Cülcül'ün eserinde tabiplerin iktidar ve saray muhitiyle ilişkilerinden meslektaşlarıyla olan ilişkilerine, sarayda tabip olmanın zorluklarından tabiplerin tıp geleneğine katkılarına, başhekimliklerinden bürokratik görevlerine, eczacılık ilmine katkılarından tedavi şekillerine ve te'lif ve tercüme ettikleri kitaplara dair bilgilere ulaşmak mümkün olmuştur

KAYNAKÇA

- ADIGÜZEL, Cumhur Ersin, “Endülüs’te Biyografi Yazıcılığının Doğuşu ve Gelişimi, (III-VII/IX-XIII. Yüzyıllar)”, *İslam Te’lif Geleneğinde Biyografi Yazıcılığı* içinde, ed. Hidayet Aydar (İstanbul: Ensar, 2016).
- ALETRA, Helen Christopoulou, Niki Papavramidou, “Cupping: an alternative surgical procedure used by Hippocratic physicians”, *The Journal of Alternative Complementary Medicine*, Vol.14, no. 8 (October 2008).
- AKÇA, Tamer, “Bergama Asklepionunun Tıbbi Bakış Açısıyla Değerlendirilmesi”, *Doktora Tezi*, 2003.
- AKARSU, Seda Babür Mehmet Akarsu, Fuat Yöndemli, “Antik Dönemde Yozgat Sarıkayada Termel Terapi ve Pleoidoterapi”, *1. Uluslararası Bozok Sempozyumu Bildiri Kitabı*. ts.
- AĞIRAKÇA, Ahmet, *İslam Tıp Tarihi : (Başlangıçtan VII./XIII. Yüzyıla Kadar)*, İstanbul: Nobel Tıp Kitapevleri, 2004.
- AĞARTAN, Canan Aldırmaz, Sanat Eserlerinde Yaşayan Bir Mit: Sağlık Tanrısı Asklepios ve Kızı Hygieia, *Zeynep Kamil Bülteni*, C. 40, No.1, (2009) s. 49-52.
- AL-RUBAYE, Kahdim Qasim Ali, “The Clinical and Histological Skin Changes After the Cupping Therapy(Al-Hijamah)”. *Journal of the Turkish Academy of Dermatology*, Vol.6, No.1, (2012), s. 126-127.
- ALTUNGÖK, Ahmet, “Abbasiler Döneminde İslam Tıbbı ve Toplum Sağlığı”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt.25, No.2, (2015), s. 269-295.
- ALVAREZ MİLAN, Cristina, “Medical Anecdotes in Ibn Juljul's Biographical Dictionary”, *Suhayl*, 4 (2004), 6.
- APAYDIN, H. Yunus, “Sahâbî Kavli”, *DİA*, C.35, İstanbul: TDV Yayınları, 2008, s. 500-505.
- ARICI, Mustakim (Ed.), *Felsefe, Tıp ve Tarih: Tabakât Literatürü Üzerine Bir İnceleme*, İstanbul: Klasik, 2014.

- ATAÇ, Adnan, “Osmanlı Hekimleri ve Dioskorides’in De Materia Medica’sı”, *Osmanlı Tarihi 15. Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, C.15, No.15, (2004), s. 257-269.
- AVCI, Casim, “Tabakat”, *DİA*, C.39, İstanbul: TDV Yayınları, 2010, s. 297-299.
- AYDAR, Hidayet(ed.), *İslam Te’lif Geleneğinde Biyografi Yazıcılığı*, İstanbul: Ensar, 2016.
- AYDIN, Cengiz, Gülseren Aydın, “Batlamyus”, *DİA*, C.3, İstanbul: TDV Yayınları, 1991, s.359-360.
- AYKAÇ, Mehmet, “Arîb b. Sâ’d”, *DİA*, C.5, İstanbul: TDV Yayınları, 1992, s. 196-199.
- BAMFARAHNAK, Hossein, Amir Abbas Azizi, Ali Noorafshan, Abdolali Mohagheghzadeh, “A Tale of Persian Cupping Therapy: 1001 Potential Applications and Avenues for Research”. *Forsch Komplementmed*, Vol.21, No.1, (2014), s. 21-42.
- BAŞ, Eyüp (ed.), *İslam Tarihi El Kitabı*, Ankara: Grafiker Yayınları, 2012.
- BAYAT, Ali Haydar, *Tıp Tarihi*, İstanbul: Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği, 2010.
- _____, *Manisa Mesir Bayramı ve Dariüşşifa’sı*, Manisa: Manisa Turizm Derneği, 1981.
- _____, *Tıp ve Eczacılık Sembolu Yılan*, *İzmir Eczacı Odası Bülteni*, Mart 1983, s. 35-36.
- BLASCHE, Gerhard Strauss, Cem Ekmekcioglu, Gerda Vacariu, Herbert Melchart, Moser Veronika Fialka and Wolfgang Marktl, “Contribution of Individual Spa Therapies in the Treatment of Chronic Pain”, *The Clinical Journal of Pain*, Vol.18, No.5, (2002), s. 302-309.
- BİLMEN, Ömer Nasuhi, *Büyük İslam İlmihali*, İstanbul, trs.
- BUHÂRÎ, el-Câmiu’s-sahîh, I-VIII, İstanbul, 1315.
- BULUT, Emrullah, “Kadîm Dünyadan Endülüs’e Bir Bilim ve Kültür Tarihi Klasiği: Tabakâtü’l-Ümem”, *Felsefe, Tıp ve Tarih: Tabakât Literatürü Üzerine Bir İnceleme içinde*, ed. Mustakim Arıcı, 119-147. İstanbul: Klasik Yayınları, 2014.
- CALVO, Emilia, “İbn Juljul”, *Encyclopedia of the History of Science, Tecnology and Medicine in Non-Western Cultures*, ed. Helaine Selin (Berlin-New York: Springer, 2008), s. 1105-1106.

- CANAN, İbrahim Hz. *Peygamberin Sünnetinde Tıp -Tıbb-ı Nebevi-*, Ankara: Akçağ, 1995.
- CİHAN, Ahmet Kamil, Bilimler Tasnifi ve İbn Sina, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2000, sayı:9, s. 435-451.
- el-CÜNDÎ, Ahmet Recâî, “İbn Cülcül”, *Mevsû‘atü’l- hadâreti’l- İslâmiyye*, Amman:1993, s. 214-216.
- ÇAĞRICI, Mustafa, Hasan Katipoğlu “İshak b. Huneyn”, *DİA*, C.22, İstanbul: TDV Yayınları, 2000, s. 534.
- ÇELİK, Ali, “Nuaym b. Hammâd”, *DİA*, C.33, İstanbul: TDV Yayınları, 2007, s. 249.
- ÇUBUKÇU, Asri, “Muiz-Lidînillâh”, *DİA*, C.31, İstanbul: TDV Yayınları, 2006, s. 96-98.
- DALGIÇ, Abdurrahman, Orhan Kavak, “Kil Mineralleri ve Sağlık”, *Dicle Tıp Dergisi*, Cilt.31, No.2, (2004) , s. 73.
- DABBÎ, *Buğyetü’l-mültemis fî târihi ricâli ehli’l-Endelüs*, nşr. Franciscus Codera, Julianus Ribera (Madrid: Apud Josephum de Rojas, 1884-1885), C.1.
- DİETRİCH, A., “İbn Djuldjul”, *ET*, III (1986), s. 755-756.
- DİZER, Muammer, “Ebu Ma‘şer el- Belhî”, *DİA*, C.10, İstanbul: TDV Yayınları, 1994, s. 182-184.
- DOĞRUYOL, Hasan, “İbnü’l-Cezzâr, Ebû Ca‘fer”, *DİA*, C.21, İstanbul: TDV Yayınları, 2000, s. 13.
- DURMUŞ, İsmail, “Tabakat”, *DİA*, C.39, İstanbul: TDV Yayınları, 2010, s. 288-290.
- ed-DÛRÎ, Abdülaziz, “Enbâr”, *DİA*, C.11, İstanbul: TDV Yayınları, 1995, s. 171.
- EBÛ DÂVÛD, *Sünen (Meâlimu’s-Sünen’le birlikte)*, Humus 1388/1969
- EMERİCH, Marcus, Matthias Braeunig, Han Willi Clement, Rainer Lüdtke, Roman Huber “Mode of action of cupping- local metabolism and pain thresholds in neck pain patients and healthy subjects”, *Complementary therapies in medicine*, Vol.22, No.1, s. 148-158.
- EMİROĞLU İbrahim, “Sûfestâiyye”, *DİA*, C.37, İstanbul: TDV Yayınları, 2009, s. 468-469.

- FAZLIOĞLU, İhsan, “Sâbit b. Kurre”, *DİA*, C35, İstanbul: TDV Yayınları, 2008, s. 353-356.
- FETHÎ, Abdülfettâh, *et-Târih ve'l-müerrihün fi mısır ve'l-enderüs fi'l-karni'r-rabi el-hicri el-âşiri'l-milâdi –dirase-tahliliyye-mukarene-* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2004), II.
- GÜNDÜZ, Şinasi, “Mecûsîlik”, *DİA*, C.28, İstanbul: TDV Yayınları, 2003, s. 279-284.
- GÜNEL, Fuat, “İbnü'l-Kûtiyye”, *DİA*, C.21, İstanbul: TDV Yayınları, 2000, s. 117-118.
- GÜNER, Ekrem, Kamil Gökhan Şeker, Şebnem İzmir Güner, “Darüşşifalardan Günümüz Sağlık Kurumlarına Yılan Sembolü”, *Lokman Hekim Dergisi*, Cilt.9, No.1, (2019), s. 97-104.
- HACAK, Hasan, “Vezni”, *DİA*, C.43, İstanbul: TDV Yayınları, 2013, s. 95-97.
- HAMÂRNEH, Sâmî Halef, *Târîhu türâşi'l-'ulûmi't-tıbbiyye 'inde'l-'Arab ve'l-müslimîn*, Amman 1406/1986.
- HAMİDULLAH, Muhammed, *İslam Peygamberi*, çev. M. Said Mutlu, İstanbul: İrfan Yayınevi, 1972.
- HAMEVÎ, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh Hamevî Bağdâdî Rûmî Yakut, *Mu'cemü'l-büldan*, çev.-- Beyrut: Dâru Sadır.
- HANCI, Hamid, “Yılan Hikayesi”, *Sürekli Tıp Eğitimi Dergisi*, Cilt.14, No. 8, (2005), s. 6-9.
- HAYYÂT, Halîfe, *et- Târîh* (nşr. Ekrem Ziyâ el- Ömerî), Riyad 1985.
- HİTTİ, Philip K., *Siyasal ve Kültürel İslam Tarihi*, çev. Salih Tuğ, I-IV, İstanbul, Boğaziçi Yayınları, 1980.
- HUMEYDÎ, *Cezvetü'l-muktebis fi zikri vülâti'l-Endelüs*, nşr. Muhammed Tâvit et-Tanci (Kahire: Mektebetü Neşri's-Sekâfet'l-İslâmiyye, 1952).
- İBN CÜLCÜL, *Tabakâtü'l-e'tıbbâ' ve'l-hükemâ'*, nşr. Fuâd Seyyid, (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985).
- “İbn Cülcül”, *Dâiretü'l- ma'ârif-i büzürg-i İslâmî*, III (Tahran: 1369 h.ş.), s. 243-244.

İBN EBÎ ŞEYBE, *el-Musannef*, nşr. Kemal Yusuf el-Hût, I-VII, Beyrut, 1409/1989.

İBN EBÎ USAYBİA, *Uyünu'l-enbâ fi tabakâti'l-etıbbâ*, nşr. Nizâr Rızâ, Beyrut: Dâru Mektebeti'-Hayât, [t.y.].

İBN FAZLİLLAH el-ÖMERÎ, *Mesâlikü'l-ebşâr fi memâliki'l-emşâr*, nşr. Fuad Sezgin, Frankfurt am Main: Institut für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften, 1988, IX.

İBN HALDÛN, *Târîhü İbn Haldûn*, (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1979), II.

İBN HAZM, *Risâle fi fazli'l-Endelüs ve zikri ricâlihâ* (a.e. içinde), Beyrut 1987, II.

İBN KAYYÎM, *et-Tıbbu'n-Nebevî*, thk., eş-Şeyh Salah Muhammed, Dâru İbn Heysem Yay., Kahire.

_____, *Zâdü'l-Me'âd fi Hedyi Hayri'l-'İbâd*, thk. Abdu'l- Kadir İrfanu'l-'İşâ, Daru'l-Fikr Yay. C. IV, Beyrut, 2003.

İBN MÂCE, *Sünen*, I-II, İstanbul 1401/1981.

İBNÜ'L-EBBÂR, *et-Tekmile li-Kitâbi's-Sıla*, nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Tunus: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2011), IV.

İBNÜ'L-KİFTÎ, *İhbâru'l-ulemâ bi-ahbâri'-hükemâ*, (Kahire: Matba'atü's-Sa'âde, 1326).

İMAM MALİK, *el-Muvaţta*, thk. Abdülmecid Türki, Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-islâmî, 1994.

İNCE, Fatma, Bizans Devleti'nde İkonacılık-İkonakırcılık ve Bunun Sümela Manastırı'ndaki Yansımaları, I. *Uluslararası Geçmişten Günümüze Trabzon'da Dini Hayat Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, 2016, C.2.

JOHNSTONE Penelope., "İbn Juljul: Physician and Herbalist", *Islamic Culture* , Vol.73, (1999), s. 37–43.

KÂDÎ SÂ'İD, *Tabakâtü'l-ümem*, nşr. Louis Şeyho (Beyrut: el-Matba'atü'l-Katolîkiyye, 1912).

KANDEMİR, M.Yaşar, "el-Câmiu's-Sahîh", *DİA*, C.7, İstanbul: TDV Yayınları, 1993, s. 114-123.

KAYA, M. Cüneyt, “İshâk b. Huneyn ve Târîhu’l-Etibbâ’sı”, *Felsefe, Tıp ve Tarih: Tabakât Literatürü Üzerine Bir İnceleme* içinde, ed. Mustakim Arıcı (İstanbul: Klasik Yayınları, 2014).

_____, “Tabakât Literatürünün Endülüs’teki İlk Örneği İbn Cülcül ve Tabakâtü’l-eṭibbâ’ ve’l-hükemâ’sı”, *Felsefe Tıp ve Tarih: Tabakât Literatürü Üzerine Bir İnceleme* içinde, ed. Mustakim Arıcı (İstanbul: Klasik Yayınları, 2014).

KAYA, Mahmut, “Aristo”, *DİA*, C.3, İstanbul: TDV Yayınları, 1991, s. 375-378.

_____, “İbnü’l- Kıfî”, *DİA*, C.21, İstanbul: TDV Yayınları, 2000, s. 112-114.

_____, “İbn Ebû Usaybia”, *DİA*, C.19, İstanbul: TDV Yayınları, 1999, s. 445-446.

_____, *İslam Kaynakları Işığında Aristoteles ve Felsefesi*, İstanbul: Ekin Yayınları, 1983.

_____, “Kindî”, *DİA*, C.26, İstanbul: TDV Yayınları, 2002, s. 41-58.

_____, “sâbit b. Sinân”, *DİA*, C.35, İstanbul: TDV Yayınları, 2008, s. 356.

KARAIŞMAİLOĞLU, Adnan, “Acem”, *DİA*, C.1, İstanbul: TDV Yayınları, 1988, s. 321.

KARLIĞA, H. Bekir, “İbn Cülcül”, *DİA*, C.19, İstanbul: TDV Yayınları, 1999, s. 403-404.

KARAKAYA, Muazzez Çelik, Necati Karakaya, “Kaplıca Tedavisinde Kullanılan Termal Çamurların Uygunluğunu Belirleyen Parametreler”, *1. Tıbbi Jeoloji Çalıştayı*, 2009, Ürgüp/ Nevşehir.

KATIPOĞLU, Hasan, İlhan Kutluer, “Huneyn b. İshak”, *DİA*, C.1, İstanbul: TDV Yayınları, 1988, s. 321.

KELLY, I. E., Sophie Tessier , Cahill A., Susan Eley Morris, Crumley A., McLaughlin D.McKee R. F., Lean M. J. “Still hungry in hospital: identifying malnutrition in acute hospital admissions”, *Quarterly Journal of Medicine*, Vol. 93,(2000), s. 93-98.

KETTÂNÎ, Muhammed Abdülhay b. Abdilkebîr b. Muhammed Hasenî İdrîsî, *et-Teratibü'l-idariyye: Hazreti Peygamber'in Yönetiminde Sosyal Hayat ve Kurumlar*, çev. Ahmet Özel, İstanbul: İz Yayıncılık, 1991, C.2.

KÖŞE, Abdullah, "Hâris b. Kelede", *DİA*, C.16, İstanbul: TDV Yayınları, 1997, s. 198-199.

KUŞKONMAZ, Şerife Mehlika, "Bergama'da İki Bin Yıllık Bir Hastane ve Bir Hekim: Asklepion ve Galen", *Konuralp Tıp Dergisi*, C.8, No.2, (2016), s.148-150.

KUTLUER, İlhan, "Câlînûs", *DİA*, C.7, İstanbul: TDV Yayınları, 1993, s. 32-34.

_____, "Hikmet", *DİA*, C.17, İstanbul: TDV Yayınları, 1998, s. 503-511.

_____, "Keşfü'z-zunûn", *DİA*, C.25, İstanbul: TDV Yayınları, 2002, s. 321-322.

_____, "Kustâ b. Lûkâ", *DİA*, C.26, İstanbul: TDV Yayınları, 2002, s.465-467.

MAKKARÎ, *Nefhi't-tib*, nşr. İhsan Abbâs (Beyrut: Dâru Sâdır, 1968), III.

MEHTA, Piyush Pradeep, Vividha V. Dhapte, "Cupping therapy: A prudent remedy for a plethora of medical ailments". *Journal of Traditional Complementary Medicine*, Vol.5, No.3, (2015), S.1-8.

MÜSLİM, el-Câmiu's-sahîh, nşr. M. Fuâd Abdülbâki, I-V, Kahire 1955-1956.

OKUMUŞ, Müyesser, "Kupa Tedavisi ve Hacamat". *Ankara Medical Journal*, C.16, no. 4, (2016), s.370-382.

OLGUNER, Fahrettin, "Eflatun", *DİA*, C.10, İstanbul: TDV Yayınları, 1994, s. 469-476.

ÖZBALIKÇI, Mehmet Reşit, "Sibeveyhi", *DİA*, C.37, İstanbul: TDV Yayınları, 2009, s. 130-134.

ÖZDEMİR, Mehmet, "İbnü'l- Ebbâr", *DİA*, C.21, İstanbul: TDV Yayınları, 2000, s. 19-21.

_____, Mehmet, "Hakem II", *DİA*, C.15, İstanbul: TDV Yayınları, 1997, s. 174-175.

_____, Mehmet, "Hişâm II", *DİA*, C.18, İstanbul: TDV Yayınları, 1998, s. 146-147.

_____, Mehmet, “Endülüs”, *DİA*, C.11, İstanbul: TDV Yayınları, 1995, s.211-225.

ÖZTÜRK, Arzu, “Zeus Asklepios Tapınağı”, *Arkeolojik Yapı Araştırması, Yöntemler ve Kuramlar 1*.
ts.

ÖZTÜRK, Levent, *İslâm Tıp Tarihi Üzerine İncelemeler*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2006.

PATACI, Bilal Patacı, ”Tanrılaştırma ve Şeytanlaştırma Arasında Mitolojik Bir Figür Olarak Asklepios”, *Mihel ve Nihal*, C.13, No.2, (2016), s.155-182.

RAŞİD, Rüşdi (Ed.), *İslam Bilim Tarihi: Astronomi*, çev. Habip Türker, Cemile İpar. -- İstanbul: Litera Yayıncılık, 2006.

ROZENFELD, Evgeni, Leonid Kalichman, “New is the well-forgotten old: the use of dry cupping in musculoskeletal medicine”, *Journal of Bodywork and Movement Therapies*, Vol.20, no.1 (January 2016), s. 173-178.

ROSEN, George “Historical Evolution of Primary Prevention”, *Bulletion of New York Academy of Medicine*, Vol. 51, no.1, 1975, s. 9-26.

ROSENTAL, Franz, “*İshâk b. Huneyn'in Târîhü'l-Etibbâ'sı*”, çev. Levent Öztürk, *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları Dergisi* 7, İstanbul, 2001, s. 327-340.

SAFEDÎ, *el-Vâfî bi'l-vefeyât*, nşr, Muhammed Huceyrî (Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1984), XIII, 469 (no.569); a.mllf, *el-Vâfî bi'l-vefeyât*, nşr. Bernd Radtke, (Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1979), XV, 362, (no. 511).

SARI, Nil, *Tıp Tarihi ve Tıp Etiği Ders Notları*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 2007.

SALİH, Aidin, *Gerçek Tıp*, İstanbul: Yazı Yayıncılık, 2010.

SARTON, George, *Introduction to the History of Science*, New York, 1974.

el-SAYED, Salah Mohamed, Hant Salah Mahmoud, Manal Mohamed Helmy Nabo , “Methods of Wet Cupping Therapy (Al-Hijamah): In Light of Modern Medicine and Prophetic Medicine”. *Alternative and Integrative Medicine*, Vol.2, No.5 (2013), s. 2-16.

SEHÂVÎ, *el-Maḳāşidü'l-ḥasene* (nşr. Abdullah Muhammed Sıddîk), Beyrut, 1987.

ŞEHSUVAROĞLU, Bedîî, *Eczacılık Tarihi Dersleri*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1970.

ŞENEL, Samet, Levent Öztürk, “İbn Cülcül’ün Kayıtlarındaki Mâserceveyh ile Nedîm’in Kayıtlarındaki Mâcercîs Aynı Kişi Mi?, *Tekirdağ İlahiyat Dergisi [Namık Kemal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi]*, (2018), C. IV, No.1, s. 191-218.

ŞEŞEN, Ramazan, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı: Başlangıçtan XIX. Yüzyılın Sonuna Kadar*, İstanbul: İslam Tarih, Sanat ve Kültürünü Araştırma Vakfı [İSAR], 1998.

_____, (çev.), *Tabakâtü'l-ümem: Milletlerin Bilim Tarihi*, Sâid el-Endelüsî, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2014.

_____, (çev.), *Hilafet Ordusunun Menkıbeleri ve Türkler’in Faziletleri*, Ebu Osman Amr b. Bahr b. Mahbub el-Kinani el-Leysi Cahiz, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1967.

SEZGİN, Fuat, *İslamda Bilim ve Teknik*, İstanbul: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2008, C. III.

SEYİTHANOĞLU, Kenan S (ed.); red. Hakkı Dursun Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, İstanbul: Çağ yayınları 1986.

es-SİBÂ’Î, Fâzıl, “Asru izdihâri’t- tıb fi’l-Endelüs: İbn Cülcül el-Kurtubî”, *Mecelletü Külliyyeti’d-da’veti’l-İslamiyye*, 1994, XI, s. 239-240.

ŞAHİN UTKU, Nihal, Biyografik Tarih Yazımı İçinde Siyer, *Marmara İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.14, 2014, s. 263-290.

ŞEKER, Necmettin, “Hz. Peygamber’in Hadislerinde Koruyucu Hekimlik: Hacamat Örneği” *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.21, (2013), s.157-188.

TERZİOĞLU, Arslan, “Bîmâristan”, *DİA*, C.6, İstanbul: TDV Yayınları, 1992, s. 163-164.

TİRMİZÎ, *es-Sünen*, I-V, İstanbul 1401/1981.

TOPDEMİR, Hüseyin Gazi, “Öklid”, *DİA*, C.34. , İstanbul: TDV Yayınları, 2007, s. 90-93.

- TOPUZOĞLU, Tevfik Rüştü, “Recez”, *DİA*, C.34. , İstanbul: TDV Yayınları, 2007, s. 509-510.
- TURHANOĞLU, Ahmet, *Hadislerde Koruyucu Hekimlik*, İstanbul: Rağbet, 1999.
- TÜMER, Turanşah, *Tıbbî Hacamat*, İstanbul: 2017, 3. Baskı.
- VERNET, J., “İbn Cülcül”, *Dictionary of Scientific Biography*, VIII, (New York 1981), s. 187-188.
- WAARDENBURG, Jacques, ”Mesîh”, *DİA*, C.29, İstanbul: TDV Yayınları, 2004, s. 306-309.
- YALÇIN, Bektaş Murat, Mustafa Ünal, Hasan Pirdal, Yasin Selçuk, “Anadolu Tıp Tarihi –Bölüm I”, *Türk Aile Hekimliği Dergisi*, Cilt.20, No.1, (2016), s. 33-34.
- YAKIT, İsmail, *Tıp Felsefesi ve Etiği Üzerine*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2010.
- YARAŞ, Ahmet, Bakırçay Havzasında Asklepios Kültü ve Paşa Ilıcası-Allıanoı C.1, *Doktora Tezi*, İstanbul, 2002.
- YAVUZ, Yusuf Şevki, “Zünnar”, *DİA*, C.44, İstanbul: TDV Yayınları, 2013, s. 572-574.
- YILDIZ, Hakkı Dursun, “ III. Abdurrahman”, *DİA*, C.1, İstanbul: TDV Yayınları, 1988, s. 152-155.
- _____, “ Abdurrahman”, *DİA*, C.1, İstanbul: TDV Yayınları, 1988, s. 150-152.
- YILMAZ, Fatih Mehmet, Sünnet’te Medeniyet İnşası, *Doktora Tezi*, 2016.
- YÖNDEMLİ, Fuat, *Tarih Öncesi Dönemden Günümüze Yılan*, (Ankara: Piramit Yayıncılık, 2004.
- _____, “Yılan Motifi: Hekimliğin Milletlerarası Sembolü”. *Türk Kültürü*, 26: 299, (1988), s. 177- 179.
- YÜCEL, Ahmet, *Hadis Usûlü*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2011.
- ZAVALSIZ, Halit, “Zübeydî”, *DİA*, C.44, İstanbul: TDV Yayınları, 2013, s. 519-520.
- ZEYDAN, Corci, *Medeniyet-i İslamiyye Tarihi*, çev. Zeki Meğâmi, İstanbul, 1973, III, (İslâm Medeniyeti Tarihi).

ZHANG, Shi-jun, Jian-pink Liu, Ke-Qiang He, “Treatment of Acute Gouty Arthritis by Blood Letting Cupping Plus Herbal Medicine”. *Journal of Traditional Chinese Medicine*, Vol.30, No.1, (2010), s. 18-20.

ZİRİKLİ, Hayreddin, “İbn Cülcül”, *el- A‘lâm*, III.

Züheyr el-Bâbâ, “İbn Cülcül”, *el-Mevsû‘atü’l- Arabiyye*, VII, Dımeşk: 2003, s. 640-641

EKLER

EK-1

Cüneyt Kaya'nın hazırlamış olduğu tabloların genişletilmiş halidir.

		Eserde Yer Alan Kişiler	İbn'ül Cülcülün İncelediği Kişileri Dair Nitelemeleri
1. Tabaka	Tıbbi Bilgelik ve Yüce Felsefe Hakkında Konuşanlar	1 Birinci Hermes 2 İkinci Hermes 3 Üçüncü Hermes 4 Asklepios 5 Apollon	O yıldızların hareketleri üzerine ilk konuşan kişidir. Tıp hakkında ilk defa düşünen ve konuşan ilk kişidir. Tıp ve felsefe alanlarında değerli malumata sahipti. Sayıların tabiatlarına dair bilgi sahibiydi. Tıp, felsefe ve sayıların tabiatlarına dair derin bilgisiyle bu alanların müceddidi konumundaydı. Filozof tabipti. Zehirli hayvanlar ve öldürücü bitkiler konusunda bilgiliydi. Tıbbın mucididir. Asklepios'dan övgülerle bahseden İbn Cülcül; Eflâtun, Hipokrat, Câlî'nus'dan [Galen] yaptığı alıntılarla tıp ve felsefe öğreniminin başlangıçta ilahî vahiy ve ilhamın bulunduğundan hareketle bu ilimlerin yüce olduğunun sonucuna ulaşmıştır. Grek- Rum diyarında tıp hakkında konuşan ilk bilgedir.
2. Tabaka	Tıp ve Felsefe Hakkında Konuşup Bu Alanlarda Ünenen Kimselerin Oluşturduğu Roma – Yunan Bilgeligi	6 Hipokrat 7 Dioskorides 8 Eflâtun 9 Aristoteles 10 Sokrat 11 Demokritos	Tıba dair değerli kitapları ve risâleleri vardır. Faziletli, âbid ve zâhiddi Tıbbi ilaçlar konusunda en bilgili kişi olup müfred [tekli] ilaçlarda âlimdir. Sayılar, geometri ve tıp konularında âlim bir Yunan filozofudur. Eserlerine daha önce kimsenin yazmadığı usulde dîbâce eklemiş ayrıca eserlerinde rumuzlu ve muğlak bir üslup kullanmıştır Rum filozofu ve âlimi, iyiyi kötünden ayıran, zeki, hatip ve tabipti. Önceleri tıp ilminde otorite olan Aristoteles'in sonradan felsefe ilmine olan ilgisi daha ağır basmıştır. Yalnızca felsefeyle ilgilenmiş, ibadet ve taat içinde bir hayat sürmüştür. Herhangi bir kitap yazmamıştır. Dünürevi hiçbir şeye değer vermeyen, yersiz yurtsuz biriydi. Bir ev yapmamış, küp içinde yaşamıştır. Kendisi için bir elbiseden başka hiçbir şey edinmemiştir. Grek Rumlarındandı, yalnızca felsefeyle ilgilenmiştir
3. Tabaka	Tıp ve Felsefe Alanında Şöhrete Ulaşmış, Farslılar Sonrası Dönemde Kendi Devletlerinde Ortaya Çıkışmış Yunanlı Bilgeler	12 Batlamyus 13 Katon 14 Öklid	Tıp ve felsefe ilimlerinde zamanındakilerin öncüsü olmuştur Sayılar ve hacim hesaplamalarında bilgeydi. Matematikçi olup daha çok felsefe ilminden olan geometride otoritedir, geometrinin ana konularını ve bileşenlerini bulmuştur.
4. Tabaka	Roma'nın İnşasından Sonra Kayser [Roma] Devletinde [Tıp ve Felsefe Hakkında Konuşan] Yunanlı Bilgeler	15 Galen	Tıp, felsefe ve matematik ilimlerinde yaşadığı dönemin öncüsü olmuştur. Câlî'nus, önceki tabip ve filozofların eserlerini şerh etmesi ve bunları öğrenilebilir hale getirmesi sebebiyle tıbbın anahtarıdır. Câlî'nus olmasaydı tıp varlığını sürdüremez, yeryüzünden silinip giderdi. Câlî'nus tıbbi yükseltmiştir çünkü o; Hipokrat'ın mirasını yeniden ele almış, eserlerini şerh etmiş ve bunları öğrenilebilir hale getirmiştir. Yaşadığı dönemde filozoflar olmasına rağmen Câlî'nus'a nazaran diğerlerinin isimleri az anılmış ve Câlî'nus kadar meşhur olmamıştır.
5. Tabaka	İskenderiyeli Bilginler		İbn Cülcül bu tabakada herhangi bir kişinin biyografisine yer vermeden yalnızca genel bir değerlendirme yapmıştır. İskenderiye'de kümelenen mahir ve zeki filozoflar, kendilerine intikal eden kitapları incelemiş ve bunlar içinden Câlî'nus'un kitaplarını, ezberlenmesini kolaylaştırmak için asıllarını değiştirmeden özetleyip bir araya getirerek cevâmler yapmışlardır.
6. Tabaka	Aslen Romalı, Süryanî ve Fârisî Olmayanlar	16 Hâris b. Kelede 17 İbn Ebû Rimse 18 İbn Ebhur 19 Mâserceveyh	Rasullullah (s.a.v.) beni ziyaret etti ve "Hâris b. Kelede'yi çağırın, o tıp bilgisine sahip biridir." dedi. onun mahir bir hekim olduğu şeklinde yorumlanmışlardır. Cerrahlıkta mahir bir tabipti Âlim ve deneyimli bir tabipti. Sûra Akademisi'ne mensup Yahudi bir tabipti

7. Tabaka	Tıp ve Felsefe Alanlarında Öne Çıkan, Bir Kısmı Müslüman Bir Kısmı Hristiyan İslâm Bilgeleri	20	Buhtîşû	Tabipdi.
		21	Cibrîl (Cibrâil b. Buhtîşû)	Maharetli ve hâzık bir tabipdi.
		22	Yuhannâ b. Mâseveyh	Maharetli bir tabip olan Yuhannâ b. Mâseveyh aynı zamanda ilaçların yapımı konusunda da bilgili olup, önceki tabiplerin şeyhi sayılır.
		23	Yuhannâ b. Btrîk	Yuhannâ b. Btrîk tabip değildi. Hiçbir hükümdara ve hâkime tabip olarak hizmet etmemiş, daha çok felsefe ile ilgilenmiştir. [felsefi ağırlıklı eserleri tercüme etmiştir.]
		24	Huneyn b. İshâk	Huneyn b. İshâk, Hipokrat ve Calînüs'un eserlerini Arapçaya tercüme etmiş, çok güzel bir şekilde hülâsa etmiş, anlaşılması zor olan yerleri açıklayarak öğrenilebilir hale getirmiştir. Tıp ilmine dair faydalı ve eğitici eserleri olan Huneyn b. İshâk özellikle Calînüs'un eserlerine yönelmiştir. O, Calînüs'un eserlerini İskenderiyeli bilgelerin usûlü gibi soru- cevap şeklinde tercüme ve te'lîf yapmış, bu kitaplara fazlasıyla özen göstermiştir.
			İshâk	Tercüme içinde babasının yerine geçmiş ve tercüme faaliyetlerini daha da zirveye taşımıştır.
			Huneyn b. İshâk'ın diğer oğlu Dâvûd	Bir tabipti.
		25	Ebü Yûsuf Ya'kub b. İshâk [Kindî]	Kindî tıp, felsefe, matematik, mantık, dil bilimi, mühendislik ve astronomi gibi farklı ilim dallarına ilgi duyan bir âlimdi. İslâm'da yazdığı eserlerde Kindî'den başka Aristoteles'i izleyen başka bir filozof bulunmamaktadır.
		26	Sâbit b. Kurre el-Harrânî	Tıptan ziyade felsefi ilimlerle ilgilenmiştir. Farklı ilim dallarına dair birçok eseri bulunan Sâbit b. Kurre'nin mantık, matematik, mühendislik, astronomi ve diğer alanlarda kıymetli eserleri vardır.
		27	Kustâ b. Lûkâ el- Ba'lebekî	Sayılar, geometri, astronomi, tıp sahalarmda meşhur bir âlim ve hâzık bir tabipti.
		28	Muhammed b. Zekeriyâ er- Râzî	Ünlü ve hâzık bir tabipti. Tıp ve felsefeye yönelerek önceki bilgelerin [Hipokrat ve Calînüs] bilgisine ulaştı
		29	Sâbit b. Sinân b. Sâbit b. Kurre	Maharetli bir hekim olan Sâbit b. Sinân, tıp ilmine dair incelikleri bilen ve çok kitap okuyan bir şahsiyetti.
		30	İbn Vasîf es-Sâvî	Göz hastalıklarını tedavi etmede ve göz hastalıklarına dair ilaç hazırlamada âlim tabipti. Yaşadığı dönemde bu konuda ondan daha iyisi yoktu.
		31	Nestâs	Maharetli bir tabipti ve göz hastalıklarında uzmandı.
8. Tabaka	Mağrib'de İkamet Eden İslâm Bilgeleri	32	İshâk b. İmrân	İshâk b. İmrân, tıp ve felsefi ilimlerin Mağrip'te yayılmasında öncüdür. Akıl kuvvetli ve hâzık bir tabipti. İshâk b. İmrân el- Edviyetü'l-mürekkebe [bileşenli ilaçlar] konusunda bilgili olup önceki bilgeler gibi [Hipokrat ve Calînüs] birikimi ve çabuk kavrayan akli sayesinde ilim çevresinde temayüz etmiştir.
		33	İshak b. Süleymân el- İsrâîlî	Cümlelerin kısmalarını, manaların çeşitliliğini bilen [mantıkta uzmanlaşan], felsefeye dair kitapları bulunan fasih sözlü başarılı âlim bir tabipti.
		34	Ebü Ca'fer [İbnü'l-Cezzâr]	Tıp ilmine dair başarılı kitapları bulunan Ebü Ca'fer, tıp ve diğer ilimlere karşı ilgili, ahlâkı ve çalışkan bir âlimdi. Tıp ilmi dışında tarih, füsul ve belagat gibi farklı ilimlere dair eserleri vardır
9. Tabaka	Endülüslü Bilgeler ve Tabipler	35	Hamdûn b. Ebbâ	Hâzık ve ünlü bir tabipti.
		36	Cevâdû't-tabîb en-Nasrânî	Herhangi bir nitelemde bulunmamıştır
		37	el-Harrânî	Herhangi bir nitelemde bulunmamıştır.
		38	Hâlid b. Yezîd	Tıpta yetenekli olup kendi zamanında çok iyi tanınmıştır. Cerrahtı ve bitkisel ilaçları çok iyi bilen bir âlimdi
		39	İbn Melûke en-Nasrânî	Cerrahtı. Damarlardan kan alırdı
		40	İshâk et-Tabîb	Yetenekli bir cerrahtı. Kendisi için büyük fayda veren denilirdi ve eserleri çok başarılıydı. Üstünlüğüyle zamanında yaşayanları tecrübelendirdi
		41	İmrân b. Ebî Ömer	Ünlü bir tabip ve kıvrak zekâlı bir âlimdi.
		42	Muhammed b. Feth Tumlûs	tıpta olan başan ve gayretiyle yaşadığı dönemde kimse ona ulaşamamıştır
		43	Yahyâ b. İshâk	Zeki, âlim, başarılı ve cerrahlıkta becerikli bir hekimdi.
		44	Ebü Bekir Süleymân b. Bâc	Ünlü bir tabipti
		45	İbn Ümmî'l-Benîn	Onu en iyi bilen olarak isimlendirdik. Tıpta muhteşem bir zekâsı vardı.
		46	Sa'id b. Abdürabbih b. Ahî Ahmed b. Abdürabbih	Şair, edip ve ünlü bir tabipti. Tıp ilmiyle hükümdarlara hizmet etmemiş onlardan uzak durmuştur. Yıldızların hareketleri, rüzgârların özellikleri ve meteorolojiye dair konularda çok bilgiliydi. Önceki bilgeler gibi [Hipokrat ve Calînüs] akıllı bir tabipti.
		47	Ebü Hafs Ömer b. Berik	Zeki, çokça Kur'ân okuyan, ahenkli sesi olan ünlü bir tabipti.
		48	Asbağ b. Yahyâ et-Tabîb	Tıp sanatında öncüyü. Yaşlı, yakışıklı, zarif, şahitliği kabul edilen, kendisine hümet gösterilen ve çoğunlukla reislerin yanında bulunan biriydi
		49	Muhammed b. Temîh	Âlim bir tabipti
		50	Kettânî olarak bilinen Ebü'l- Velîd Muhammed b. Hüseyin	Tıp ilmini ve tedavi yöntemlerini iyi bilen usta bir âlimdi.
		51	Ahmed b. Hakem b. Hafsûn	Zeki, anlayışlı ve kavrayışlı güzel, felsefi ilimlerin çoğuyla uğraşan bir tabipti. Mantık ilmini iyi bilen, fasih ve ince görüşlü bir âlimdi.
		52	Ebü Bekir Ahmed b. Câbir	Yaşlı, yumuşak huylu, edepli, faziletli, edebiyata karşı biraz ilgisi olan iffetli bir tabipti.
		53	Ebü Abdülmelik es-Sekafi	Tıpta çok kıymetli birisiydi. Oklides'in kitabını [Elementler], geometri ve matematik ilimlerini iyi bilen edip ve âlimdi.
		54	Ebü Mûsâ Harûn el-Eşvenî	Cerrahlıkta hizmet eden bir tabipti. Kadınlara ve hareme bakmakla görevliydi. Yaşlı ve tercih edilen tabiplerlendi.
		55 56	Ahmed b. Yûnus ve kardeşi Ömer Muhammed b. Abdûn el- Cebelf el- Adedî	Doğu da göz tıbbında kendisini geliştirmiş, Mustansır'ca ilaç hazırlayan, akıl başında, yumuşak huylu ve göz hastalıklarında uzman bir âlimdi. Göz tıbbında ustaydı ve bu konuda Kurtuba'da iyi izler bıraktı. Ömer hakkında herhangi bir nitelemde bulunmamıştır.
		57		Tıp tahsilinden önce Endülüslü'de hesap hocasıydı. Tıbbın temellerini bilen, yetenekli bir tabipti.

“Tabakât Literatürünün Endülüslü'deki İlk Örneği İbn Cülcül ve Tabakâtü'l-eṭṭibâ' ve'l-hükemâ'sı”, *Felsefe*

Tıp ve Tarih: Tabakât Literatürü Üzerine Bir İnceleme içinde, ed. Mustakim Arıcı (İstanbul: Klasik Yayınları, 2014), s. 45, s. 52-53.

EK-2

Tıbbın Sembolü Yılan

Ali Haydar Bayat, Tıp ve Eczacılık Sembolu Yılan, *İzmir Eczacı Odası Bülteni*, Mart 1983, s. 35-36.

EK-3

Asklepios, Tıp Tanrısı

Çetin İmir, “Anadoludaki Sağlık Mabedleri”, *Güncel Gastroenteroloji Dergisi*, 17/1, 2013.

EK-4

Asklepios ve oğlu

Ali Haydar Bayat, *Tıp Tarihi*, s. 102.

EK-5

Galen'in Hasta Muayenesi.

Ali Haydar Bayat, *Tıp Tarihi*, s. 140.

EK-6

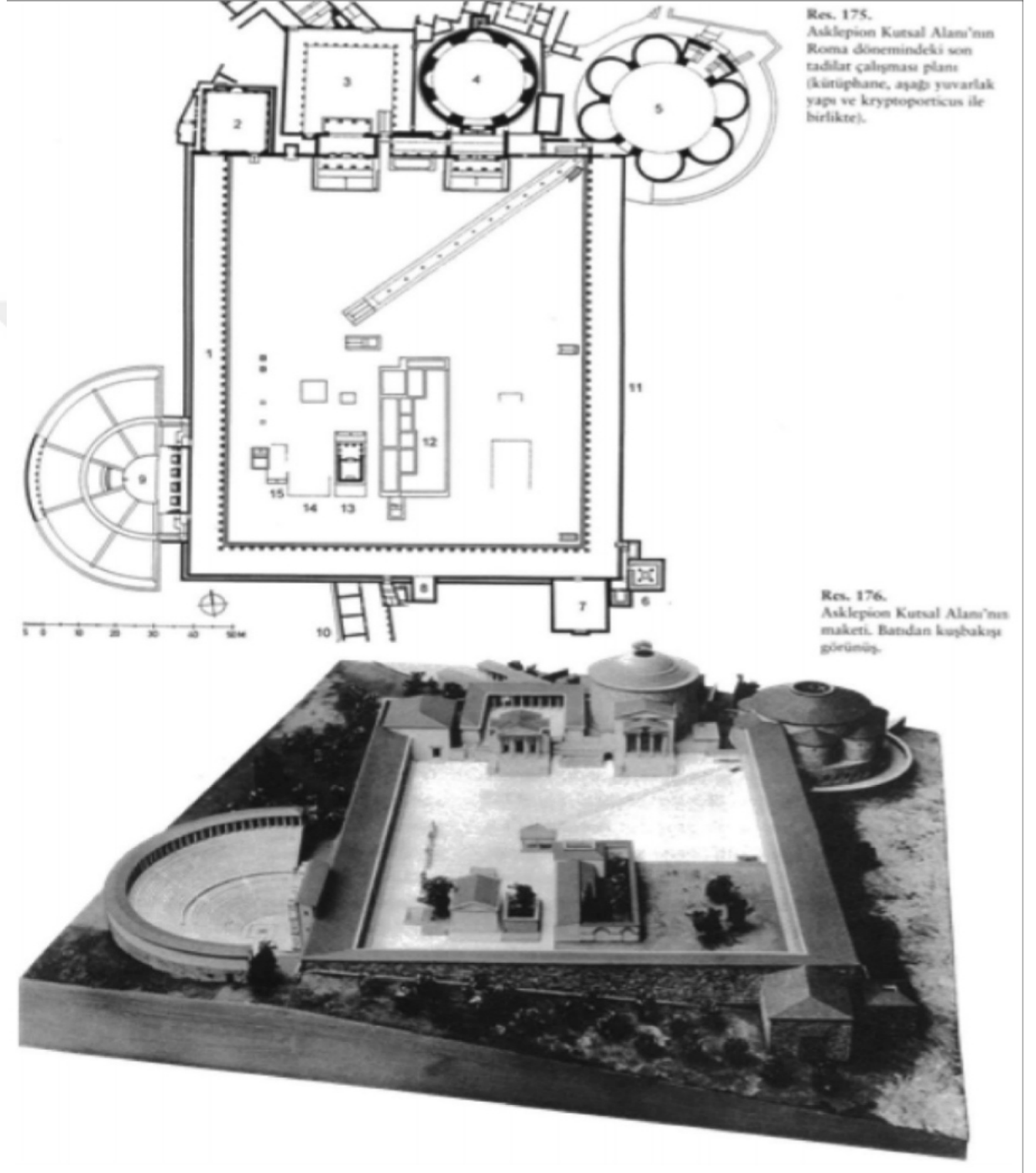
Asklepios

Ali Haydar Bayat, *Tıp Tarihi*, s. 71.

EK-7

Bergama Asklepionunun planı ve maketi

Arzu Öztürk, "Zeus Asklepios Tapınağı", *Arkeolojik Yapı Araştırması, Yöntemler ve Kuramlar 1*.

EK-8

Hipokrat kendi hastanesinde verilen para ve değerli eşyaları reddediyor.

Çetin İmir, “Anadoludaki Sağlık Mabedleri”, *Güncel Gastroenteroloji Dergisi*, 17/1, 2013.